

Magyar Filozófiai Szemle

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

FŐSZERKESZTŐ
SZIGETI JÓZSEF

HATODIK ÉVFOLYAM
6. SZÁM
1962

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A tartalomból:

SZABÓ ANDRÁS GYÖRGY

A törvény fogalmának dialektikus materialista felfogásához

SZALAI SÁNDOR

Módszertani megfontolások a marxista szociológiai szakkutatás egyes időszerű kérdéseihez

FUKÁSZ GYÖRGY

A szellemi és a fizikai munka közötti ellentmondás megoldása feltételeinek kialakulása a Magyar Népköztársaságban

SZABÓ GÁBOR

Az „elemi” részecskék kettős természetéről

NOVÁK ZOLTÁN

Megjegyzések a művészet érzelmi és értelmi oldalának viszonyához

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének folyóirata

Szerkesztő bizottság

ELEK TIBOR, FUKÁSZ GYÖRGY, GEDŐ ANDRÁS, KISS ARTÚR, MÁTRAI
LÁSZLÓ, MOLNÁR ERIK, PÁL LÉNÁRD, SÁNDOR PÁL, SZIGETI JÓZSEF,
WIRT ÁDÁM

Főszerkesztő

SZIGETI JÓZSEF

Technikai szerkesztő

TIHANYI JÓZSEF

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Szabó András György</i> : A törvény fogalmának dialektikus materialista felfogásához	797
<i>Szalai Sándor</i> : Módszertani megfontolások a marxista szociológiai szakkutatás egyes időszerű kérdéseire II.	825
<i>Fukász György</i> : A szellemi és a fizikai munka közötti ellentmondás megoldása feltételeinek kialakulása a Magyar Népköztársaságban	881
<i>Szabó Gábor</i> : Az „elemi” részecskék kettős természetéről.....	898

FIGYELŐ

<i>Novák Zoltán</i> : Megjegyzések a művészet érzelmi és értelmi oldalának viszonyához	908
--	-----

VITA

<i>Márkus György</i> : A marxista anyagfogalom egyes kérdéseiről	919
<i>Fodor Judit</i> : A kvantummechanika és a szintelmélet posztulátumai	934
<i>P. Kovács Ferencné</i> : Hozzászólás Szabó András György „Sztálin filozófiai műveiről” c. cikkéhez	940

ISMERTETÉS ÉS BIRÁLAT

Kibernetika filozófiai szempontból (<i>Székely Sándor</i>)	950
D. M. Ugrinovic: A vallás specifikuma (<i>Somogyi János</i>)	954
J. B. Borev: Alapvető esztétikai kategóriák (<i>Jakócs Dániel</i>)	956
Az 1961. évi filozófiai irodalom válogatott bibliográfiája II. (<i>Vajda Mihály</i>) ...	959
Folyóirat ismertetések — A „Demográfia” a szociológus szemével (<i>Kulcsár Kálmán</i>)	966

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete
Budapest, V., Nádor u. 18. Telefon: 126—692

A kiadóhivatal címe:

Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány u. 21

A törvény fogalmának dialektikus materialista felfogásához¹

SZABÓ ANDRÁS GYÖRGY

1. A szükségszerű és a véletlen egysége mint a jelenségek meghatározottságának belső ellentmondása

Induljunk ki, az egyszerűség kedvéért, egy közismert, tipikus példából: vegyük a kockajáték esetét, és tekintsünk el egyelőre a feldobás eredményét befolyásoló külső hatásoktól. Számítgatás, „ügyeskedés” nélkül földobunk egy kockát, és az a 6-os oldalára esik. Kérdezzük meg a „különböző vonatkozások” hívét, hogy melyik összefüggésben szükségszerű és melyikben véletlen ez az esemény? Minden bizonnyal a következő választ fogja adni:

Szükségszerű azért, mert úgy dobtam fel a kockát, hogy *csak* a 6-os oldalára eshetett. De „másfelől” *véletlen* azért, mert a *kocka* szempontjából nem volt szükségszerű, hogy a 6-os oldalára essék, hiszen önmagában véve minden oldalának egyforma esélye van arra, hogy felülre kerüljön.

Eszerint tehát a szükségszerű s a véletlen egysége valóban különböző vonatkozásokban állna fenn. Valójában ez csupán hamis látszat, melyet az okoz, hogy az *esetleges fogalmát azonosítják a véletlennel!* A kocka szempontjából ugyanis a bekövetkezett esemény *nem véletlen, hanem esetleges*. A két fogalom közti különbséget nem nehéz megérteni. Arról van szó, hogy az esetlegesség az adott jelenség számára a *konkrét belső kapcsolatot hiányát, a puszta egymásmellettséget vagy egymásutániságot jelenti, míg a véletlen az esetlegesség belsővé válását, adott folyamattal való kapcsolatba kerülését*. Ha megyek az utcán, és ezzel egyidejűleg az úttesten tőlem függetlenül autók haladnak, ez nem véletlen, hanem esetlegesség. Ha azonban (pl. géphiba folytán) ezek közül az autók közül egy felszalad a járdára és elgázol engem, ez már véletlen, mert itt már az esetlegesség kapcsolatba került az adott folyamattal, az utcán való haladásommal.² Ennek alapján az az esemény, hogy a kocka a 6-os oldalára esett, a *kocka szempontjából nem véletlen, hanem csak esetleges*, hiszen a kocka 6 oldala és a feldobás hogyanja között semmiféle tényleges belső kapcsolat

¹ E tanulmány „A törvény és az ember” c. disszertáció része. A szerző az előzőekben megvizsgálta a szükségszerű és a véletlen viszonyával kapcsolatosan a marxizmuson belül jelentkező metafizikus felfogásokat, s ezek bírálatán keresztül igyekezett kimutatni, hogy a marxista determinizmus csak az azonos vonatkozásban fennálló dialektikus ellentmondás elvére épülhet, és hogy a determinizmus metafizikus felfogása éppen a szükségszerű és a véletlen egységének „különböző vonatkozásokra” szakításában gyökerezik.

Az itt következő részben a polémia pozitív kifejtésbe megy át.

² A puszta esetlegességnek jó példája a következő: Egy külön angol tudós egy lexikonból kiírta az első öt költő életkorát, és az így kapott számok között egy sor szabályosságot állapított meg. Az öt — abc-sorrendben egymás után következő — költő életkora közti olyan összefüggés, hogy pl. mindegyikben a két számjegy különbségét hárommal osztva maradékul egyet kapunk, nyilvánvalóan nem nevezhető véletlennek, hiszen ez semmiféle belső kapcsolatban sincs az öt költő életkorát meghatározó tényezőkkel, vagyis teljesen esetleges ezekhez képest.

nincs. Az igazi ellentmondás itt azért tűnt el, mert pólusait rosszul határozták meg, nem a véletlent, hanem az esetlegességet állították szembe a szükségszerűséggel. Miután a puszta esetlegesség nincs belső kapcsolatban azzal, amihez képest esetleges, könnyű kimutatni, hogy szükségszerűsége más összefüggésben van.

Ha azonban helyesen határozzuk meg az ellentmondás pólusait, az azonos vonatkozás rögtön napfényre kerül. Példánkban az az esemény, hogy a kocka a 6-os oldalára esett, valójában azért véletlen, mert a feldobásból nem következett szükségszerűen, hogy éppen a 6-os oldalára dobjam, de ugyanakkor a feldobás esetlegessége belső kapcsolatba került a bekövetkezett eseménnyel.³ Láttuk, hogy ugyanez az esemény egyben szükségszerű is volt, mert úgy dobtam fel a kockát, hogy csak a 6-os oldalára eshetett. Kiderült tehát, hogy a 6-os oldal felülrekerülése szükségszerű — mert úgy dobtam —, és ugyanakkor véletlen is — mert úgy dobtam. Szükségszerű azért, mert az adott feltételek között nem eshetett másként, és véletlen azért, mert az adott feltételek — amelyek között nem eshetett másként — esetlegesek voltak, hiszen nem kiszámított mozdulattal dobtam a kockát a 6-os oldalára. A bekövetkezett szükségszerűségben tehát az a véletlen fejeződött ki, hogy a kockát épp így és nem másként dobtam fel, vagy, ami ugyanezt jelenti: a bekövetkezett véletlenben az a szükségszerűség fejeződött ki, hogy a kockát épp így és nem másként dobtam fel. A kocka feldobásából nem következett, hogy a 6-os oldalára essék, ezért ez az esemény véletlen. Ugyanakkor mégis a kocka feldobásából következett a 6-os oldal felülrekerülése, ezért ez *ugyanebben a vonatkozásban* egyben szükségszerű is. Marxi reminiscenciával szólva tehát: a 6-os oldal felülre kerülése a kocka feldobásából és mégsem a kocka feldobásából következett.⁴

S ha valaki azzal áltatná magát, hogy ez mégsem ugyanaz az összefüggés — mert ama ominózus jelenség az *általánosságban vett* feldobáshoz képest véletlen, míg a *konkrét*ságához képest szükségszerű —, azt meg kell fosztanunk utolsó vigaszától is. A feldobás általánossága ugyanis nem létezik konkrétságán kívül, csak *konkrétságában*. Ezt tehát eleve reménytelen két összefüggésnek feltüntetni mindaddig, amíg valaki nem fogja produkálni azt a csodálatos mutatványt, hogy egy kockát „általánosságban” dob fel. Egyébként, ha példánkat elvontabb formában fogalmazzuk meg, mindez még világosabbá válik. Vonatkoztassunk el attól, hogy a kocka *melyik* oldalára esett, és csak annyit állapítsunk meg, hogy az *egyik* oldalára. Ezzel kifejezést adtunk a feldobás elvontságának, hiszen ez éppen azt tartalmazta, hogy magából a feldobás tényéből nem következik, *melyik* oldal fog felülkerülni. Ha most ebben az összefüggésben vizsgáljuk a bekövetkezett eseményt, még nyilvánvalóbb lesz, hogy szükségszerűsége ugyanabban a vonatkozásban nyilvánul meg, mint véletlensége. Az a bizonyos „egyik” oldal ugyanis az absztrakt és a konkrét szétszakíthatatlan egységét fejezi ki: *minden oldal „egyik”*, és *ugyanakkor mégis mindig csak egy, konkrét oldal az „egyik”*. Amikor tehát a kocka „egyik” oldalára esett, ez az általánosságban vett feldobáshoz képest

³ Ilyen értelemben vizsgálja Bohm is a kockajáték példáját a valószínűségszámítás kapcsán.

⁴ „Lehetetlen tehát, hogy a tőke a forgalomból ered, de éppoly lehetetlen, hogy nem a forgalomból ered. Benne és ugyanakkor nem benne kell erednie.” (Marx: A tőke. I. köt. Szikra, 1955. 159. o.)

egyszerre szükségszerű és véletlen, szükségszerű azért, mert az *egyik* oldalnak felül kellett kerülnie, és véletlen azért, mert az *egyik* oldal került felül. A szükségszerű és a véletlen ugyanazon vonatkozásban levő egysége példánkban egyben az egyes és az általános ugyanazon vonatkozásban levő egységét is kifejezésre juttatja.⁵ (Félreértések elkerülésére, már itt előre bocsátjuk, hogy az ellentétek *egységéről*, nem pedig metafizikus azonosulásukról van szó. Attól, hogy az ellentmondás ugyanabban a vonatkozásban áll fenn, az ellentétek *ellentétek* maradnak, sőt éppen ez fejezi ki ellentmondó voltuk igazi lényegét.)

Az eddigiekben csak a folyamat belső ellentmondása szempontjából vizsgáltuk a bekövetkezett eseményt, és eltekintettünk a külső esetlegességek hatásától. Ha most ezeket is figyelembe vesszük, a kép teljesebbé válik. Nyilvánvaló, hogy az egyik oldal felülre kerülése a konkrét valóságban sohasem csak a feldobástól függ. A kocka mindig valamilyen talajra esik, és ennek rugalmassága, felülete stb. új tényezőként kapcsolódik be a dobás eredményébe. Szerepet játszik ebben a levegő közegellenállása, áramlása és még egy sor más tényező is. Ezek *önmagukban véve* a kocka feldobása számára *esetleges* jelenségek, de mivel *hatást gyakorolnak* az eredményre, *belsővé válnak*, és így az esetlegesség *véletlenbe* csap át. A bekövetkezett esemény ugyanis nemcsak az őt belsőleg meghatározó tényezőtől függ, hanem egy sor ettől teljesen független, külső tényező is hat rá, és ezek eltérítik az eredményt az eredeti iránytól. Ez azonban még csak a jelenség relatív-véletlen mivoltára utal, bár már ebben is benne van az abszolút, hiszen láttuk, hogy a feldobás tényezője mint „belső meghatározó” *önmagában véve* is a szükségszerű és a véletlen szétszakíthatatlan egysége. Ha most ugyanezt a jelenséget a totalitás szempontjából vizsgáljuk, *akkor nem a véletlen, hanem a véletlen relatív jellege tűnik el*. A belső és a külső hatás közti különbség a totalitásban megszűnik; a feldobás, a talaj rugalmassága, a levegő közegellenállása stb. a kocka *x* oldalának felülre kerülése szempontjából egyenrangú tényezőkként jönnek számításba. Megszűnik tehát a véletlenben levő relatív vonás, hiszen ez éppen a belső és a külső megkülönböztetésén alapult. Nem szűnik meg azonban a véletlen, hanem éppúgy mint a szükségszerűség, *a maga abszolút mivoltában mutatkozik meg*. A tényezők összehatásának eredőjeként létrejövő esemény *abszolút szükségszerű*, mert az adott feltételek mellett a kocka csak az adott oldalára eshetett.⁶ Ugyanakkor azonban *ugyanabban a vonatkozásban* a bekövetkezett esemény egyben *abszolút véletlen* is. A vizsgált összefüggésben ugyanis megszűnt a belső és a külső közti különbség, és ezért, amilyen joggal a bekövetkezett eseményt meghatározó tényezőket a kocka *x* oldalának felülrekerülése szempontjából abszolút belsőlegeseknek — és ezért az eredményt abszolút szükségszerűnek — neveztük, ugyanolyan joggal nevezhetjük ugyanezeket a tényezőket *abszolút esetlegeseknek* és ezért az eredményt *abszolút véletlennek* is. Állításunk, bármennyire is paradoxnak tűnik, az objektív valóság ellentmondását tükrözi vissza. A bekövetkezett esemény ugyanis az adott tényezők eredője, kizárólag ezek hatására

⁵ Lásd erről Lenin: A dialektika kérdéséhez. Filozófiai füzetek. Szikra, 1954. 341. o.

⁶ Az abszolút szükségszerű a mi koncepciónkban nem valami véges, lezárt meghatározottságot jelent, hanem azt, hogy *adott szinten* vizsgálva a jelenséget (a mi esetünkben pl. csak azt véve figyelembe, hogy a kocka az adott oldalára esett, eltekintve attól, hogy hogyan esett az adott oldalára, hány perdülés után stb.) mindig meg kell lennie a bekövetkezését meghatározó tényezőknek. Az abszolút szükségszerűség tehát nem azonos az abszolút egyértelmű meghatározottsággal.

következett be, vagyis abszolút értelemben szükségszerű belső kapcsolatban volt mindegyikükkel. Ugyanakkor azonban ugyanezek a hatótényezők teljesen esetlegesek voltak az eredmény számára, hiszen ez teljesen más tényezők más kombinációja esetén is bekövetkezhett volna — és be is következik, valahányszor a kocka ugyanarra az oldalára esik, holott az ezt létrehozó hatások egyenként sohasem ugyanazok —, vagyis az eredmény egyáltalán nem volt abszolút értelemben szükségszerű belső kapcsolatban az adott hatásokkal. A felsorolt komponensek egymással és másokkal is helyettesíthetők, úgy hogy ugyanarra az eredményre vezessenek, vagyis esetlegesek az eredmény számára. Ugyanazon tényezők, amelyek *szükségszerűen* az adott oldal felülre kerülését eredményezték, egyben *véletlenül* hozták létre e jelenséget. A bekövetkezett esemény szükségszerűen feltételezte az adott konkrét tényezőket, és ugyanakkor ezek mégis csak esetlegesek voltak számára. Itt sem tudunk tehát mást mondani, mint hogy a jelenség a totalitás szempontjából abszolút szükségszerű volt, mert az adott feltételek mind belsőleg determinálták, és ugyanakkor egyben abszolút véletlen is volt, mert az adott feltételek teljesen esetlegesek voltak számára, egyik sem determinálta belsőleg a létrejövő jelenséget. Az adott feltételek ily módon elválaszthatatlanul hozzátartoztak a jelenség létrejöttéhez, és mégsem tartoztak hozzá elválaszthatatlanul. Ugyanaz a jelenség tehát abszolút szükségszerű és egyben abszolút véletlen *egy és ugyanazon vonatkozásban*. A totalitás ily módon az abszolút vonatkozás szintjén tartalmazza a már vázolt ellentmondást. A fentiek analógiájára bármely más esetben is könnyen rekonstruálható a szükségszerű és a véletlen ugyanazon vonatkozásban fennálló ellentmondásos egysége, a fontos csak az, hogy helyesen határozzuk meg az ellentmondás pólusait, és valóban a véletlent — nem pedig a pusztá esetlegest — állítsuk szembe a szükségszerűvel.

Az eddigiekben a szükségszerű és a véletlen szétszakíthatatlan, dialektikus egységét demonstráltuk, és a metafizikus elképzelésekkel szemben kihangsúlyoztuk, hogy az egységük egy és ugyanazon összefüggésben nyilvánul meg. Míg a metafizikus koncepciók nem tudták megoldani az alapvető problémát, a véletlen beillesztését a determinizmus rendszerébe, számunkra ez nem okoz nehézséget. Azzal, hogy a véletlen felfogásunkban megszűnt önmagában álló kategória lenni, s az engelsi útmutatásnak megfelelően, valóban csak azon ellentmondás egyik pólusának tekintjük, amelynek másik sarka a szükségszerűség — megszűnt az a logikai ellentmondás is, hogy „nemszükségszerűségként” meghatározott véletlent kelljen a szükségszerűség rendszerébe beilleszteni. Miután a valóságban a véletlen *benne van* minden szükségszerűségben, és nem létezik a szükségszerűségen *kívül*, nem kell szellemi kintornát végeznünk avégett, hogy a determinizmust is megtartsuk és a véletlent is megmentsük.

Mindez azonban, természetesen, nem ment fel bennünket az alól a követelmény alól, hogy a szükségszerű és a véletlen egységén *belül* a köztük levő *különbséget* is meghatározzuk. Mint már utaltunk rá, a szükségszerű és a véletlen ugyanazon vonatkozásban levő egysége nem jelenti metafizikus azonulást, a szükségszerű megmarad szükségszerűnek és a véletlen véletlennek akkor is, ha nem léteznek különváltan. Az ellentmondás pólusai akkor is megmaradnak annak, amik, ha — hogy Engels aforizmájára hivatkozunk — „e pólusok elválása és szembenállása csak összetartozásukon és egyesülésükön belül áll fenn, és megfordítva, egyesülésük csak elválásukban, összetartozásuk csak szembenállásukban . . .” A kérdés marxista megoldásának nemcsak az

ellentétek metafizikus *szétszakításával*, hanem relativisztikus, eklektikus fel-fogásával — tehát végső soron szintén metafizikus *azonosításukkal* — is szembe kell szállnia. Az egyik végtelét szemben az ellentétek *egységét*, míg a másikkal szemben az *ellentétek* egységét kell hangsúlyoznunk. Továbbá, a marxizmus klasszikusainak kérdésünkben elfoglalt álláspontjából az is következik, hogy a különböző jelenségek szükségszerűsége *nem ugyanolyan rendű*, vagyis az a tény, hogy minden jelenség egy és ugyanazon vonatkozásban a szükségszerű és a véletlen egysége, nem jelenti azt, hogy minden jelenség *egyformán* meghatározott.

A továbbiakban tehát két — egymással szorosan összefüggő — kérdést kell tisztáznunk:

a) Ha minden jelenség *ugyanazon* vonatkozásban szükségszerű, mint amelyben véletlen, akkor mi a különbség a két fogalom között?

b) Ha minden jelenség egyszerre szükségszerű és véletlen, akkor hogyan lehet különbség a determináltságok mélységében?

A szükségszerű és a véletlen a dialektika korrelatív kategória-párjaihoz tartozik, és ezért *különbségük* — csakúgy mint pl. az egyes és az általános vagy a jelenség és a lényeg különbsége — csak úgy tárható fel, ha elvonatkoztatunk kölcsönös összefüggésüktől és elszigetelten vizsgáljuk meg tartalmukat. Ezt az eljárást alkalmazta Engels az ok és az okozat megkülönböztetésében: „Hogy az egyes jelenségeket megértsük, ki kell ragadnunk őket az általános összefüggésből és elszigetelten kell szemügyre vennünk őket, *akkor a váltakozó mozgások közül az egyik okként, a másik okozatként fog megjelenni.*”⁷ Ugyanezt hangsúlyozza Lenin az egyes és általános, jelenség és lényeg, véletlen és szükségszerű vonatkozásában: „... ha azt mondjuk: Iván ember, Zsucska kutya, ez falevél stb., akkor *figyelmelen kívül hagyunk* több ismérvet, mint ESETLEGEST, különválasztjuk a lényegest a megjelenőtől, és szembeállítjuk az egyiket a másikkal.”⁸

Ebben az értelemben mondhatjuk azt, hogy *ha elvonatkoztatunk valamely jelenség létrejöttében az ezt meghatározó konkrét feltételek esetlegességétől, és csak azt vesszük figyelembe, hogy a jelenség az adott feltételek elengedhetetlen következménye volt, akkor szükségszerűségének adtunk kifejezést.*

*Ha viszont eltekintünk a bekövetkezett jelenség elengedhetetlenségétől és csak az ezt meghatározó konkrét feltételek esetlegességét emeljük ki, akkor a véletlent fejeztük ki.*⁹

Vagyis minden jelenség szükségszerű annyiban, amennyiben az őt létrehozó feltételek elengedhetetlen következménye. De ugyanakkor minden jelenség véletlen annyiban, amennyiben létrehozó feltételei esetlegesek. A fentiek a bevezetőül elemzett példából is leszűrhetők. Amikor a totalitás szempontjából vizsgáltuk a kockajáték esetét, azt mondtuk, hogy az egyik oldal felülre kerülése

⁷ Engels: A természet dialektikája. Szikra, 1952. 241—242. o.

⁸ Lenin: Filozófiai füzetek. Id. kiad. 341. o.

⁹ Ugyanezt hangsúlyozza Hegel a *reális* szükségszerűség vizsgálatánál: „Ami szükségszerű, *nem* lehet másképp... ezen feltételek mellett és körülmények között valami *nem* következhetik be másképp... Ez a szükségszerűség azonban egyúttal *viszonylagos*. — Van ugyanis egy *előfeltevése*, amellyel kezdődik, *kiindulópontja* az *esetleges*.” (Hegel: A logika tudománya. II. Akadémiai Kiadó, 1957. 158. o.) Vagyis gondolatának racionális magva éppen az, hogy minden jelenség szükségszerű, amennyiben „*nem* következhetik be másképp”, de ugyanakkor véletlen, mert „*kiindulópontja* az *esetleges*”, vagyis esetleges feltételekből következik elengedhetetlenül.

abszolút szükségszerű volt, „mert az adott feltételek mellett a kocka csak az adott oldalára eshetett”. Láttuk, hogy ugyanebben a vonatkozásban a bekövetkezett esemény egyben abszolút véletlen is volt, mert ugyanazok a hatótényezők, melyekből az eredmény elengedhetetlenül következett, teljesen esetlegesek voltak a jelenség számára, vagyis véletlenül hozták létre a szükségszerűen bekövetkező jelenséget. Látható tehát, hogy a két fogalom különbségét csak akkor kaphatjuk meg, ha kiemeljük őket abból az objektív egybeforrottságból, mely valóságos létüket jellemzi. Ez szülheti azután a bírált metafizikus eljárást, mely a fogalmakban szétválasztott folyamatokat a valóságban is szétválasztottnak gondolja. Ebben az értelemben idézi Lenin helyeslően Hegel alábbi szavait: „A nehézséget mindig a gondolkodás okozza, mert azzal, hogy megkülönbözteti egy tárgynak a valóságban összekapcsolt mozzanatait, szétválasztja őket.”¹⁰ És hozzáteszi: „A mozgást nem tudjuk elképzelni, kifejezni, lemérni, ábrázolni anélkül, hogy meg ne szakítanók a szakadatlant, hogy le ne egyszerűsítsenek, el ne durvítsanak, fel ne darabolnók, meg ne merevítsenek az élet. A mozgás gondolati ábrázolása mindig durvítás, mindig megmerevítés — és ez nemcsak a gondolatra áll, hanem az érzetre is, és nemcsak a mozgás, hanem minden fogalom ábrázolásánál is így van. Ez éppen a dialektika lényege. *Éppen ezt a lényegét* fejezi ki az ellentétek egységének, azonosságának formulája.”¹¹

A „különböző vonatkozásokra” szakított ellentmondás hívei tehát éppen a dialektika lényegét sértik meg, amikor nem látják az ellentmondást a maga objektív eleveenségében, az ellentétek egységében.

Ha tehát *helyesen* operálunk a szükségszerű és a véletlen különbségével — vagyis nem felejtkezünk meg arról, hogy azonosságon belüli különbségről van szó —, jelentős eszközt kapunk a valóság jelenségeinek megértéséhez, a gyakorlati tevékenységhez. Világos ugyanis, hogy a gyakorlatban sok esetben csak az fontos, hogy adott jelenség milyen feltételekből következik elengedhetetlenül, és ehhez képest közömbös lehet, hogy ugyanezek a feltételek a jelenség számára esetlegesek. Más esetekben viszont éppen a szükségszerűségben rejlő véletlen felhasználása lehet döntő és a bekövetkezés elengedhetetlensége mellékes. A tudomány történetében mindkét esetre számos példát találhatunk. Amikor Pasteur — tudományos munkásságának első szakaszában — felfedezte, hogy a cukornak alkoholra és széndioxidra való bontása olyan folyamat, amely szerves lények élettévékenységével kapcsolatos, valamint feltárta a lépene és más fertőző betegségek kórokozóját — teljesen ignorálta, hogy ezeknek a gombáknak, baktériumoknak a szerves anyagokba vagy az élő szervezetbe való bekerülése *esetleges* és ezért hatásuk véletlenül jön létre. A tudomány számára az elsődleges feladat annak kiderítése volt, hogy mi hozza létre *szükségszerűen* az említett jelenségeket. Ennek bizonyítása éppen azon keresztül történt, hogy kiküszöbölték a mikroorganizmusok behatolásában az esetlegességet: baktériumokat oltottak a kísérleti állatokba. Az eredmény azonossága a spontán folyamatéval világossá tette, hogy a természetben véletlen formájában létrejövő bomlási, fertőzési folyamatok meghatározott mikroorganizmusok jelenlétének szükségszerű következményei. Mihelyt azonban a véletlenben rejlő *szükségszerűség* bizonyítást nyert, előtérbe került a szükségszerűségben rejlő *véletlen* felhasználása. Ez volt ugyanis filozófiai alapja a fertőzés elleni

¹⁰ Hegel: Előadások a filozófia történetéről. I. Akadémiai Kiadó, 1958. 235. o.

¹¹ Lenin: Filozófiai füzetek. Id. kiad. 247. o.

védekezésnek. Ha egyszer a kórokozó mikrobák behatolása a szervezetbe *esetleges*, akkor megfelelő óvintézkedésekkel a fertőzés elkerülhető. A megbetegedés véletlensége kettős értelemben is fennáll, és ennek megfelelően, a megelőző védekezésnek is két iránya alakult ki. A fertőződés egyrészt azért esetleges, mert a fertőző baktériumok külső jelenlétéből önmagában véve még nem feltétlenül következik, hogy be is hatoljanak a szervezetbe. A bakteriológiai felfedezések nyomán kialakult higiénés eljárások éppen ezen a megfontoláson alapulnak. Hasonló elvi alapokra épült pl. a malária-plazmódiumot „szállító” anopheles-szúnyogok irtása is. A fertőzés véletlen jellege a maláriánál még jobban kidomborodik, hiszen a szúnyog szerepe itt teljesen esetleges: csupán közvetíti a kórokozót a beteg ember véréből az egészséges ember vérébe. A fejlődés útja itt is az volt, hogy először felfedezték a véletlenül rejlő szükségyszerűség — az anopheles által közvetített malária-plazmódium fertőző hatását —, és ezután az összefüggés *véletlen* jellegére támaszkodva vették fel a harcot annak szükségyszerű következménye ellen, amikor a mocsarak lecsapolásával és más eljárásokkal irtani kezdték az anopheles-szúnyogokat.

A megbetegedés másrészt azért is esetleges, mert önmagában véve még a kórokozó bekerülése a szervezetbe sem hozza létre feltétlenül a betegséget.¹² Ezen alapulnak azok az eljárások, melyek belsőleg, a szervezet védetté tételével harcolnak a fertőző betegségek ellen. Elvileg tehát mindkét esetben arról van szó, hogy a szükségyszerűségben rejlő véletlent használják fel a szükségyszerűség ellen. Ugyanakkor az is világos, hogy bár a *gyakorlatban* azonos összefüggésen belül egyszer a szükségyszerűség, másszor a véletlen kerül *előtérbe*, ez nem jelenti azt, mintha a szükségszerű és a véletlen objektíve különválnak, nem alkotna egységet egy és ugyanazon vonatkozásban. Láttuk, hogy a fertőző megbetegedések véletlen folytán jönnek létre, de ez a véletlen egyben szükségyszerű is, ezért vagyunk kénytelenek pl. kiirtani a maláriát hordozó szúnyogokat, vagy — a véletlen szükségszerű bekövetkezését előre tudva — kinin adagolásával, más esetekben oltásokkal védetté tenni a szervezetet. Ahol mikrobák léteznek (márpedig mindenütt léteznek), ott a fertőzés véletlensége szükségyszerűen bekövetkezik, éppen úgy, mint ahogy a megfelelő óvintézkedések nélkül szabadon hagyott étel is szükségyszerűen megromlik, bár teljesen esetleges az, hogy bizonyos, a levegőben levő gombák belekerülnek.

A fertőző betegségek elleni védőoltás nemcsak a szükségszerűségben rejlő véletlent használja fel a szükségszerűség ellen, hanem egyben a véletlenül rejlő szükségyszerűséget is a véletlen ellen. Ugyanis nemcsak arról van szó, hogy a fertőzés önmagában véve nem feltétlenül idéz elő megbetegedést, és ezt felhasználva lehet harcolni a fertőzésnek ellenálló védettség kialakításával, hanem egyben arról is, hogy a fertőzés véletlen-formájában levő szükségszerű, belső folyamatnak — oltás alakjában való — felhasználásával, tehát a szükségszerű-fertőzés létrehozásával harcolunk a véletlen fertőzés ellen, vagyis a véletlenül rejlő szükségszerűséget állítjuk szembe a véletlennel.

Mindez azonban mitsem változtat azon, hogy a gyakorlatban az, ellentmondás oldalai közül hol az egyik, hol a másik kerül előtérbe. Megkülönböztetésük a társadalmi életben is rendkívül jelentős. Így pl. a közelmúlt korszak-

¹² Dr. Székely Sándor „Az orvostudomány története” c. könyvében leírja, hogy a mikrobiológiai irányzat egyik fanatikus ellenfele nagy nyilvánosság előtt lenyelte egy koleratényészettel telt kémcső tartalmát, ezzel akarván bizonyítani, hogy nem a fertőzés okozza a járványos betegséget. Az érdekes az, hogy valóban nem kapott kolerát, mert sok gyomorsava volt, amely elpusztította a koleravibriákat.

alkotó tudományos eredménye, az ember első űrrepülése érdekes módon vetette fel a szükségszerű és a véletlen viszonyát. Egyes nyugati sajtóorgánumok — jobb híjján — azzal vigasztalták magukat: e tudományos győzelem szempontjából merő véletlen, hogy éppen egy szovjet ember volt az űrrepülés úttörője. Azt állították, hogy csak maga az űrrepülés következett szükségszerűen a kor technikai-tudományos fejlődéséből, de nem az, hogy megvalósítója éppen szovjet ember legyen. Valójában ez az okoskodás a tények meghamisítása, mely a szükségszerű és a véletlen egységének szétszakítására épül. Ha ugyanis konkrétan vizsgáljuk meg a kérdést, világossá válik az a — burzsoá körök által is elismert — tény, hogy a Szovjetunióban fordítják a legnagyobb összegeket tudományos célokra, világviszonylatban is itt képezik ki a legtöbb tudományos kádert, és sehol sem övezi olyan nagy társadalmi, erkölcsi megbecsülés a tudományt, mint a szocialista rendszerben. A szocialista rendszer fölényéből fakad az is, hogy — miután a tudományos kutatást nem egymással konkurenciaharcban levő társaságok önző profitérdeke szabja meg, összpontosítani lehet az egész társadalmi anyagi és szellemi erejét a döntő tudományos feladatokra. Az is világos, hogy az űrrepülés nem valami speciális technikai „kunszt”, hanem a legkülönbözőbb, magasán fejlett tudományok együttműködésére épül, a legbonyolultabb matematikai, mechanikai, fizikai, biológiai stb. problémák komplex megoldását tételezi fel. Ily módon az első űrrepülés megvalósítása, közvetve vagy közvetlenül, az egész szovjet tudomány vívmánya, az a magas tudományos színvonal viszont, mely ennek előfeltétele volt, a szovjet társadalmi rendszer támogatásának, a szocialista termelési mód fölényének szükségszerű következménye. Mindez, persze, pusztá véletlennek tűnik akkor, ha a konkrét szükségszerűséget elszakítják az elvont szükségszerűségtől és ezzel mint véletlent állítják szembe. Ez történik akkor, amikor arra hivatkoznak, hogy a technika és a tudomány általános fejlődéséből csak annyi következik, hogy x feladat megérett a megoldásra, és ehhez képest véletlen, hogy ezt ki fogja elvégezni. (Itt tehát szintén a szükségszerű és a véletlen „különböző vonatkozásokban” való felfogásáról van szó.) Valójában a tudomány sohasem „általában” fejlődik, hanem mindig konkrét körülmények által determináltan, konkrét eredményeken keresztül. Fejlődésének általános vonala ily módon csupa konkrétan determinált vívmányból tevődik össze, konkrét eredmények testesítik meg az általános fejlődést. Mivel azonban az általános fejlődés sehol sem a konkrét eredmények mechanikus összege, ezért minden egyes vívmányról elmondható, hogy a maga konkrétságában nemcsak szükségszerű lépcsőfoka a fejlődésnek, hanem egyben véletlen is, a fejlődésből és mégsem a fejlődésből következett, mert egy sor esetleges tényező közrejátszásán keresztül vált a fejlődés szükségszerű lépcsőfokává. Ha az elvont és a konkrét fejlődés dialektikus egységét szétszakítják, akkor jön létre az a szofizma, hogy az általános fejlődés szükségszerű, míg konkrét megvalósítása véletlen, amit esetünkben úgy fogalmaznak meg, hogy az űrrepülés megvalósítása „általában” szükségszerű volt, de a maga „konkrétságában” (értsd: hogy éppen a szovjet tudománynak köszönhető) véletlen. A valóságban azonban itt sem válik külön a véletlen a szükségszerűtől: az első űrrepülés megvalósításának általános szükségszerűsége az *adott feltételek* mellett (melyek közül a szovjet társadalmi rendszernek a kapitalizmus feletti fölénye játszott a döntő szerepet) *csak az adott formában* realizálódhatott, tehát *gyakorlatilag* egyértelműen szükségszerű volt, hogy az első űrhajós szovjet ember legyen. Ugyanakkor persze igaz az, hogy e konkrét szükségszerűség, mint a tudomány általános fejlődésének eleme, egyben vélet-

len is, mert erre is — mint minden tudományos vívmányra — vonatkozik az, hogy esetleges tényezők közrejátszásán keresztül vált a fejlődés szükségszerű lépcsőfokává. Az első ürrepülés ténye ugyanis — *önmagában véve* — nincs belső kapcsolatban az adott társadalmi rendszerrel, azok a feltételek, melyekből Gagarin úrutazása *szükségszerűen* következett, egyben *esetlegesek* voltak az ürrepülés számára. Mindez azonban mitsem változtat azon, hogy a valóságban az a véletlen, hogy mikor és ki lesz a világ első űrhajósa — mint már előljáróban bizonyítottuk — *szükségszerűen* következett be az adott módon; az általános fejlődés számára esetleges körülmények *szükségszerűen* hozták létre Gagarin kozmikus utazását; az *adott* körülmények között az elvont szükségszerűség *csak* így realizálódhatott.

Hiába hivatkoznak tehát a burzsoázia apologetái arra, hogy „általános értelemben” nincs szükségszerű kapcsolat az úrutazás és a társadalmi rendszer között, ezzel nem tudják elkendőzni azt a nyilvánvaló tényt, hogy az *adott konkrét feltételek között*, a kapitalista és a szocialista rendszer tudományos vetélkedésében, *szükségszerűen* a szocialista rendszer mondhatja magáénak az emberiség történelmének egyik legnagyobb tudományos vívmányát.

2. A meghatározottság differenciálása a lényeghez való viszony szerint : a törvényszerű és a véletlenszerű. A törvény mint a törvényszerű és a véletlenszerű egysége

A szükségszerű és a véletlen fogalma közti különbség tisztázása után rátérhetünk a másodikként megjelölt kérdésre: ha minden jelenség egyszerre szükségszerű és véletlen, akkor hogyan lehet különbség a determináltságok mélységében?

A válasz meglehetősen egyszerű. Az a körülmény ugyanis, hogy minden jelenség a szükségszerű és a véletlen egysége — mert minden jelenség elengedhetetlenül következik a létfeltételeiből, mely létfeltételek ugyanakkor esetlegesek a számára —, nem jelenti azt, hogy a jelenségeket meghatározó feltételek *egyformán* esetlegesek, vagyis nem involválja, hogy minden esemény *azonos* szükségszerűséggel következik be. A jelenségek csak abban azonosak, hogy determináltságuk feltétlenül tartalmazza ennek belső ellentmondását; a szükségszerű és a véletlen egységét. De különböznek abban, hogy meghatározottságukban konkrétan milyen viszonyban áll egymással az ellentmondás két pólusa. Hogy Engels példájára hivatkozzunk: a Föld keringése a Nap körül és az, hogy engem megcsípett egy bolha, nem egyformán szükségszerű. Igaz ugyan az, hogy a bolhacsípés is elengedhetetlen következménye volt létrehozó feltételeinek, de e feltételek teljesen esetlegesek voltak a folyamat biológiai lényege számára. E véletlen kapcsolat is kifejezi a biológiai lényegét — és az is igaz, hogy a lényeg *mindig* véletlen kapcsolatokban fejeződik ki —, ez esetben azonban a véletlen *dominál*, mert az *esetlegességek rendkívül tarka változatossága fejezi ki a lényegét* (a folyamat biológiai meghatározottságát), és ezért a konkrét kapcsolat szükségszerűsége csak egy a lehetséges kapcsolatok végtelen tömegéből.

Ha most ezzel a viszonytal összehasonlítjuk (természetesen tartalmilag) a Föld keringését a Nap körül, akkor azt tapasztaljuk, hogy *e mozgás létrejöttének lényegéhez tartozik hozzá a rá jellemző egyediség*: a Föld *csak* a Nap körül foroghat, mert így jött létre. A Föld forgása a Nap körül tehát nem *egy* eset a sok lehetséges közül, hanem az *egyetlen* lehetséges eset. Vagyis, ebben a meg-

határozottságban a szükségszerűség dominál. Persze, ugyanebben a vonatkozásban — bár alárendelt jelentőséggel — megnyilvánul a véletlen is, amennyiben az a görbe vonal, amelyet a Föld pontosan meghatározott távolságban ír le a Nap körül, a maga abszolút egyediségében esetleges okokból következik, és ezért, a folyamat lényegéhez képest, véletlen. Ismeretes, hogy a Föld sohasem kering pontosan azonos pályán a Nap körül, vagyis ama egyetlen lehetséges pálya egyben végtelenül sok — bár egymástól kevéssé eltérő — különféle pálya. Ugyanakkor az is igaz, hogy a Nap körül keringés szükségszerűsége csak ezekben a véletlen egyediségekben létezik, a szükségszerű tehát itt is elválaszthatatlanul összeforr a véletlennel. Ily módon világos, hogy bár mindkét jelenség a véletlen és a szükségszerű dialektikus egysége, a különbség köztük az, hogy az egyik esetben a véletlen, míg a másikban a szükségszerű jelenti az ellentmondás fő oldalát, a domináló jelleget.

Látható, hogy a meghatározottság színvonalában levő különbség tulajdonképpen a két jelenség *lényegiségében* levő különbség. A példaként említett két jelenséget úgy hasonlítottuk össze, hogy mindegyiket a *maga lényegéhez* viszonyítottuk, és így adódott az a következtetés, hogy az egyikben a szükségszerűség, a másikban a véletlen dominál. A bolhacsípést szükségszerűen létrehozó feltételek a folyamat biológiai lényegétől annyira távolesők, esetlegesek, hogy szinte eltakarják a bennük kifejeződő lényegét. A szükségszerűség, itt alapvetően ad hoc jellegű, nem annyira a folyamat immanens lényegéből, mint inkább az alkalmi feltételekből következik, bár, természetesen, *végső soron*, a sok esetleges feltételen keresztül, a biológiai szükségszerűség tör utat magának. A Föld Nap körüli keringésében viszont *közvetlen formában* fejeződik ki e mozgás lényege, a szükségszerűség itt — ellentétben az előbbi esettel — alapvetően a lényegből következik, s az ezáltal meghatározott mozgást a létrejötté számára esetleges körülmények csak jelentéktelen fokban módosítják.

A meghatározottságnak a lényeghez való viszony szerinti differenciálása vezet el a *törvényszerű* és a *véletlenszerű* fogalmához. Az olyan jelenséget ugyanis, mely a maga lényegével rendkívül „távoleső”, „elhanyagolható” kapcsolatban van — melynek szükségszerűsége nem annyira a folyamat belső lényegéből mint inkább az esetleges feltételekből következik —, Engels nyomán nyugodtan nevezhetjük egyszerűen véletlenszerűnek, és ezzel szembeállítva; az olyan jelenséget, amelyben az adott viszony lényege közvetlenül jut kifejezésre — melynek szükségszerűsége nem annyira az esetleges feltételekből, mint inkább a folyamat belső lényegéből következik —, törvényszerűnek. E megkülönböztetés mindaddig helytálló, míg a meghatározottság lényegiségének a színvonalában levő ellentétre utal, és nem metafizikus értelemben használják, hiszen, mint láttuk, a meghatározottság mindkét szélső esete a szükségszerű és a véletlen egysége, vagyis a törvényszerű és a véletlenszerű fenti megkülönböztetése csupán az egyik pólus domináló — és nem kizárólagos — szerepét fejezi ki. (A terminológiai zavar elkerülése céljából tehát: azt a meghatározottságot, amelyben a véletlen dominál, *véletlenszerűnek*, míg ennek ellentétét *törvényszerűnek* nevezem.)

A szükségszerű és a véletlen — mint a jelenségek meghatározottságának *belső ellentéte* — ily módon a törvényszerű és a véletlenszerű *külső ellentétében* nyilvánul meg. Míg valamely esemény meghatározottságán belül a szükségszerűség csak arra utal, hogy az adott jelenségnek az adott feltételek között be kellett következnie — és eltekint attól, hogy az adott feltételek mennyiben voltak esetlegesek és mennyiben tipikusak a jelenség számára —, addig a tör-

vényszerűség a meghatározottság *konkrét tartalmát* is kifejezi, *amennyiben csak az a jelenség törvényszerű, amelynek létrehozó körülményei tipikusak a benne kifejeződő lényeg számára*, amelyben tehát a véletlen teljesen alárendelt szerepet játszik. Míg tehát a szükségszerű és a véletlen mint belső ellentétek a determináltságon belüli ellentmondást fejezik ki az esetleges feltételek és ezeknek elengedhetetlen követelményei között, addig a törvényszerű és a véletlenszerű mint külső ellentétek, e belső viszonyt a maga konkrét tartalmában ragadják meg, s attól függően, hogy az adott jelenségen belül melyik az ellentmondás fő oldala, a jelenségeket törvényszerűekre és véletlenszerűekre polarizálják. Hasonló értelemben beszél Marx „A tőké”-ben az áruban rejlő belső ellentét külső ellentétté válásáról: „Az áruk mindenekelőtt nem megaranyosodva, nem megcukrosodva, anyaszült formájukban lépnek be a cserefolyamatba. A cserefolyamatban az *áru ketté hasad árura és pénzre*, létrejön egy külső ellentét, amelyben az áruk a használati érték és az érték közötti benső ellentétüket jelenítik meg. Ebben az ellentétben az *áruk mint használati értékek a pénzzel mint cseréértékkel* lépnek szembe. Másrészt az ellentét mindkét oldala *áru*, tehát mindegyik a *használati érték és érték egysége*. De a különbségeknek ez az egysége az egyik póluson *fordítva* jelenik meg, mint a másikon, és ezáltal egyszer mind kölcsönös vonatkozásukat fejezi ki.”¹³ Vagyis — mutatis mutandis — itt is arról van szó, hogy az ellentétes oldalak közötti belső viszony két jelenség külső ellentétének formájában jelentkezik. A külső ellentét mindkét pólusa tartalmazza az alapját képező ellentmondást, de *megváltozott tartalommal*, amennyiben az ellentétes oldalak közül az egyik jelenségben az egyik, míg ellentétében a másik pólus dominál.

A szükségszerű és a törvényszerű fogalmát általában azonos értelemben szokták használni. Ez mindaddig nem okoz zavart, amíg csupán valamely jelenség bekövetkezésének pusztán elengedhetetlenségét akarják vele kifejezni. Amikor azonban valamely jelenség meghatározottságának konkrét nyomon követéséről, „a jelenségektől a lényeghez és a kevésbé mély lényegtől a mélyebbhez” haladás folyamatáról van szó, rendkívül fontossá válik a meghatározottság mélységében levő különbségek figyelembevétele, a pusztán szükségszerűség és a törvényszerűség megkülönböztetése. Ennek hiánya ugyanis vagy a mechanikus materializmus, vagy a hegeli idealizmus egyoldalúságához vezet. A mechanikus materialisták — mint arra Engels rámutatott — éppen a jelenségek meghatározottságának egyenlősítésén keresztül süllyesztették le a törvényszerűséget a véletlenszerű színvonalára. Azzal ugyanis, hogy minden jelenséget *egyformán* szükségszerűnek tartottak (ami egyben azt is involválta, hogy minden jelenség *egyformán véletlen*), a lényeghez való viszony szempontjából törvényszerű jelenségeket egy sorba helyezték a véletlenszerűekkel. A hibás következtetés tehát abból fakadt, hogy nem különböztették meg a szükségszerűt a törvényszerűtől; azt gondolták: a determinizmus követelményeinek eleget tesznek azzal, ha kimutatják, hogy minden jelenség elengedhetetlenül következik a létrehozó feltételeiből. A hegeli determinizmus esetében viszont a törvények elvont szellemi-logikai kapcsolatként való felfogása tette lehetetlenné a szükségszerűségek közötti *konkrét, anyagi* különbségek megértését. Ezekkel szemben a dialektikus materialista determinizmus, az anyagi meghatározottság belső ellentmondásainak elemzésén keresztül, eljut a törvényszerű és a véletlenszerű jelenségeknek — mint a belső ellentmondás külsővé válásának — megkülönbözte-

¹³ Marx: A tőke I. Id. kiad. 105. o.

téséhez, majd itt sem áll meg, hanem tovább halad a *törvényhez mint e külső ellentétek egységéhez, a meghatározottság magasabb rendű szintéziséhez*. A véletlenszerű és a törvényszerű mint külső ellentétek azért jelentik a determináltságon belüli ellentmondás külső ellentét formájában való megnyilvánulását, mert — első megközelítésben — mindkét pólus önálló meghatározottságként lép fel, vagyis a determináltságon *belüli* ellentét két meghatározottság közötti *külső* ellentét formáját ölti — véletlenszerű és törvényszerű meghatározottságokra polarizálódik — attól függően, hogy az egyes esetekben a szükségszerű és a véletlen egységén belül melyik az ellentmondás fő oldala.

Mármost a törvényt mint a véletlenszerű és a törvényszerű *egysége*, természetesen, nem jelentheti bármely két ilyen meghatározottság összekapcsolását. Sőt, amikor a *törvényen belüli* ellentmondásról beszélünk, ezzel már azt is kifejeztük, hogy még csak nem is két önálló meghatározottság összekapcsolásáról van szó, hanem ismét *egy* meghatározottság *belső* ellentmondásáról. A törvény felismerésében tehát ismét az ellentétek egysége jelentkezik, de már nem az általánosságban vett determináltság, hanem a *lényeg* színvonalán. *A törvény magának a lényegnek a determináltsága*. Erre utal Lenin, amikor a törvényt lényegi viszonyként határozza meg, amikor kiemeli, hogy „... a törvény és a *lényeg* egynemű (egyrendű), vagy helyesebben, egy fokon álló fogalmak, melyek a jelenségek, a világ stb. emberi megismerésének elmélyülését fejezik ki”.¹⁴

Ha a filozófia általánosságának színvonalán közeledünk a törvényhez, akkor ennek tartalmát csak mint egyfajta meghatározottságot vizsgálhatjuk; a törvénynek mint általánosságban vett filozófiai kategóriának *belső* ellentmondása tehát csak e *meghatározottság* *belső* ellentmondása lehet. Helyesen mutat rá V. Sz. Szokolov: „A törvény az általánosat nem pusztán tartalmatlan azonosságként, hanem ellentmondó megnyilvánulásainak egységében fejezi ki.”¹⁵ Ez fejeződik ki más és más formában az egyes *konkrét* törvények *konkrét* ellentmondásában. Amennyiben a törvény differencia specifikáját a lényegi meghatározottságban jelölhetjük meg, *belső* ellentmondása csak a törvényszerű és a véletlenszerű egysége lehet. Itt tehát az a viszony ismétlődik meg magasabb síkon — a lényeg vonatkozásában —, mint amelyet az általánosságban vett meghatározottságon belül a szükségszerű és a véletlen viszonyánál láttunk. Valamely jelenség *törvényszerű* annyiban, amennyiben elengedhetetlenül következik az adott összefüggésben levő jelenségek *lényegéből*. S ugyanez a jelenség *véletlenszerű* annyiban, amennyiben *nem* következik *elengedhetetlenül* az adott összefüggésben levő jelenségek *lényegéből*. Ugyanez a viszony, amely mint külső ellentéteket állította szembe egymással két jelenség meghatározottságát, itt egy meghatározottságon, a törvényen belül jelentkezik. Az ellentétek egysége természetesen itt is azonos vonatkozásban áll fenn, hiszen semmiféle ellentmondást nem jelentene az, hogy valamely folyamat törvényszerűen következik a maga lényegéből, de ugyanakkor nem következik törvényszerűen valamely nemlényegi motívumból. A törvény eleve feltételezi a meghatározottság lényegiségét, tehát az ellentétes pólusoknak egy és ugyanazon lényegre való vonatkozását. Az a felfogás, amely a törvényt a törvényszerű és a vélet-

¹⁴ Lenin: Filozófiai füzetek. Id. kiad. 128. o.

¹⁵ V. Sz. Szokolov: A törvény mint a marxista dialektika kategóriája. Вопросы диалектического материализма Москва, 1960. 17. o.

lenszerű ellentmondásos egységeként vizsgálja, egyenesen következik e fogalom dialektikus materialista értelmezéséből. Ismeretes, hogy a dialektikus materializmus a törvényt — csakúgy mint a valóság minden meghatározottságát — objektív realitásnak tekinti. Kérdésünk szempontjából ez *konkrétan* azt jelenti — amint ezt Lenin a Filozófiai füzetekben ismételtlen hangsúlyozza —, hogy *a törvény mindig a jelenségek* (természetesen *anyagi jelenségek*) *törvénye*, reális létezése csak az anyagi valóságban van. Az anyagi létezés viszont magában foglalja, hogy *minden törvény az elvont és a konkrét egysége, ami meghatározottságának tartalma szempontjából a törvénytörvény és a véletlentörvény egységét jelenti*. Vizsgáljuk meg ezt néhány törvény példáján keresztül.

Arkhimédész törvénye kimondja, hogy a folyadékokba (illetve gázokba) merülő szilárd testre felhajtó erő hat, amelynek nagysága egyenlő a test térfogatával egyező térfogatú folyadék (illetve gáz) súlyával, iránya pedig függőlegesen felfelé mutat.

Mi ebben a törvényben a *törvénytörvény*? Az, hogy egy általános, lényegi viszonyt fejez ki a folyadékokba (ill. gázokba) merülő test térfogata és a reál ható felhajtó erő között, amely éppen ezért *törvénytörvényen* „könnyebbé” teszi a folyadékba (ill. gázba) merített testet.

Mi ugyanakkor e törvényben a *véletlentörvény*? Az, hogy a test térfogatának és a folyadékokban (ill. gázokban) levő felhajtó erőnek *önmagában vett lényegéből nem következik* e kapcsolat létrejötte, a test térfogatának fogalma egyáltalán nem involválja, hogy valamilyen közegbe merítsék. Márpedig a törvénynek *reális* létezése csak e *véletlentörvény* kapcsolatban van.

Az elmondottakból világosan következik, hogy az adott törvény elengedhetetlenül következik az adott összefüggésben levő jelenségek lényegéből (törvénytörvény), és ugyanakkor, ugyanebben a vonatkozásban nem következik elengedhetetlenül az adott összefüggésben levő jelenségek lényegéből (véletlentörvény). Az azonos vonatkozás nyilvánvaló, hiszen itt is arról van szó — mint a szükségszerű és a véletlen viszonyánál már láttuk — a törvény reális létezése azt jelenti, hogy ugyanakkor, amikor törvénytörvény, egyben véletlentörvény is, és amikor véletlentörvény, egyben törvénytörvény is, hiszen a *törvénytörvény kapcsolat egy véletlentörvény kapcsolatban létezik* — a felhajtó erő vázolt hatása mint az összefüggés lényegéből következő *törvénytörvényesség* csak akkor jön létre, ha bekövetkezik valamely szilárd test folyadékba (ill. gázba) merülése mint az összefüggés lényegéből nem következő *véletlentörvényesség* — és a *véletlentörvény kapcsolat egy törvénytörvény kapcsolatban létezik* —, mert amennyiben létrejön az a *véletlentörvény* kapcsolat, hogy egy szilárd test folyadékba, ill. gázba merül, ettől elválaszthatatlanul létrejön az a *törvénytörvény* kapcsolat is, amelyet Arkhimédész fogalmazott meg.

Erre a belső ellentmondásra utal Engels következő példája: „Tudjuk, hogy klór és hidrogén bizonyos nyomási és hőmérsékleti határokon belül és a fény hatására robbanással klórhidrogéngázzá vegyül, és mihelyt ezt tudjuk, azt is tudjuk, hogy ez *mindenütt* és *mindig* megtörténik, ahol a fenti feltételek adva vannak. . . A természetben megjelenő általánosság formája — *törvény*. . .”¹⁶

Vagyis a törvényben az a *törvénytörvény*, hogy ha a feltételek adva vannak „*mindenütt* és *mindig* megtörténik”, és az a *véletlentörvény*, hogy „a fenti feltételek adva vannak”. Ha adva vannak a feltételek (véletlentörvény), akkor fellép a törvénytörvény viszony. A törvény a természetben megjelenő *általánosság* formája

¹⁶ Engels: A természet dialektikája. Id. kiad. 244. o.

(törvényszerű) és ugyanakkor a természetben *megjelenő* általánosság formája (véletlenszerű). A törvény tehát a törvényszerű és a véletlenszerű ellentmondásos egysége. Erre utal Engels a „Feuerbach. . .”-ban is, amikor „a véletlenszerűen a törvényszerűséget megvalósító” természeti folyamatokról beszél.¹⁷

Bármelyik törvényt vizsgáljuk is meg az anyagi valóságnak, mindegyikben ugyanezt a viszonyt fogjuk találni. Boyle-Mariotte törvénye csak *állandó* hőmérséklet esetén érvényes. Gay-Lussac törvénye a *hőmérsékletemelkedésnek* a gázok térfogatára gyakorolt hatását tételezi. Az elektromosságtan (Ohm, Kirchhoff, Biot-Savart stb.) törvényei mind feltételezik, hogy *valamely vezetőn elektromos áram halad keresztül*. A sokszoros súlyviszonyok törvénye (Dalton) arra az esetre vonatkozik, *ha két elem egymással* (többféle súlyviszony szerint) *vegyültté egyesül*. Általánosságban, a kémia törvényei feltételezik, hogy különböző lényegű elemek *reakcióba lépjenek* egymással, atomok kölcsönösen közeledjenek és távolodjanak egymástól. A természetes kiválogatódás darwini törvénye feltételezi a spontán természeti viszonyok véletlenszerű kapcsolatainak milliárdjait. Még az általános tömegvonzás newtoni törvénye is feltételezi, hogy az adott tömegpontok *vonzási távolságba* kerüljenek egymáshoz.¹⁸ Az elemzett viszonyt találjuk a *társadalmi törvényekben* is, hiszen a társadalmi törvények az *emberek tevékenységének törvényei*, s ennél fogva szintén a törvényszerű és a véletlenszerű egységét fejezik ki.

Egyetlen olyan törvénye van az anyagi valóságnak, amelyben nincs „ha”, amelynek törvényszerűsége abszolút, mert azok a véletlenszerűségek, amelyekben megnyilvánul, valójában nem véletlenszerűségek. *Ez az anyag megmaradásának törvénye*. Igaz az, hogy — formálisan nézve — ez is csupa véletlenszerű kapcsolatban fejeződik ki, melyek nem következnek magának az anyagnak a lényegéből, valójában azonban, miután e törvény magának az anyagnak a természetét fejezi ki, a megmaradási törvény szempontjából az egyes anyagi változások létrejöttének véletlenszerűsége nem nevezhető a törvényben meghatározott viszony véletlenszerű létezésének, miután itt általában *az anyagról* van szó, és az anyag létezésében semmiféle véletlenszerűség sincs. A többi törvény azonban mind a törvényszerű és a véletlenszerű egysége, mert mindegyikre áll az, hogy a benne kifejeződő törvényszerű kapcsolat egy véletlenszerű kapcsolatban, és a véletlenszerű kapcsolat egy törvényszerű kapcsolatban létezik. Mindegyiknek van egy *előfeltétele*, amelyet már adottnak vesz; nevezetesen, hogy az a bizonyos két vagy több jelenség — amelynek lényegi viszonyát a törvény meghatározza — *kapcsolatba kerül egymással*. Ez azonban már nem következik magából az adott összefüggés *lényegéből*. A törvényszerű viszony tehát minden esetben egy véletlenszerű kapcsolatban fejeződik ki. *Ha* állandó a hőmérséklet, *akkor* valamely zárt gáztömeg térfogatának és nyomásának szorzata állandó. *Ha* valamely gáz hőmérséklete 1 C°-kal emelkedik, és *ha* állandó a nyomás, akkor a térfogata a 0 C°-hoz tartozó térfogatának 1/273 részével

¹⁷ Marx—Engels Válogatott művek II. Szikra, 1949. 386. o.

¹⁸ Újabb kutatások szerint azok a testek, amelyek tömege 10²⁴ cm-nél nagyobb távolságban vannak, nem a Newton által megállapított $f \frac{m_1 m_2}{r^2}$ erővel vonzzák egymást, és F. Zwicky professzor szerint, az 5,10²⁴ cm-nél (kb. ötmillió fényév) nagyobb távolságokban egyáltalán nem észlelhető a tömegvonzás hatása. Ezzel magyarázható, hogy ilyen távolságokban a tejútrendszer halmazai már nem csoportosulnak, ellentétben azzal, aminek be kellett volna következnie, ha az általános tömegvonzás törvénye ilyen távolságokban is érvényesülne.

nő. *Ha* külső erő hat a testre, *akkor* mindig vele egyenlő nagyságú és ellenkező irányú ellenerő lép fel. *Ha* elektromos áram halad át valamely vezetőn, *akkor* az áramerősség egyenlő a feszültség és az ellenállás hányadosával. *Ha* két tömegpont vonzási távolságban van egymással, *akkor* $f = \frac{m_1 m_2}{r^2}$

nagyságú vonzóerővel hat egymásra.

A törvények ilyen értelmezése azért tűnhet szokatlannak, mert azokat az esetek többségében *kategorikus ítéletek* formájában szokták megfogalmazni. (Pl. „Az erővel szemben mindig vele egyenlő nagyságú, de ellenkező irányú ellenerő lép fel”. Vagy: „A rugalmas alakváltozás egyenesen arányos az alakváltoztató erővel.” Vagy: „Az árúk értékükön cserélődnek”.) Viszonylag ritkák az olyan törvények, amelyeket feltételes ítéletek formájában fogalmaznak meg, ahol tehát a törvényben rejlő ellentmondás magában a törvény tudati fogalmában is kifejezést nyer. Valójában azonban az összes kategorikus ítéletben megfogalmazott törvény könnyen átalakítható feltételes ítéletté (természetesen anélkül, hogy objektív tartalmukon változtatnánk), éppen azért, mert objektív valóságukban feltételesek is és kategorikusak is, vagyis lényegüknek meghatározottságában véletlenszerűek is és törvényszerűek is.²⁰ Az a gyakorlat, amely a törvényeket általában kategorikus ítéletekben fogalmazza meg, abból fakad, hogy a tudományok számára elsősorban a törvényben rögzített *törvényszerűség*, az adott kapcsolat lényegéből következő elengedhetetlen, „kategorikus” összefüggés a döntő, nem pedig az, hogy maga a viszony, amely a törvényszerűséget tartalmazza, egyben véletlenszerű is, „feltételes” is. Valójában — mint látni fogjuk — ez utóbbi szempont sem elhanyagolható.²¹

Félreértések elkerülésére szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy azok az egyszerűsítő feltevések, amelyek valamely törvény vizsgálatában a lényeg kiemelésére irányulnak (pl. a szabadesés törvényének vizsgálatában a levegő közegellenállásától való eltekintés vagy pl. azok az egyszerűsítő feltevések, amelyekkel Marx él a kapitalizmus gazdasági törvényeinek elemzésében, amikor eltekint a külkereskedelemtől, a feudalizmus maradványaitól stb.), *nem magában a törvényben levő véletlenszerűségtől vonatkoztatnak el*. Nyilvánvaló, hogy nagyon primitíven képzeli el a tudományos absztrakciót az, aki azt gondolja: az elvonatkoztatás azt jelenti, hogy a törvényben nem mondják ki a „ha — akkor” formulát. Láttuk, hogy ez implicite minden törvényben *benne van* — akár kimondják, akár nem —, vagyis a *törvényen belüli* véletlenszerűségtől valójában nem lehet elvonatkoztatni, feltéve ha meg akarunk maradni a materializmus talaján, és nem elvont szellemi kapcsolatnak tekintjük a törvényt. Amitől a törvények valóban elvonatkoztatnak, azok a törvényen kívüli, vagyis nem az *adott* lényeghez tartozó esetleges tényezők, amelyek elfedik az adott törvényben kifejeződő *általános, lényegi* viszonyt. Abszolút „tisztá”

²⁰ Mint Hegel rámutatott: „... a feltételes ítélet nem azt tartalmazza, hogy *A* van, vagy *B* van, hanem csak azt, *ha* az egyik van, akkor van a másik; csak a *szélső fogalmak összefüggése van mint léttel bíró tételre*, nem maguk e fogalmak.” (Hegel: A logika tudománya. II. Id. kiad. 256. o.) (Az én kiemelésem, Sz. A.) Nem véletlenül tárgyalta Hegel az ítéletek relációjuk szerinti felosztását (s így a hipotetikus ítéletet is) a „szükségyszerű ítéletek”-en belül!

²¹ A „ha — akkor” formula *idealista* értelmezésével a disszertáció későbbi fejezete foglalkozik.

kapitalizmus valójában sehol sem valósult meg. Marx mégis joggal használta ezt az absztrakciót, mert ennek segítségével lehetett csak a *kapitalizmus* — mint minden más társadalmi formációtól lényegileg különböző alakulat — sajátos törvényeit feltárni, hiszen a kapitalizmus lényegéhez nem tartoznak hozzá a feudális maradványok, ezek hatását tehát nem lehet figyelembe venni a kapitalizmus általános törvényeinek elemzésekor. Ugyanez az elvi alapja a természettudományokban alkalmazott egyszerűsítő feltevéseknek is. Bár abszolút légtüres tér és ezért „szabad” esés éppúgy nincs, mint abszolút tiszta kapitalizmus, a szabadesés lényegéhez mégsem tartozik hozzá a levegő jelenléte, úgy hogy a szabadesés törvényének feltárása — miután csak a lényegi viszonyokat tartalmazhatja — egyenesen megköveteli a levegő közegellenállásától való elvonatkoztatást.²²

A törvények tehát nem a *lényegen belüli*, hanem csak a *lényegen kívüli* véletlenszerűségektől vonatkozathatnak el.²³ Amikor azt mondtuk, hogy a törvény annyiban tartalmazza a véletlenszerűséget, amennyiben maga a törvényszerűséget tartalmazó kapcsolat nem következik elengedhetlenül az adott összefüggésben levő jelenségek lényegéből, ezzel világosan kifejeztük, hogy itt a lényegen *belüli* véletlenszerű kapcsolatról van szó, hiszen *maga a törvényszerűség* egzisztál e véletlenszerű kapcsolatban. Ezzel szemben azokat a véletlenszerűségeket, amelyektől a törvény valóban elvonatkoztat, az adott összefüggés lényege nem tartalmazza.

A marxista irodalomban nem szokásos a törvény belső ellentmondását a törvényszerű és a véletlenszerű egységeként meghatározni. A törvény meghatározásában általában a viszony lényegiségét, szükségszerűségét, általánosságát és állandóságát (tartósságát) szokták kiemelni. Ezek az ismérvek valóban jellemzik a törvényt, *de csak mint törvényszerűséget*, vagyis nem tárják fel belső ellentmondását. Nem véletlen, hogy az általánosan elterjedt marxista terminológiában a törvényt és a törvényszerűséget vagy közvetlenül is azonos értelemben használják, vagy az anyagi viszony és tudati képmásának különbségét jelölik a két terminussal, ami *tartalmilag* az utóbbi esetben is azonos viszonyt fejez ki. E felfogás helytelensége az elemzett példákból világosan kiderül. Mint láttuk, minden törvényszerűség egy olyan viszonyban létezik, amelynek *létrejötte* egyáltalában nem következik elengedhetlenül magából a törvényszerű viszonyból. Márpedig minden törvény a *konkrétban fejezi ki az általánost*, a meghatározottság lényegisége az *adott konkrét kapcsolat* törvényszerűségét fejezi ki. Igaz az, hogy a törvény a konkrétat is mint általánost foglalja magában, hiszen nem úgy vonatkozik az egyes kapcsolatokra mint abszolút egyediekre, hanem mint *kapcsolattípusokra*. Láttuk, hogy az általánosságban vett meghatározottság és a törvény között éppen az a különbség, hogy az előbbi magában

²² Már e néhány példa is világosan mutatja, hogy Heisenberg idealista módon a feje tetejére állítja a valóságos összefüggést, amikor a törvényekben alkalmazott egyszerűsítő feltevéseket a *szubjektum által meghatározott* matematikai-logikai „előfeltevéseknek” nevezi. (Heisenberg: A mai fizika világképe. Gondolat, 1958. 70—71. o.) A valóságos viszony ennek egyenes ellentéte: az *objektív valóság* lényegi összefüggései határozzák meg, hogy mitől *kell* eltekintünk, ha fel akarjuk tárni a valóság törvényeit. Mi — Heisenberg állításával ellentétben — nem a természetnek, hanem csak magunknak „szabhatjuk meg”, hogy milyen egyszerűsítő feltevéseket kell alkalmaznunk, ha eredményt akarunk elérni.

²³ Vö. pl. Rubinstein „Lét és tudat” II. fej. 5. pontjával (A gondolkodás mint megismerés), ahol Rubinstein részletesen beszél arról, hogy a lényeg kiemelése csupán a „járulókös, mellékes, lényegtelen” megjelenési formáktól való elvonatkoztatást jelenti.

foglalja az egyedi meghatározottságot is, míg a törvény csak az általános, lényegi meghatározottságot. A törvény azonban mégis az egyedi kapcsolatokban egzisztál, mint *ezeknek* általános, lényegi meghatározottsága. Sőt, ha egész pontosak akarunk lenni, akkor azt kell mondanunk, hogy a törvények túlnyomó többsége mint *különöset* tartalmazza az adott kapcsolattípusokat. A halmazállapotváltozások törvénye, például, nem általánosságban vonatkozik a halmazállapot, a hőmérséklet és a nyomás összefüggéseire, hanem különös formájában, amennyiben „a” nyomás ezekben az összefüggésekben mindig *1 atm. nyomásként* szerepel. Ez még földi vonatkozásban sem mondható általánosnak, hiszen pl. a magas hegyeken a légkör nyomása ennél kisebb. Nem véletlenül emeli ki Lenin mint „kitűnő formulát” azt a hegeli gondolatot, hogy a logika (és, természetesen, ugyanígy minden más, általános törvényt tartalmazó tudomány): „Nemcsak absztraktnál általános, hanem olyan általános, amely magában foglalja a különös, az egyéni, az egyes gazdagságát (a különös és az egyes minden gazdagságát!) !”²⁴ Engels konkrétan is leszögezi: „Egész hivatalos fizikánk, vegytanunk és biológiánk kizárólagosan *geocentrikus*, csupán a Földre alapozott.”²⁵ Vagyis a fizika, a kémia, a biológia törvényeiben meghatározott törvényszerűségek legfeljebb csak a földi viszonyokra érvényesek, éppen azért, mert e törvényszerűségek nem teljes értelemben általános, hanem csak különös (földi) formájában tartalmazzák az adott kapcsolattípusokat. Ez nem is lehet másként, hiszen a törvényszerűségek feltárásának éppen az adja meg az értelmét, gyakorlati jelentőségét, hogy egzakt módon határozza meg az adott összefüggéstípust, és ha minden égitestre érvényes törvényszerűségeket akarnánk megállapítani, akkor csak üres általánosságokat kapnánk, olyan „törvényszerűségeket”, melyeket — hogy egy hasonlattal éljünk — azok a polgári közgazdászok állapítottak meg, akik „általánosságban” akarták a termelés törvényszerűségeit meghatározni. Méltán írta Engels, hogy ha csakugyan egy centrum nélküli tudományt kívánnánk, akkor *minden* tudományt megbénítanánk.

Ha tehát elismerjük azt az alapvető marxista tételt, hogy az általános a konkrétban létezik, akkor azt is el kell ismernünk, hogy minden törvény — a fogalmában adott határokon belül — végtelenül sok különböző konkrét kapcsolatot foglal magában, ily módon *minden egyes* kapcsolat esetleges a bennük kifejeződő törvényszerűség számára. A törvényben meghatározott kapcsolat *mint ilyen* nem létezik az objektív valóságban (éppúgy, mint ahogy a gyümölcs fogalma sem létezik *mint ilyen*), anyagi léte csak az *egyes kapcsolatokban levő* általános (különös) tartalomnak van, s miután minden egyes kapcsolat esetleges a benne levő törvényszerűség számára, a maga „a” kapcsolat is csak véletlenszerű lehet, hiszen az az összefüggés, amelyben a törvényszerűség egzisztál, az adott kapcsolatban levő jelenségek lényege számára esetleges feltételekből következett elengedhetetlenül. Miután ez *minden* törvényre vonatkozik, itt nincs értelme a mechanikus determinizmus azon ellenvetésének, hogy az adott kapcsolat véletlenszerűsége feloldható valamely ezt meghatározó „más” törvényszerűségben. Tipikus esete ez a regressus in infinitum logikai hibájának. Mindebből csak annyi igaz, hogy maga a véletlenszerű kapcsolat — a benne rejlő szükségszerűségnél fogva — *előbb vagy utóbb* feltétlenül létrejön,

²⁴ Lenin: Filozófiai füzetek. Id. kiad. 75. o.

²⁵ Engels: A természet dialektikája. Id. kiad. 248. o.

de éppen ebben az *esetleges meghatározottságban* fejlődik ki véletlenszerű jellege.

Az eddigiekben a törvényszerű és a véletlenszerű egységét mutattuk ki a törvényekben. Innen azonban tovább kell haladni ennek az egységnek a *differenciálásához*, hasonlóan ahhoz, ahogyan a jelenségek általános meghatározottságában a szükségszerű és a véletlen egységének feltárása után differenciáltuk ezt az egységet, és eljutottunk a törvényszerű és a véletlenszerű megkülönböztetéséhez. Ugyanúgy, ahogy a meghatározottságok aszerint különböznek egymástól, hogy a szükségszerű és a véletlen egységén belül az egyes esetekben melyik pólus a domináló, a törvények között is különbségek vannak annak megfelelően, hogy a bennük kifejeződő lényegi viszony mennyire általános, milyen mélységben ragadja meg az objektív valóságot, *milyen hangsúlyt ad a benne kifejeződő véletlenszerűségnek, illetve törvényszerűségnek*. Ez a már elemzett példákban is világosan kiderül. Arkhimédész törvényében például jóval nagyobb szerepe van a véletlenszerűségnek, mint az elektromosságtan alapvető törvényeiben. Ugyanígy az általános tömegvonzás törvénye sokkal általánosabb érvényű és sokkal mélyebben ragadja meg az anyagi valóság lényegét, mint például a gáztörvények. Az a lenini útmutatás, mely a dialektika egyik elemeként jelölte meg a megismerés végtelen elmélyülését „a jelenségektől a lényeghez és a kevésbé mély lényegtől a mélyebbhez”, kérdéseink szempontjából azt jelenti: a törvények között is különbséget kell tennünk abból a szempontból, hogy „kevesbé mély” vagy „mélyebb” lényegyet tartalmaznak. Az egyes törvények felismerésének története is a kevésbé mély lényegyet kifejező törvényektől a mélyebb lényegyet kifejező törvények felé halad.

Ha a törvények közötti — a lényegiség színvonalában levő — különbségeket meghatározottságuk belső ellentmondása szempontjából vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy *minél általánosabb egy törvény, annál inkább a törvényszerűség dominál benne a véletlenszerűség felett*. Láttuk, hogy ennek határeseté az anyag megmaradásának törvénye, amely az anyagi valóság legáltalánosabb törvénye, s mint ilyen már csak törvényszerű. Ha most ezzel összehasonlítjuk pl. a newtoni mechanika törvényeit, akkor egyrészt megállapítható, hogy miután ezek a mechanikai mozgáson belül is csak a makroméretű és viszonylag kis sebességű mozgásokra vonatkoznak, kevésbé általánosak, mint az anyag megmaradásának törvénye. Ennek ellenére azonban — más törvényekhez viszonyítva — a valóság rendkívül nagy területén érvényesek, és, ennek megfelelően, a bennük kifejeződő törvényszerűség erősen dominál a véletlenszerűség felett. Az a „ha” ugyanis, hogy valamely testre külső erő hat, mely legyőzi a tehetetlenségét, egyike a valóság legközönségebb, állandóan és tömegesen előforduló jelenségeinek, s bár igaz az, hogy ennek ellenére sem következik elengedhetetlenül az adott összefüggésben levő jelenségek lényegéből (hiszen éppen Newton I. törvénye mondja ki, hogy a testek megtartják nyugalmi vagy egyenletes mozgási állapotukat, *ha* külső erő ennek megváltoztatására nem kényszeríti őket), mégis — miután a nyugalmi állapot maga is az *erők* viszonylagos egyensúlyát jelenti, mely mindig csak viszonylagos és mint ilyen is csak feltételes és átmeneti jellegű lehet — abban a véletlenszerűségben, hogy valamely testre nyugalmi állapotát megváltoztató külső erő hat, sokkal több a szükségszerűség, mint pl. az ehhez képest speciális esetet jelentő Hooke-törvény véletlenszerűségében. (Az utóbbi ugyanis csak a *rugalmas* testekre ható alakváltoztató erő hatását tételezi.) Minél általánosabb egy törvény — annál fogva, hogy mélyebben fejezi ki az anyagnak

mint anyagnak sajátosságait —, a benne rejlő véletlenszerűség is — önmagában vett meghatározottságát tekintve — annál inkább törvényszerűnek bizonyul, s az anyag megmaradásának törvényében — miután itt az anyag már csak önmagára vonatkozik — ez az ellentmondás megszűnik; a törvényben kifejezett viszony létezése itt éppúgy elengedhetetlenül következik az anyag lényegéből, mint maga a megmaradás törvényszerűsége. Ilyen értelemben igaz az, hogy a valóságban „a szükségszerűség uralkodik”, hiszen minél inkább az anyag lényegét fejezi ki valamely törvény, annál inkább törvényszerű és annál kevésbé véletlenszerű, mert annál általánosabb az a kapcsolat is, melyben a törvényszerűség egzisztál. Mindezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a törvényekben rögzített véletlenszerű kapcsolat, *hosszabb vagy rövidebb időt tekintve, feltétlenül létrejön*, s ha a törvényeket összehasonlítjuk, azt tapasztaljuk, hogy minél általánosabb egy törvény, annál általánosabb és szükségszerűbb a létezése is, annál gyakrabban realizálódik, tehát annál inkább törvényszerű és annál kevésbé véletlenszerű.

Láttuk, hogy — az anyag megmaradásának törvényét kivéve — minden törvény a törvényszerű és a véletlenszerű ellentmondások egysége, s a törvények közötti — a meghatározottságuk lényegiségének színvonalában levő — különbség feltárásához a törvényben rejlő véletlenszerűség differenciálásán keresztül vezetett az út. Amikor az önmagában vett véletlenszerűséget és törvényszerűséget megkülönböztettük, azt mondtuk, hogy e különbség alapja a szükségszerű és a véletlen konkrét viszonya az adott jelenségen belül. Azt a konkrét kapcsolatot, melyben valamely törvényszerűség egzisztál, azért nevezhetjük véletlenszerűnek, mert nem az adott összefüggésben levő jelenségek lényegéből következett, vagyis a szükségszerűnek és a véletlennek az az egysége, amely a konkrét kapcsolatot létrehozta, az adott összefüggésben levő jelenségek *lényege* számára egyértelműen véletlenszerű volt. Azt is láttuk, hogy miután a törvényben rögzített kapcsolat, hosszabb vagy rövidebb időt tekintve, feltétlenül létrejön, a kevésbé általános törvényektől az általánosabb törvények felé haladás folyamatában maga a törvényekben rejlő véletlenszerűség is — önmagában vett meghatározottságát tekintve — egyre inkább törvényszerűségbe csap át, amennyiben maga a kapcsolat is mindinkább szükségszerűen jön létre, egyre gyakoribbá, általánosabbá válik. Miután ez csak az anyag megmaradásának törvényében valósul meg *maradéktalanul*, az összes többi törvényre igaz az, hogy — bár különböző mértékben — feltétlenül tartalmazza a véletlenszerűség bizonyos fokát. Másrészt, bármennyire is a szükségszerűség dominál valamely törvényben meghatározott kapcsolat létrejöttében, tehát *önmagában véve* bármennyire is törvényszerű ez a kapcsolat, mégsem az adott összefüggésben levő jelenségek lényegéből következik elengedhetetlenül, tehát az adott törvényen belül mégis véletlenszerű. Tisztáztuk, hogy a törvényszerűnek és a véletlenszerűnek az adott összefüggésben levő jelenségek lényegéhez való viszonyán alapuló megkülönböztetése nem jelenti „különböző vonatkozásokban” való vizsgálatukat, mert az adott törvényen belüli viszony ugyanabban az összefüggésben törvényszerű, mint amelyben véletlenszerű; maga a törvény a különböző vonatkozások azonos vonatkozását fejezi ki, amennyiben az adott összefüggésben levő jelenségek lényegéből és mégsem a lényegéből következnek. A törvényben rejlő véletlenszerűség differenciálása tehát hasznos eredményekhez vezetett. Még fontosabb azonban a *törvényben kifejeződő törvényszerűség differenciálása*. Enélkül ugyanis nem érthető meg a törvények *tendenciajellegének* mélyebb alapja.

Engels egyik levelében utalt arra, hogy mit ért a törvények tendenciajellegén: „... a valamennyiük realitása csak a megközelítésben, a tendenciában, az átlagban van, de a nem *közvetlen* valóságban. Ez egyrészt abból következik, hogy működésüket más törvények egyidejű működése keresztezi, részben azonban fogalomtermészetükből is.”²⁶ Engels itt inkább csak az utóbbi momentummal foglalkozik; mert azt akarja megmagyarázni, hogy a törvények „fogalomtermészeté” nem jelenti azt, hogy ezek üres fikciók. Ennek kapcsán arról beszél — amit már a törvénynek, mint tudományos absztrakciónak, mint a lényeg számára idegen tényezőktől való elvonatkoztatásnak tárgyalásánál érintettünk —, hogy a törvény úgy viszonyul a közvetlen valósághoz, mint a lényeg a jelenséghez, de ez nem teszi a törvényeket fikciókká, mert — bár „nagy kerülővel” és „asszimptotikus megközelítéssel” — mégis a *valóságot* határozzák meg. Miután azonban itt csak a valóság *lényegének* megragadásáról van szó — pl. az általános profitráta törvényéből egyáltalán nem következik, hogy két vállalat egy adott évben teljesen azonos profitrátát érjen el, sőt ez éppen a törvény szempontjából „tiszta véletlen” lenne. Engels tehát itt világosan leszögezi, hogy a törvény realitása a megközelítésben, a tendenciában, az átlagban van, vagyis a törvényben kifejezett viszony abszolút egybeesése a közvetlen valósággal egyáltalán nem törvényszerű. A törvényszerű éppen az, hogy a törvény egyetlen konkrét időpontban sem egzsztál abszolút módon, éppen ezért, mert csak a lényegét tartalmazza, melynek megjelenését számtalan egyéb tényező befolyásolja. Vizsgáljuk meg most már, hogy milyen körülményekből fakad a törvények tendencia jellege.

a) Láttuk, hogy a törvény nem tartalmazza a *lényege számára idegen* körülményeket — így például Marx elvonatkoztatott a nem-kapitalista termelési viszonyok maradványaitól: „Az elméletben... feltesszük, hogy a tőkés termelési mód törvényei a maguk tisztaságában érvényesülnek. A valóságban ez mindig csak megközelítően van így...”²⁷ — ez a tendenciajelleg egyik forrása.

b) Azt is láttuk, hogy csak a törvény, de *nem a benne kifejeződő törvényszerűség* tartalmazza azt, hogy maga a kapcsolat, melyben a törvényszerűség egzsztál, többé vagy kevésbé véletlenszerűen jön létre. A törvényszerűség már csak a *megelevő viszony* lényegi meghatározottságát fejezi ki. Az a körülmény viszont, hogy a törvényszerűség egy nem-törvényszerű, feltételes kapcsolatban érvényesül, azt is magában foglalja, hogy a törvények ebből a szempontból is tendenciajellegűek, hiszen maga az a kapcsolat, melyet meghatároznak, csak *hosszabb időt tekintve jön létre feltétlenül*. Így, például, mint Marx leszögezi: „Minden előlegezett tőke, bármilyen is az összetétele, minden 100 egység után minden évben vagy más időszakban annyi profitot szerez, amennyi ebben az időszakban 100-ra mint az ossztőke megfelelő hányadára jut.”²⁸ Ez a *törvényszerűség* azonban csak hosszabb időszakok átlagaként létezik, mégpedig éppen azért, mert feltételezi az egyéni profitráták általános profitrátában való kiegyenlítődésének folyamatát, vagyis a tőkék áramlását mint az adott törvény számára véletlenszerű folyamatot. Az átlagprofitráta törvényszerűsége csak e *véletlenszerű* folyamatban létezik, és éppen ezért, csak mint hosszabb időszak átlagaként ható *tendencia* egzsztál. (Más oldalról azt is hangsúlyozni kell, hogy az e törvényben meghatározott véletlenszerű folyamat — a tőkék

²⁶ Engels — K. Schmidthez, 1895. III. 12. Marx—Engels Válogatott levelek. Szikra, 1950. 562. o.

²⁷ Marx: A tőke. III. Szikra, 1951. 211. o.

²⁸ Uo. 194. o.

profitrátát kiegyenlítő áramlása —, hosszabb időt tekintve, *feltétlenül létrejön*, mert ezt a konkurrenciaharc determinálja!) Mindez azonban még nem érinti közvetlenül a törvények tendencijellegének *törvényszerűségük belső ellentmondásából* fakadó forrását. Az eddig tárgyalt forrásokból származó tendencijellegben ugyanis — ama nevezetes kivételtől eltekintve — minden törvény osztozik, hiszen minden törvényre nézve igaz az, hogy elvonatkoztatva a lényege számára idegen körülményektől s az ezeket meghatározó törvényektől, amelyek a valóságban befolyásolják, zavarják tiszta érvényesülését, és ezért csak tendencijellegűvé teszik, másrészt, hogy miután az a kapcsolat, melyet adott törvény feltételez, véletlenszerű, maga a törvényben meghatározott viszony csak hosszabb-rövidebb időt tekintve jön létre, és nem feltétlenül létezik minden adott pillanatban.

c) A tendencijellegnek valóban speciális megnyilvánulása azonban az, amikor maga a törvényben kifejezett *törvényszerűség* tartalmazza a *véletlenszerűséget*, hasonlóan ahhoz, ahogy — mint láttuk — a törvényben kifejezett véletlenszerűség is tartalmazott törvényszerűséget. Attól a véletlenszerűségtől ugyanis, amelyben valamely törvényszerűség *egzisztál*, meg kell különböztetni azt a véletlenszerűséget, melyet maga a törvényszerűség *tartalmaz*. E megkülönböztetés épp oly fontos, mint például az általánosságban vett meghatározottság vizsgálatában az esetlegesség és a véletlen megkülönböztetése. Ebből a szempontból is nagyon tanulságos az az elemzés, amelyet Marx adott a profitráta süllyedő tendenciájának törvényéről.

Marx először bebizonyítja, hogy a profitráta törvényszerűen csökken annak következtében, hogy az osztóként belül nő az állandó tőke súlya a változó tőkéhez képest. Ugyanakkor arra is rámutat, hogy *ugyanaz a folyamat* egyben a profit abszolút tömegének növekedését eredményezi, mert abszolút értelemben mégis nő az alkalmazott munkások száma. „Ugyanazon törvények következtében tehát a társadalmi tőke profitjának abszolút tömege nő, profitrátája pedig süllyed”²⁹ — írja. Adott pillanatban vizsgálva a problémát, úgy tűnik, mintha itt két „egyenértékű” meghatározottság állna szembe egymással. A kizsákmányolás foka a kapitalizmus fejlődése folyamán állandóan emelkedik, és miután a profitráta $\frac{m}{c+v}$, bekövetkezhet az is, hogy

a tört számlálója gyorsabban nő, mint nevezője, ez esetben viszont a profitráta nem süllyedne, hanem emelkednék. Ebben annyi az igazság, hogy az ellentmondás mindkét pólusa a *szükségyszerű és a véletlen egysége*, és ezért valóban bekövetkezhet akár a profitráta hirtelen zuhanása, akár tartósabb emelkedése. Ha azonban a tőkés termelés állandó folyamatában vizsgáljuk a kérdést — és Marx ezt teszi —, eltűnik a tetszőlegesség látszata, és az ellentmondás két pólusa *különböző* hangsúlyt kap. Nevezetesen: a profitráta süllyedésében a *szükségyszerűség* lesz a domináló a véletlennel szemben, míg emelkedésében a véletlen a *szükségyszerűséggel* szemben. A folyamat *lényege* szempontjából itt már nem egyszerűen két *szükségyszerűség* áll szembe egymással, hanem *egy* folyamat *törvényszerű és véletlenszerű* pólusa. A profitráta süllyedő tendenciájának törvénye a *törvényszerű és a véletlenszerű* pólus egységét fejezi ki, amennyiben kimondja, hogy a profitráta süllyedése *törvényszerű* — mert ez „a munka társadalmi termelőereje egyre tartó fejlődésének a *tőkés termelési módra* jelleg-

²⁹ Uo. 256. o.

zetes kifejezése”³⁰ —, ezért hosszú távon feltétlenül érvényesülnie kell, de ugyanakkor csak *tendencia*, mert az értéktöbbletráta emelkedése gátolja, lassítja, gyengíti a törvényszerűség abszolút érvényesülését.

Marx tehát nem két egyenrangú szükségszerűséget állít szembe egymással, hanem a folyamat lényege szempontjából egy törvényszerű és egy véletlenszerű jelenséget. Ugyanakkor azonban az elemzés *egy folyamat szerves egységet alkotó két pólusa közti kölcsönhatásban* halad előre,³¹ mert kimutatja, hogy ugyanazok a tényezők, amelyek lehetővé teszik az értéktöbblet és ezen keresztül a profitráta növelését — a profitráta süllyedését eredményezik; és viszont azok a tényezők, melyek közvetlenül gátolják ezt a süllyedő tendenciát, közvetve siettetik az érvényesülését.³²

Szemmel látható, hogy a profitráta süllyedő tendenciájának törvényében nem ugyanaz a viszony a törvényszerű és a véletlenszerű között, mint az eddig vizsgált esetekben. A véletlenszerű — a korábban elemzett törvényekben — nem az adott kapcsolatban levő jelenségek lényegéből következik, ezért e törvények *reális létezése* a kapcsolatok létrejöttének más tényezőkből következő — többé vagy kevésbé szükségszerű — megjelenéséhez kötött. Ezzel szemben a profitráta süllyedő tendenciájának törvényében nemcsak a törvényszerű, hanem a *véletlenszerű folyamat is az adott összefüggés lényegéből következik*: Marx hangsúlyozza, hogy *ugyanazon összefüggés vezet a profitráta süllyedéséhez és az értéktöbbletráta emelkedéséhez*. A törvényszerű és a véletlenszerű egysége itt nem pusztán elválaszthatatlanság, együttlétezés, *vagyis nem egyszerűen a törvény reális létezésének, hanem magának a jelenségek lényegéből következő törvényszerű kapcsolatoknak az ellentmondása*.

Felmerül azonban a kérdés, hogy milyen alapon tekintjük az értéktöbbletráta emelkedését a törvény szempontjából véletlenszerűnek, ha egyszer ez is az adott összefüggés lényegéből következik? A marxi elemzés világos választ ad erre, amikor a profitráta süllyedő *tendenciájának* törvényéről beszél. Az értéktöbbletráta emelkedése ugyanis, a fejlődés *tendenciájának* lényegét tekintve, véletlenszerűnek bizonyult, mert hosszú távon a profitráta süllyedése

³⁰ Uo. 250. o.

³¹ Marx leszögezi: „Mindkét jelenség, az értéktöbblet rátájának emelkedése és a profit rátájának süllyedése, csak különleges formák, amelyekben a munka növekvő termelékenysége tökéletes módon kifejeződik.” (Marx: A tőke. III. Id. kiad. 278. o.)

³² A törvény metafizikus értelmezése — hasonlóan a szükségszerűség metafizikus értelmezéséhez — elméletileg és gyakorlatilag is rendkívül káros következményekhez vezethet. Így, például, Szabó Kálmán: „A szocialista tervszerűség elméleti kérdései” c. könyvében ismerteti és bírálja B. Minc lengyel közgazdász felfogását, amely szerint „a profitráta süllyedésének tendenciája nem törvény, mert ellentendenciák keresztezik és megszüntetik”. Minc arra alapítja nézetét, hogy csak az ellenirányzatba nem ütköző „abszolút szükségszerű” kapcsolatok tekinthetők törvénynek. Vele szemben Szabó Kálmán helyesen mutat rá, hogy az az összefüggés, „amelyet a tudomány törvényként fogalmaz meg, ellentétek viszonya, vagyis *ellentmondást* tartalmaz”. Hivatkozik arra, hogy a törvény a jelenségek lényegét fejezi ki, és ezért a törvényben jelentkező ellentmondás „az adott jelenség lényegét alkotó összefüggés ellentmondásos jellegében gyökerezik”. (Szabó Kálmán: A szocialista tervszerűség elméleti kérdései. Kossuth, 1960. 168. o.)

Világos, hogy az a felfogás, mely a törvényekben levő ellentmondást tagadja, impliciten *a törvényeket tagadja*, hiszen ha csak az „ellenirányzatba nem ütköző”, „abszolút szükségszerű” kapcsolatokat lehetne törvénynek tekinteni, akkor az objektív valóságban (az anyag megmaradásának törvényén kívül) egyetlen törvény sem léteznék. E kérdés kapcsán éppen az jellemzi a revizionista és a dogmatikus koncepciókat, hogy kiragadják a jelenség lényegét alkotó ellentmondás egyik vagy másik pólusát, és azonosítják magával a törvénnyel.

feltétlenül felülkerekedik, éppen a profit növelésének sajátos módja következtében. Az egyes termelési periódusokban valóban bekövetkezhet akár a profitráta hirtelen emelkedése, akár meredek zuhanása, de a tőkés termelés egész folyamatának tendenciáját tekintve, a süllyedés törvényszerűnek bizonyul, bár ugyanakkor csak törvényszerű *tendenciának*, éppen azért, mert az értéktöbbletráta emelkedése „gátolja, lassítja, gyengíti” a törvényszerűség abszolút érvényesülését. Miután a törvény csak hosszabb időszakok átlagaként létezik, az ellentmondás két pólusa, amely az egyes periódusokban azonos lényegű törvényszerűségként lépett fel, különböző hangsúlyt kap az össz folyamatban, ahol a fejlődés tendenciájának lényegét már csak az egyik pólus fejezi ki — a profitráta süllyedése —, vagyis csak ez lesz a *törvényszerű*, míg az értéktöbbletráta emelkedése a *törvényszerűségeen belüli véletlenszerűségnek* bizonyul, amennyiben a *folyamat* lényegét már nem fejezi ki, csupán a törvényszerűség abszolút érvényesülését akadályozza.

A törvényszerű és a véletlenszerű *tartalmi egységének* és nem csupán együttlétezésének klasszikus példáit azonban a statisztikus törvények nyújtják. A valószínűségszámítás fogalmainak egzakt kidolgozása során kiderült, hogy az úgynevezett sztochasztikus szkémák a valóság rendkívül széles körében alkalmazhatók, és segítségükkel a tudomány már az eddigiekben is egy sereg olyan problémát oldott meg, amelyekben a szűkebb értelemben vett kauzális szkémákkal nem lehetett eredményt elérni. Ha elvetjük a valószínűség értelmezésének tudománytalan, szubjektív idealista felfogását (l. erről Rényi Alfréd: „A valószínűségszámítás elvi kérdései a dialektikus materializmus megvilágításában”. Filozófiai Évkönyv, 1952.), akkor el kell ismernünk, hogy a statisztikus törvények éppúgy *objektív realitások*, mint a szűkebb értelemben vett kauzális törvények, magyarázatukat tehát az objektív realitás *ilyen természetében* kell keresni.

Hogy a probléma filozófiai lényegét világosan lássuk, induljunk ki ismét a valószínűségszámítás „klasszikus” példája, a kockajáték vizsgálatából. A szűkszerű és a véletlen viszonyának vizsgálatánál egy feldobás esetében mutatuk ki a bekövetkezett eredményt szűkszerű és véletlen voltának azonos vonatkozásban levő ellentmondásos egységét. E vizsgálatunk nem érintette a valószínűség *törvényszerűségeit*, hiszen közismert, hogy ezek nem az egyes esetekre, hanem csak meghatározott tömegjelenségekre vonatkoznak, tehát — példánkban — feltételezik a feldobások nagy számát. A valószínűség törvényei nem tartalmazzák az egyes feldobások eredményét, csupán a feldobások halmazának valószínű megoszlását. A valószínűség törvényét ez esetre vonatkoztatva úgy határozhatjuk meg, hogy minél többször dobjuk fel a kockát — feltéve, ha megvan a mód arra, hogy a fennálló lehetőségek egész skáláján mozogjon, tehát bármelyik oldalára fordulhasson —, annál inkább olyan megoszlását kapjuk a lehetséges eredményeknek, amely (ingadozásainak tendenciáját tekintve) egyre jobban megközelíti az egyes lehetőségekre számított objektív valószínűséget. Hogy itt valóban objektív törvényről van szó, az is mutatja, hogy nemcsak a valószínű megoszlás, hanem még az attól való közepes *eltérések* aránya is „megjósolható” a valószínűségszámítás törvényeinek segítségével. Eszerint az átlagtól való közepes eltérés és az átlagérték aránya, $1/\sqrt{n}$, ahol n az átlag megállapításánál figyelembe vett elemek száma. A képlet világosan mutatja, hogy minél jobban növeljük az elemek számát, annál kisebb lesz az átlagtól való eltérés aránya, vagyis az elemek számának korlátlan növelésével a statisztikus törvény egyre adekvátábban érvényesül.

Ha most erre a törvényre vonatkoztatjuk a korábban tárgyaltakat, először is megállapítható, hogy itt is fennáll a törvényszerű és a véletlenszerű együttlétezése, hiszen a törvény csak azzal a feltétellel létezik, ha megvan a mód arra, hogy a kocka a lehetőségek egész skáláján mozogjon. Ha olyan kockával játszunk, amelynek egyik oldala pl. ólommal van kibélelve, az eredmény, természetesen, nem fogja kifejezni a valószínűségszámítás törvényeit. Általában alapvető követelmény, hogy a vizsgált elemek között semmiféle belső oksági kapcsolat ne legyen, azok teljesen függetlenek legyenek egymástól, mint ahogy az egyes dobások eredményei — ha a fenti feltétel adva van — teljesen függetlenek egymástól. Rényi Alfréd pl. a radioaktív bomlás exponenciális törvényével kapcsolatban nyomatékosan hangsúlyozza, hogy e törvény „nem azért érvényes, mintha a különböző atomok bomlása között valami összefüggés állana fenn, hanem éppen azért, mert semmilyen összefüggés közöttük nem áll fenn, éppen azért, mert az egyes atomok elbomlása egymástól teljesen független”.³³

Mindebből tehát először is levonható az a következtetés: a sztochasztikus törvényekre nézve is igaz, hogy a bennük kifejeződő törvényszerűség egy véletlenszerű kapcsolatban és a véletlenszerűség egy törvényszerű kapcsolatban létezik, vagyis ezekre a törvényekre is vonatkoznak a tendenciális jelleg mindazon sajátosságai, melyeket az eddigiekben tárgyaltunk. Nyilvánvaló azonban, hogy aki valamennyire is ismeri a sztochasztikus törvényeket, nem fog ennyivel megelégedni, hiszen már az eddig elmondottakból is kiérződik, hogy a sztochasztikus törvényekben a tendenciális jelleg — hogy úgy mondjuk — „nagyobb fokban” érvényesül, mint más törvényekben.

Arról van ugyanis szó, hogy az a jelenség-halmaz, melyben a sztochasztikus törvényszerűség egzisztál, éppen egyedeinek véletlenszerűségében tartalmazza a törvényszerűséget. Az a kapcsolat, melyet úgy definiáltunk, hogy nem az adott összefüggésben levő jelenségek lényegéből következik, s ezért a törvény véletlenszerű pólusát alkotja, a sztochasztikus törvény esetében éppen az összefüggés lényegét fejezi ki, a törvényszerűségnek itt nem pusztán feltétele, hanem tartalma a véletlenszerűség. *A törvény reális létezése ugyanis itt nem azokhoz a feltételekhez kötött, melyek a véletlenszerű kapcsolat önmagában véve szükségszerű megjelenését határozzák meg, hanem éppen az egyes jelenségek önmagukban véve is véletlen jellegéhez.* Ha valamely sztochasztikus törvényt ebből a szempontból összehasonlítunk egy szűkebb értelemben vett kauzális törvénnyel, akkor kiderül, hogy a kauzális törvényben feltételezett véletlenszerűség (tehát pl. Arkhimédész törvényében az, hogy valamely szilárd test folyadékba merül) azért nem mond ellent a törvény fogalmának, mert ez az adott összefüggésben levő jelenségek lényegéből nem következő kapcsolat, előbb-utóbb más tényezők hatására feltétlenül létrejön, vagyis a szűkebb értelemben vett kauzális törvény annyiban egzisztál, amennyiben a benne kifejeződő véletlenszerű viszony szükségszerűen megjelenik. A törvény *reális létezése* tehát ez esetben a *benne rejlő véletlenszerűség s z ü k s é g s z e r ü megjelenéséhez kötött.* A sztochasztikus törvényeknél másról van szó. Igaz az — amint már kifejtettük —, hogy ezek reális létezése is a bennük rejlő véletlenszerűséghez kötött, *de nem annyiban, amennyiben e véletlenszerűség szükségszerű, hanem amennyiben véletlen.* A statisztikus törvény reális létezése ugyanis nem annyi-

³³ Rényi Alfréd: A valószínűségszámítás elvi kérdései a dialektikus materializmus megvilágításában. Filozófiai Évkönyv. 1952. 68. o.

ban függ az egyes jelenségeket meghatározó kapcsolatokról, amennyiben ezek szükségszerűek, vagyis nem annyiban, amennyiben elengedhetetlenül létrehozják a jelenségeket a maguk egyediségében, hanem annyiban, amennyiben véletlenek, vagyis amennyiben nem hozzák létre elengedhetetlenül a jelenségeket a maguk egyediségében. Láttuk, hogy minden sztochasztikus törvény megköveteli elemeinek „szabad” játékát a rendelkezésükre álló lehetőségek egész skáláján. Valójában azonban e követelmény az egyes esetekben közvetlenül nem érvényesül, hiszen pl. a kockajátékban a feldobás konkrét feltételei minden egyes esetben csak egy eredmény bekövetkezését teszik lehetővé. A törvényben megkívánt feltétel csak úgy létezhet, ha az egyedi feltételeket általánosítja — olyan értelemben, hogy éppen attól vonatkoztat el, ami az eredmények egyediségét szükségszerűvé tette —, és éppen azt fejezi ki, hogy *minden egyes eredmény véletlen kapcsolatban volt meghatározó fellételeivel*, mert *e s e t l e g e s kapcsolatból következett elengedhetetlenül*. Ezt hangsúlyozza Bohm a valószínűségi számítás kapcsán, amikor azt írja, hogy a valószínűségi törvény, amelynek alapján bizonyos rendszerek és folyamatok tendenciális viselkedése előrelátható, megközelítőleg független azoktól a pontos részletektől, amelyek pontosan meghatározzák, hogy egy-egy egyedi esetben mi fog történni. Ugyanezt írja pl. a molekuláris hőelmélet kapcsán is: „... egy kb. 10^{23} molekulát tartalmazó egyedi rendszer viselkedésének részletesebb megjósolása minden irányban leküzdhetetlen akadályokba ütközik. Másrészt ugyanazok a tényezők, amelyek kizárják a részletesebb jóslásokat, lehetőséget teremtenek arra, hogy *általános-ságban* megjósoljuk a rendszer átfogó vagy makroszkopikus átlagtulajdonságait anélkül, hogy az egyes molekulák tevékenységére vonatkozó precíz ismeretekre lenne szükségünk. Meg kell jegyeznünk, hogy a makroszkopikus átlagértékeket... rendkívül kevésbé befolyásolja az, hogy milyen az egyes molekulák pontos mozgása és térbeli elrendezése. A makroszkopikus átlagértékeknek ez az „*érzéketlensége*”, legalábbis részben, azzal magyarázható, hogy rengeteg különféle mozgás és térbeli elrendezés van, amely gyakorlatilag azonos átlagértékeket eredményezhet.”³⁴

Mint látható, itt pontosan arról van szó, hogy a sztochasztikus törvényt tartalmazó jelenségalmaz elemei a maguk egyediségében mint véletlen jelenségek jönnek számításba, mert a törvény előfeltétele itt éppen az, hogy minden egyes jelenség esetleges kapcsolatban van az őt „pontosan meghatározó” feltételekkel, hiszen „rengeteg különféle mozgás és térbeli elrendezés van, amely gyakorlatilag azonos átlagértékeket eredményezhet”, vagyis az egyes momentumok egyediségét meghatározó feltételek számtalan más feltétellel helyettesíthetők, tehát *esetlegesek* az eredmény számára, bár ugyanakkor teljesen szükségszerűen meghatározzák az egyes momentumokat.

Mindez kézenfekvő annak számára, aki megértette a szükségszerű és a véletlen dialektikáját, de érthetetlen paradoxon annak, aki a szükségszerű és a véletlen egységét csak „különböző vonatkozásokban” tudja felfogni.³⁵

³⁴ D. Bohm: Okság és véletlenség a modern fizikában. Gondolat, 1960. 74. o.

³⁵ Ezért elégedetlen pl. Földesi Tamás a sztochasztikus törvények Rényi Alfréd által adott elemzésével. Földesi ugyanis — koncepciója folytán — éppen a valószínűségi törvényeknek azt az objektív dialektikáját nem értette meg, hogy bár a statisztikus törvényt tartalmazó jelenségalmaz minden eleme „egyértelműen determinált”, ez ugyanakkor mégis *esetleges* tényezőkből következő szükségszerűséget, vagyis *véletlent* (tehát mégsem „egyértelmű” determináltságot) jelent, s a valószínűségi törvény éppen e *véletlen-mivoltában* ragadja meg a jelenségeket; a véletlenben, nem pedig az egyedi

Ez tehát az elvi alapja a sztochasztikus törvények „nagyobb fokú” tendenciajellegének. Az a körülmény, hogy itt nem egyszerűen a törvény, hanem *maga a törvényszerűség* foglalja magában a véletlenszerűséget, alapvetővé teszi e folyamatok tendenciajellegét, ami már fogalmi meghatározásukban is kifejeződik.

Az elmondottakból az is következik, hogy a törvények tendenciajellegét *nem lehet azonosítani* a sztochasztikus törvényekre jellemző sajátosságokkal. Bármennyire is igaz, hogy a szűkebb értelemben vett kauzális szkémák és a statisztikus törvények közti határ viszonylagos, ez a határ mégis *létezik*, és éppen a sztochasztikus törvények tendenciajellegének *speciális* sajátosságai-
ban — mindenekelőtt a törvényszerűség tartalmának a véletlenszerűhöz mint *véletlenhez* kötöttségében — nyilvánul meg.

О ДИАЛЕКТИЧЕСКО-МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОМ ПОНИМАНИИ ПОНЯТИЯ ЗАКОНА

Андраш-Дьёрдь Сабо

Статья является частью кандидатской диссертации «Закон и человек». В предыдущем автор рассматривал метафизические взгляды, обнаруживающиеся внутри марксизма в связи с соотношением необходимого и случайного; оценивая эти взгляды, он старается доказать, что марксистский детерминизм может строиться только на принципе диалектического противоречия, существующего в отношении тождества, а метафизическое понимание состоит именно в разрыве единства необходимого и случайного на «разные отношения».

Автор статьи начинает с положительной аргументации того, что противоречие необходимого и случайного существует в отношении тождества, оно является внутренним противоречием определенности явлений. Это однако, не является отрицанием разницы между необходимым и случайным. Всякое явление — необходимо, поскольку оно вытекает из предпосылок, создающих его. В то же время всякое явление — и случайно, поскольку создающие его предпосылки — эвентуальны (не в значении «возможны»). Если учитывается только то, что явления представляют собой необходимые последствия данных предпосылок, то этим выражается необходимость, а если учитывается только то, что предпосылки, определяющие данное явление, были эвентуальны, то выражается случайность. Таким образом, мышление отделяет это объективное единство на разные отношения. Оттуда возникает концепция, подвергаемая критике, по которой процессы, отделенные в понятиях мыслятся как отделенные также в действительности.

Диалектическое единство необходимости и случайности не обозначает нивелирования определенностей: внутри этого единства в одном явлении доминирует необходимость, а в другом — случайность. На таком основании автор называет *несущественными* явления связь которых со своей сущностью чрезвычайно далека и ничтожна, т. е. у которых необходимость вытекает не из внутренней сущности процесса, а скорее из эвентуальных предпосылок, — а законмерными — явления, в которых обнаруживается непосредственно сущность данного соотношения, и необходимость которых вытекает из условий, типичных для сущности, выраженной в этой необходимости. Противоречие внутри определенности выступает здесь в форме внешнего противоречия: и поларизуется на явления закономерные и несущественные.

Закон, — как определенность сущности — является единством закономерного и несущественного, т. е. высшим синтезом определенности. Противоречие между законо-

szükségszerűségben rejlő törvényszerűséget fejezi ki. Földesi számára azonban e belső ellentmondás nem létezik, s ezért jut el ahhoz a harcias következtetéshez, hogy „a Rényi-féle álláspont (amely egyébként semmiben sem különbözik a tudomány általánosan elfogadott álláspontjától — Sz. A.) egyenes úton vezet el az elektronok — „szabad akaratáról” vallott abszurd elképzelésekig”. (Földesi Tamás: Az akarat szabadság problémája. Gondolat, 1960. 242. o.)

мерным и несущественным внутри закона обнаруживается снова в тождественном отношении, поскольку здесь существует закономерная связь в несущественной связи, а несущественная связь — в закономерной связи. Всякий закон выражает условно-категорическое соотношение, и поэтому он — в крайней мере включительно — может выражаться формулой «если... то...» (например: *Если* электрический ток проходит каким-либо проводником, *то* сила тока равна частному напряжения и сопротивления). Таким образом, закон — это единство закономерного и несущественного; однако анализ несущественного показывает, что это опять не обозначает нивелляцию: чем более общий закон, тем он более закономерный и менее несущественный, поскольку несущественность, скрывающаяся в нем — с точки зрения ее определенности по себе — оказывается все более закономерным. И наоборот, анализируя закономерности, скрывающиеся в законе, мы обнаружим сущность тенденциозного характера законов, а также сущность различия каузальных и стохастических законов. Это различие основано на том, что в случае каузальных законов речь идет лишь о неразрывном единстве о совместном существовании закономерного и несущественного, а в случае статистических законов не просто закон, а сама закономерность включает в себе несущественность.

THE DIALECTICAL-MATERIALISTIC INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF LAW

András Gy. Szabó

The article forms a part of a dissertation for candidature, entitled „The Law and the Man”. On the preceding pages, an analysis has been made of the metaphysical ideas to be observed within Marxism in connection with the relation of necessity and chance. Appraising these conceptions, the author has tried to show that Marxist determinism can be built only on the principle of dialectical contradiction, existing in the same relation, and the metaphysical conception is based exactly on the division of the unity of necessity and chance into “different relations”.

The article begins with the positive demonstration of the fact that the contradiction of necessity and chance exists in the same relation, this being the inner contradiction of the determination of the phenomena. This does not mean, however, the negation of the difference between necessity and chance. Every phenomenon is necessary, as it results essentially from its originating conditions. But, at the same time, every phenomenon is accidental, because its originating conditions are contingent. If we only take into consideration that the phenomena are the indispensable results of the given conditions, we have given expression to necessity. On the other hand, if it is only taken into consideration that the determining concrete conditions were contingent, it is chance that has been expressed. This objective unity, consequently, is divided by cogitation into different relations, and that is the cause why the conception in question regards the processes, divided *in concepts*, to be divided *in reality*, too.

The dialectical unity of necessity and chance does not mean the levelling of determination: inside the unity, it is necessity predominating in one phenomenon and chance in the other. On this base, the phenomena, which are in a very remote, negligible connection with their essence, the necessity of which is resulting not so much from the inner essence of the process, as from contingent conditions, are called “chance-like” by the author, while the ones, in which the essence of the given relation is directly expressed, the necessity of which follows from conditions, typical of the essence expressed in it, are called lawful. The contradiction inside the determination here appears in the form of an outward antagonism: it is polarized into lawful and chance-like phenomena.

The law — as the determination of the essence — is the unity of the lawful and the chance-like *i. e.* a superior synthesis of determination. Within the law, the contradiction between the lawful and the chance-like exists again in the same relations, for here the lawful relation exists in chance-like relation, and the chance-like relation — in lawful relation. In each law, a conditional-categorical relation is expressed, thus it can be formulated — at least implicitly — with the help of the formula “if — then”. (E. g. *if* electric current flows through a conductor, *then* the intensity of the current is equal to the quotient of the voltage and resistance.) Thus, the law is the unity of the lawful and the chance-like, but the analysis of the chance-like shows that this, in its turn, does not mean

levellation: The more general a law, the more it is lawful and the less chance-like as its inherent chance-like character, too, — considering its determination in itself — proves to be more and more lawful. On the other hand by analysing the lawfulnesses, inherent to the law, one comes to the essence of the tendentious character of the laws and to that of the differentiation of causal and stochastical laws. This differentiation is based upon the very fact, that, while in the case of causal laws we speak only about the unseparable unity, about the co-existence of the lawful and the chance-like, in the case of the statistical laws, it is not simply the law, but the *lawfulness itself*, that contains the chance-like character.

Módszertani megfontolások a marxista szociológiai szakkutatás egyes időszakú kérdéseire

SZALAI SÁNDOR

II. A szociológiai adatgyűjtés és ténymegállapítás módszertani problémái a marxista szociológiai szakkutatásban¹

Úgy mondják, a múlt század kilencvenes éveinek elején egy derék cambridgei mineralógus-professzor azt a figyelemre méltó megfigyelést tette, hogy ha a tanszék számára beszerzett fényképlemezeket az ásványgyűjtemény melletti szekrényben tárolják, akkor azok hamarosan megfeketednek, tönkremennek. Amikor már harmadszor vagy negyedszer megtörtént ez a baleset, a bosszankodó professzor éleselméjűen levonta a konzekvenciákat, nevezetesen meghagyta az egyetemi altisztnek, hogy ha a jövőben friss fényképlemezeket hoz, akkor azokat ne az ásványgyűjtemény melletti szekrénybe, hanem a tanári szoba könyvespolcára rakja. Az intézkedés tökéletesen hatásosnak bizonyult, mégpedig két irányban: a lemezek többé nem feketedtek meg és a derék mineralógus nem fedezte fel a rádiumot...

Ezt a tudománytörténeti példázatot érdemes azoknak a figyelmébe ajánlani, akik úgy vélekednek, hogy az empirikus adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenység csak valami alárendelt tudományos funkciót tölt be, amelyhez nem fűződnek számottevő elméleti és módszertani kérdések, hanem csupán bizonyos „technika” elsajátítását igényli, s tudományos feladata kimerül abban, hogy „nyersanyagot” szállít az elmélet malmai számára. A konkrét szociológiai kutatótevékenységgel kapcsolatban nem is ritkán merülnek fel effajta téves nézetek.

Az persze igaz, hogy ha a kutatás megreked az empirikus adatgyűjtés és ténymegállapítás fázisában, akkor nem születhetnek számottevő tudományos eredmények, hiszen ezek mindig a tapasztalatok általánosítását, elméleti feldolgozását igénylik. Erről bővebben szóltunk már tanulmányunk első részében, s idéztük is Lynd panaszát az amerikai polgári szociológiai szakkutatás számos területén uralkodó elméleti hiány következményeiről. De abból, hogy az empirikus adatgyűjtés és ténymegállapítás *önmagában véve* nem elegendő a tudomány előbbre viteléhez, egyáltalában nem következik az, hogy a kutatómunkának ez a fázisa nem vet fel igen komoly elméleti és módszertani problémákat. Ennek éppen az ellenkezője igaz! Mint a többi között a fent említett cambridgei anekdota is mutatja, az „adatok” nem virágokként nőnek a mezőn, arra várva, hogy valaki leszakítsa és csokorba kösse őket. Sőt: az „adatok” *önmagukban véve* nem is léteznek, hanem bármely észlelt tény csak akkor válik adattá, ha az ember adatnak veszi *valamire*. S hogy egy észlelet mire adat, az már *szemlélet kérdése*, illetve ha módszeres tudományos vizsgálat keretében

¹ E tanulmány első része (I. A marxista szociológiai szakkutatás szakmai módszertana és klasszikus örökség) a Magyar Filozófiai Szemle 1962. évi 5. számában jelent meg. A tanulmányt adalékként közöljük a marxista szociológia módszertana körül folyó vitához. — A szerkesztőség.

tartozó észleletről van szó, akkor *szemlélet és módszer* kérdése. Derék mineralógusunk szemében, például, a fényképlemezek megfeketedése *arra* volt adat, hogy azok nem jó helyen vannak az ásványgyűjtemény melletti szekrényben. Viszont pár évvel később Henri Becquerel szemében egy egészen hasonló véletlen (*nem* módszeres kutatás keretében nyert) észlelet *arra* volt adat, hogy az ásványgyűjteményben valami rejtélyes anyag lehet, amelynek láthatatlan kigőzölgése vagy kisugárzása még dobozba zárt és átlátszatlan fekete papírba légmentesen elcsomagolt fényképlemezekhez is elhatol.

Mint Darwin mondotta, minden megfigyelésnek valamiféle nézet *mellett* vagy *ellen* kell szólnia ahhoz, hogy az ember hasznát vehesse („... all observation must be for or against some view to be of any service”). Szemlélet kérdése tehát az is, hogy az ember *mihez* gyűjt adatot, milyen adatokkal párosítja össze, *miféle* ténymegállapításokra törekszik. Becquerel, például, hiába vette volna a fényképezőlemezek megfeketedését adatnak *arra*, hogy az ásványgyűjteményben valami gőzölög vagy sugárzik — ha cambridgei kollégája *szemléletét* osztja, akkor még így is oda lyukadhatott volna ki, hogy az ásványgyűjteményt, miután valamiféle káros kigőzölgései vannak, jobb lesz elzárva tartani. S utasítást adva a megfelelő ólomláda elkészítésére, Becquerel rövid idő múlva cambridgei kollégájához hasonlóan meglepődéssel tapasztalhatta volna, hogy fényképlemezei most már *nem* feketednek meg, vagyis adminisztratív intézkedésével „megoldotta a kérdést”...

A szociológiai szakkutatásban — mint a módszeresen űzött tudományos kutatás minden más ágában — az adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenység még a legempirikusabb észlelési feladatok megoldásánál is módszertani *egységet* alkot, amelyen belül ugyan a kutatói munkamegosztás legkülönbözőbb formái lehetségesek, de ez a dolog lényegén mit sem változtat. Ne felejtjük el, hogy minden tudományos adat csak valamiféle ténymegállapítás révén jöhet létre, s minden tudományos ténymegállapítás adat valamihez — rendszerint nem is egyetlen, hanem igen sokfajta, korántsem mindig előrelátható ténymegállapításhoz! Ha az orvos megvizsgálja a beteget, akkor „adatokat gyűjt” a beteg szervezet állapotáról, s ezeket az adatokat megfelelő kategorizálás alapján egy „ténymegállapításban”, ti. a diagnózisban egyesíti. Ez a konkrét betegre vonatkozó *ténymegállapítás* viszont *adattá* válik az egészségügyi statisztika számára, amely éppen ilyen adatokat gyűjt, hogy saját céljaira, megfelelő kategorizálásuk alapján, *ténymegállapításokat* tegyen egyes betegségek ritkább vagy gyakoribb előfordulásáról. Másrészt az a laboratóriumi lelet, amelyet az orvos a diagnózis felállításához *adatként* használ fel, gondos laboratóriumi adatgyűjtésen alapuló *ténymegállapításként* jött létre. Egyébként még igen elvont elméleti ténymegállapítások is viszonylag konkrét adatként szolgálhatnak magasabb fokú absztrakciót igénylő tényállások meghatározásához. Az adatgyűjtés és a ténymegállapítás mindig a konkrétság, ill. az absztrakció szintjei — mint Lenin mondja: „lépcsőfoka” — közt zajlik: ami alulról nézve ténymegállapítás *valamiről*, az felülről nézve adat *valamire*.

Ebben az értelemben a tudományos kutatómunka minden szakaszában folyhat „adatgyűjtés” és „ténymegállapító” tevékenység. Ámde ha a szociológiai szakkutatás kérdéseivel kapcsolatban beszélünk erről, akkor közönségesen a kutatómunkának *arra* a szakaszára utalunk, ahol ez a tevékenység a konkrét társadalmi jelenségeknek és folyamatoknak többé-kevésbé *közvetlen*, fennállásuk helyén és időpontjában végrehajtott, módszeres *észlelésen* alapszik. Ez a „felvételező munka”, „terepmunka” természetesen nem az egyedüli

információs forrás, amellyel konkrét társadalmi jelenségekről és folyamatokról rendelkezünk. Társadalmi intézményeink és szervezeteink gyakorlata saját élettapasztalatunk, irattáraink akta- és jelentésanyaga, a szépirodalom és a hírlapirodalom ugyancsak információs forrásként szolgál. Amde ha ilyen forrásból is kívánunk méríteni — ami a legtöbb esetben nagyon is kívánatos —, akkor ez megint csak módszeres észlelést igényel, csupán a „terep” változik meg egy kissé, illetve valamivel közvetettebbé válik az észlelés. Mert akkor viszont társadalmi intézményeink és szervezeteink gyakorlatát kell *megfigyelnünk*, vezetőikhez és tagjaikhoz kell *kérdéseket* intéznünk — saját élettapasztalatunk felhasználásánál nem kevésbé módszeresen *önmagunkhoz* is! —, irattári, szakirodalmi, szépirodalmi és hírlapirodalmi *dokumentumokat* kell szereznünk a szóban forgó konkrét társadalmi jelenségekre és folyamatokra vonatkozólag. Megfigyelésre, kérdésre, dokumentációra így is, úgy is szükségünk van, s nem elvileg különböző a helyzet, ha valamivel közvetettebb vagy közvetlenebb úton történik az észlelés.

Persze, más a helyzet, ha nem konkrét információk alapján kívánunk bizonyos tényállásokat tisztázni, hanem ismert általános társadalmi és történeti törvényszerűségekből vonunk le következtetéseket rájuk. Ennek is megvan a maga jelentősége, hiszen tudományos törvényszerűségeket nemcsak egyetemes megismerésre irányuló vágyunkból állapítunk meg, hanem azért is, hogy konkrét esetekre alkalmazni tudjuk őket. Nem kevés olyan társadalmi tényállás van, amelynek megállapításához nincs különösebb felvételező munkára, terepmunkára szükség. Azt, hogy egy kapitalista üzemben kizsákmányolás folyik, érdekelletétek állnak fenn a munkásság és az üzem tulajdonosai között, a távolból is tudjuk. Ehhez csak annyi konkrét információra van szükségünk, hogy *kapitalista* üzemről van szó, s ennek az információnak a beszerzése általában nem igényel külön vizsgálatot. Ha viszont arra a speciálisabb kérdésre kívánunk választ kapni, hogy mekkora profitrátával dolgozik az üzem, s konkrétan miben nyilvánulnak ott meg a munkásérdekeknek és a kapitalisták érdekeinek az összeütközései, akkor ehhez sokkal több konkrét információra lesz szükségünk, amelyeket alighanem már csak megfigyelés, kérdegetés, dokumentáció révén szerezhethetünk meg. Az információk egy része esetleg olyan lesz, hogy lehetővé teszi az előbbinél speciálisabb *ismert* törvényszerűségek alkalmazását ennek a konkrét üzemnek az esetére, úgy hogy deduktív következtetéseket vonhatunk le. De minél konkrétabb kérdésre kell választ adnunk, annál több és több olyan oldala lesz a problémának, amelyre egyszerűen képtelenek vagyunk deduktív következtetéseket levonni. Ugyanis egyrészt *nem ismerjük* mindazokat a speciális törvényszerűségeket, amelyek a tényállás részletes alakulását meghatározzák, másrészt nem hozzáférhetőek számunkra mindazok az adatok, amelyek nyomán megítélhető volna, hogy az *ismert* speciális törvényszerűségek sokféle lehetséges kombinációja közül a konkrét esetben melyik jut érvényre, s milyen mértékig determinálja a tényállást. S ilyen körülmények között nincs más hátra, mint módszeres észlelés (megfigyelés, kérdezés, dokumentációs munka) révén megszerezni azokat az információkat, amelyeknek alapján *konkrét*, azaz egyelőre éppen csak *erre* az üzemre vonatkoztatható ténymegállapításokat tehetünk.

Természetesen semmiféle ténykérdésre nem lehet sem *tisztán* elméleti alapon, sem mindennemű elméleti alap *nélkül* válaszolni. *Annnyi* konkrét adatra mindenesetre szükségünk van bármely tényállásra vonatkozó *elméleti* levezetéshez is, amennyi lehetővé teszi annak megítélését, hogy mely ismert elméleti

összefüggések alkalmazhatók rá; másrészt a legközönségesebb tapasztalati adatgyűjtéshez is kell valami gyűjtési *elv* és valamiféle *kategóriarendszer* az észleletek csoportosításához, s ez már vitathatatlanul teoretikus elemet jelent a konkrét ténymegállapításban. Egészen elvontan nézve tehát csak a felhasználásra kerülő elméleti és észleleti adatok viszonylagos mennyiségében van különbség aközött, hogy valamely ténymegállapításhoz az ismert elméleti összefüggéseknek az adott esetre való konkretizálása vagy az empirikus észleleteknek bizonyos elméleti elvek és kategóriák szerinti rendezése révén jutunk el. Gyakorlatilag viszont óriási különbség van abban, hogy valamely ténykérdésben rendelkezésünkre állanak-e az elméleti alapok, ismerjük-e az összes releváns társadalmi, történeti és egyéb törvényszerűségeket, amelyek lehetővé teszik eldöntését, s csak néhány triviális vagy könnyen hozzáférhető tényadatra van-e szükségünk ezeknek konkrét alkalmazásához, vagy pedig éppen ellenkezőleg, a ténykérdés olyan jellegű, hogy tudásunk jelenlegi állása mellett csak bizonyos elvek és kategóriák figyelembevételével végrehajtott *módszeres észlelés* nyújthat lehetőséget a konkrét ténymegállapításra. A szocializmus építésének viszonyai között annyi *újszerű* kérdés vetődik fel a társadalmi gyakorlatban, annyira *bővül* az államvezetés, a gazdasági irányítás, a termelés és mindenfajta más társadalmi tevékenység tervszerű fejlesztése szempontjából sürgős eldöntésre szoruló szociológiai ténykérdések köre, hogy a szociológiai szakkutatás és ezen belül a konkrét szociológiai felvételező munka rendkívül nagy *gyakorlati* jelentőségre tesz szert. Ez teszi nálunk is a szocializmus építésének egyik fontos tudományos eszközévé.

Egyébként vitathatatlan, hogy a konkrét társadalmi jelenségekre vonatkozó adatgyűjtés és ténymegállapítás a szociológiai szakkutatás keretén belül is csak a tudományos megismerés *első* szakaszát jelenti, amelyhez — mint tanulmányunk előző részében kifejtettük — az így nyert ismeretek elméleti feldolgozásának, általánosításának további szakaszai csatlakoznak. Az észlelés ugyanis *önmagában véve* csak az egyedi jelenséget vagy jelenségcsoportot regisztrálja, azaz leíró jellegű, s noha már e leírásban is szükségképpen bizonyos elméleti elveket alkalmaz, bizonyos fogalomrendszer keretében rögzíti ténymegállapításait, azért a tulajdonképpeni tudományos *elméletalkotás* még csak itt kezdődik.

De noha a konkrét társadalmi jelenségek és folyamatok módszeres észlelése, vagyis a tudományos módon végzett adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenység *önmagában véve* is hasznos lehet bizonyos gyakorlati célok szolgálatában, azért a szociológiai szakkutatás keretében mindenképpen csak a tudományos megismerés *első* szakaszát jelenti, amelyhez — mint tanulmányunk előző részében kifejtettük — az így nyert ismeretek elméleti feldolgozásának és általánosításának további szakaszai csatlakoznak, sőt a konkrét ismeretek *teljes értékű* gyakorlati hasznosíthatóságát is csak a megfelelő elméleti munka biztosíthatja. Az észlelés egymagában csak az egyedi jelenséget vagy folyamatot regisztrálhatja, azaz leíró jellegű, s bár a leírásban is szükségképpen bizonyos elméleti elveket és kategóriákat juttat érvényre, azért a tulajdonképpeni tudományos elméletalkotás még csak itt *kezdődik*.

Hogy a konkrét szociológiai kutatómunkának miért éppen erre a szakaszára összpontosítjuk itt figyelmünket, azt tanulmányunk első részében megindokoltuk. A szociológiai szakkutatás keretében folyó adatgyűjtő és ténymegállapító munkához igen nagy súlyú elméleti és módszertani problémák egész sora fűződik, s ez teljesen független attól, hogy szorosabb értelemben vett

elméletalkotás nem képezi e munka tárgyát. Mint mondtuk, vannak akik lebecsülik ezeknek az egyáltalán nemcsak „technikai” problémáknak a jelentőségét, sőt általában azt az elméleti és módszertani felkészültséget, amely e munkához szükséges. Ilyen magatartás azonban csak addig lehetséges, amíg az ember nem kerül szembe azzal a *feladattal*, hogy meghatározza, tulajdonképpen *miféle* adatok gyűjtésére van valamiféle konkrét társadalmi ténymegállapításhoz szükség, *hogyan* lehet ezen adatok birtokába jutni, az észlelés milyen *módszerei* nyújtanak adott esetben megbízható eredményt. Mert hiszen a szociológiai felvételező munkától nem „impresziókat” várunk, hanem tudományos és gyakorlati célokra használható *ténymegállapításokat!* Ha az impresziók elegendők — s persze van eset, hogy meg-megelégszünk jól tájékozott jó helyzetismerettel rendelkező, megfelelő gyakorlati érzékű szakemberek benyomásaival —, akkor további adatgyűjtésre és ténymegállapításra nincs szükség. Viszont benyomások elfogulatlanságát és helyességét igen nehéz ellenőrizni, illetve többnyire csak módszertani adatgyűjtés és ténymegállapítás útján lehet megbízhatóan ellenőrizni. Ellentétes benyomások között is nehéz más úton dönteni, főleg ha erre a döntésre felelős intézkedéseket kell alapítani, mert nagy súlyú gyakorlati kérdések megoldásáról van szó. Impreszióért senki sem felelős, de intézkedéseikért már igen!

Egyetlen, egészen egyszerű és még teljesen empirikus síkon mozgó szociológiai adatgyűjtési és ténymegállapítási feladat végiggondolása elegendő ahhoz, hogy az ember ne becsülje le többé az efféle munkához fűződő elméleti és módszertani problémák komolyságát. Íme egy modellszerű példa:

Az autóbuszüzem 200 méterrel áthelyezett egy autóbuzsmegállót. Pár nap múlva a lapok több panaszos levelet közölnek, amelyeknek írói azt állítják, hogy a megálló áthelyezése rontott a környék lakóinak, ill. dolgozóinak közlekedési ellátottságán. Az autóbuszüzem viszont, egyebek közt éppen az új megállóhely közelében levő üzem dolgozóinak kérésére helyezte át a megállót, s gyakorlatból tudja, hogy bárhol helyeznek el egy megállót, mindig lesznek, akiknek éppen ez az áthelyezés okoz kényelmetlenséget. Továbbá minden ilyen intézkedés esetében leginkább csak azok írnak levelet, akiknek ez rossz; a jót többnyire szótlán tudomásul veszik az emberek, s feltűnően ritkán jelennek meg autóbuzsmegálló áthelyezésén örvendező levelek az újságokban olyanok tollából, akiknek most már pont a kapujuk előtt áll meg az autóbusz. Mindazonáltal az autóbuszüzem tisztázní óhajtja a kérdést, s a következő egészen egyszerű és konkrét ténykérdésre kér megbízható választ tőlünk:

A Budai rakpart 10. számú ház előtti autóbuzsmegállónak menetirányban 200 méterrel messzebbre történt áthelyezése és az utca tulsó, Duna-part felőli járdáján levő megállóhely ezzel párhuzamos áthelyezése rontott-e vagy javított a környéken lakó, ill. dolgozó személyek közlekedési ellátottságán, több megelégedést keltett-e, mint elégedetlenséget?

Ez, ugyebár, egészen egyszerű „ténykérdés”. Hiszen:

a) Az autóbuszüzem nem egy *elmélet* kidolgozását kéri tőlünk, amelynek alapján megjósolható, hogy valamely megálló áthelyezése milyen feltételek mellett ront vagy javít a környéken lakó, ill. dolgozó személyek közlekedési ellátottságán, mely esetben növeli vagy csökkenti a megelégedettségüket. Efféle elmélet megalkotásához sok-sok olyan esetet kellene kivizsgálni, mint amilyenek kivizsgálásával most bennünket megbíztak, számtalan elméleti és gyakorlati eshetőséget kellene mérlegelni. Minderről itt szó sincs.

b) Az autóbuszüzem még csak nem is egy *hipotetikus* tényállás tisztázását várja tőlünk, nem azt kérdi, hogy mi történnék, ha bizonyos megállót áthelyeznének. Nekünk egy már bekövetkezett tényt kell megállapítanunk: azt, hogy valami javult-e vagy romlott, több-e vagy kevesebb.

c) Az autóbuszüzem még csak *kvantitatív* meghatározást sem kíván a javulás vagy a romlás fokáról, illetve arról, hogy mennyivel több az elégedettség vagy az elégedetlenség. Ez nagyon megkönnyíti munkánkat, hiszen ilyesfajta kvantitatív meghatározások a szociológiában sok nehézséget szoktak okozni. Nagyobb javulás az, ha egy rokkant utasnak nem kell naponta kétszer 200 méternyi utat végigkopogni a mankójával, mint hogyha tíz, piacról hazatérő háziasszonynak hetente egyszer átlag 80 méterrel rövidebb úton kell cipelnie a szatyrot? Ilyesmiket nehéz összeadni (vagy kivonni), márpedig kvantitatívan pontos meghatározáshoz mérni is kell.

d) Külön könnyebbség, hogy az utca túloldalán nincsenek házak. A Duna az egyik irányban élesen elhatárolja a vizsgálati terepet. Ennyivel is kevesebb a gondunk.

Nos, lássunk hozzá... Reményteljes kezdőkként természetesen úgy véljük, hogy legegyszerűbben és legbiztosabban úgy juthatunk a szükséges tényadatok birtokába, ha *megkérdezzük* az autóbuszüzem intézkedése által érintett emberek *véleményét*. Ki fog ugyan derülni, hogy az effajta körkérdés nem olyan gyorsan és nem olyan biztosan vezet eredményre, mint hisszük, de hát az emberek véleménye mégis csak fontos. Kezdjük ezzel!

Magától értetődően nincs valamennyi érintett ember véleményére szükségünk; elég lesz talán, ha minden tizediket megkérdezzük, azaz „mintát” veszünk az érintett népességből. Ennek a mintának, magától értetődően, olyannak kell lennie, hogy arányosan képviselve legyenek benne mindazok a csoportok, amelyeket a megállóhely áthelyezése így vagy amúgy érintett. Biztosítanunk kell tehát, hogy a minta „representatív” legyen.

Kérdezzünk meg talán minden tizedik embert, aki a Budai-rakpart két járdáján az áthelyezett megálló-párnál a nap bizonyos óráiban fel- vagy leszáll? Nem, ilyen egyszerűen ez nem megy, hiszen ezek között sok olyan van, aki nem a közelben lakik vagy dolgozik, s csak alkalmyszerűen használja ezt a megállót. Márpedig az autóbuszüzem kérdése a *környéken* lakók, ill. dolgozók közlekedési ellátottságára vonatkozik. Hát akkor, persze, az összes fel- és leszállóktól megtudakolhatjuk, itt laknak vagy dolgoznak-e a közelben, s rendszeresen használják-e ezt a megállóhelyet. Az „igen”-nel válaszolók közül minden tizediknek kikérjük a véleményét arról, hogy javult-e vagy romlott közlekedési ellátottsága a megállóhely-áthelyezés révén... Igen ám, csak hogy ez nem elég! Mert, feltehetőleg, elég sokan vannak olyanok, akiknek számára a megállóhely-áthelyezés révén most már olyan távol esik az általunk vizsgált megálló, hogy az áthelyezés óta egy másik megállót részesítenek előnyben, s ott szállnak fel vagy le. Amikor a Budai-rakpart 10. számú ház elől menetirányban tovább helyezték 200 méterrel a megállóhelyet, ennek távolsága az *előtte* levő megállóhelyhez képest 200 méterrel megnőtt. Vizsgálatunkat tehát ki kell terjesztenünk ama szomszédos megállóhely fel- és leszállóira is, hogy kihalásszuk közülük azokat, akik az áthelyezés előtt a „mi” megállóknál szálltak fel, mert ez esett számukra legközelebb, de most már a szomszéd megállóhoz vezető utat is kényelmesebbnek találják, mint annak a 200 méteres többlettávolságnak a megtételét, amelyet az áthelyezés számukra jelent. A túlsó járda mentén haladó autóbuszvonalat tekintve, a

megállóhely áthelyezése menetiránnyal ellentétben tett ki 200 métert; ott tehát a vizsgálatot a megállónk *után* következő szomszédos megállóhely fel- és leszállóra kell kiterjesztenünk. Csakhogy ez sem elég! Mert hiszen a szomszédos megállóhelyeken olyan fel- és leszállók is akadnak, akik nem az áthelyezés kényszere révén kerültek át oda, hanem már mindig ezeket a szomszédos megállóhelyeket használták. Ott tehát újabb „előzetes kérdés” révén tisztáznunk kell, hogy az, akit megszólítottunk, a mi megállóhelyünk fel és leszállói közé tartozott-e azokban a régi jó időkben, amikor az még az eredeti helyén volt. Csakhogy ez sem elég! Mert lesznek olyanok is, akiknek számára a megállóhely áthelyezésével az egész autóbusz-közlekedés annyira kényelmetlenné vált, hogy áttértek a környékbeli villamos- vagy trolibusz-megállóhelyek használatára, vagy éppenséggel gyalogosokká voltak kénytelenek átvédleni. Ezeknek megkérdezése nélkül éppen azokra nem terjedne ki vizsgálatunk, akiknek közlekedési ellátottsága legjobban romlott, s akik nyilván legjobban elégedetlenkednek az autóbuszüzem intézkedése miatt.

Hát akkor, a jelek szerint, nincs más hátra, mint az, hogy mintát vegyünk a környékbeli házakban lakó, ill. dolgozó emberekből, azaz bejárjuk a terepet, és valamilyen rendszer szerint, kiválogassuk a megkérdezendőknek azt a hányadát, amely a „volt autóbusz-utasokat” van hivatva képviselni kérdésünkben — ti. azokat, akik a megállóhely-áthelyezés óta *nem* járnak autóbuszon. Igen, de hol kezdődik és meddig terjed a régi megállóhely „környéke”? Egyik határát a Duna alkotja, ezt tudjuk. Másik határát már nehezebb megállapítani, hiszen a régi megállóhely környékének egy *része* nyilván az új megállóhelynek is „környéke” — lesznek olyanok, akiknek számára semmi sem változott a megállóhely áthelyezésével, ti. az új megállóhely ugyanolyan messze vagy közel van számukra, mint a régi s ezek közt nem lehetnek megfelelő arányszámban képviselve elégedetlenkedő „volt autóbusz-utasaink” — és így tovább. Amint látjuk, már a megfelelő népességi minta összeállítása sem olyan egyszerű!

De tegyük fel, hogy végül is megnyugtató módon megállapítottuk, hol és kikhez kell fordulnunk alapkérdésünkkel. Most már csak meg kell fogalmaznunk ezt a kérdést. Miről is van szó? Mindenekelőtt a megkérdezett személy közlekedési ellátottságának javulásáról vagy romlásáról. No, ezt ilyen elvontan nem kérdezhetjük. Az „ellátottság” fogalmán igen különböző dolgokat értenek az emberek, sőt jó néhányan talán meg sem értenék, mit akarunk tudni, ha ennyire absztrakt megfogalmazásban tesszük fel a kérdést. Legyen tehát: „Közelebb van-e az új megállóhely az Ön otthonához (munkahelyéhez), mint a régi?” Ez nem rossz, csak az a baj, hogy az új megállóhely közelebb lehet az illető otthonához, s mégis elégedetlenkedik a megállóhely áthelyezése miatt, mert kényelmetlenséget okoz számára. Például a Budai-rakpart 10. számú házban, a régi megálló-párnak megfelelő helyen egy közért-bolt van. Aki a környéken lakó háziasszonyok közül délután munkából hazajövet itt szállt le az autóbusról, mindjárt helyben megvásárolhatta a család vacsoráját és hazavihette. Most viszont hiába van az új megállóhely közelebb a lakásához, előbb el kell gyalogolnia onnan 200 métert a régi megálló helyére, a közért-boltba, s csak azután indulhat hazafelé. (Ugyanez a helyzet a környékre dolgozni járó asszonyokkal, akik autóbuszon mennek innen haza.) A megállóhely közelsége tehát csak az „objektív” közlekedési ellátottságot határozza meg, de ez nem okvetlenül egyezik meg a „szubjektív” közlekedési ellátottsággal, amely a megelégedettségre, ill. elégedetlenségre hat ki. Márpedig az

autóbuszüzem *erről* is tudni óhajt! Persze, erre azt lehet mondani: a döntő mégis az „objektív” közlekedési ellátottság — a lakhely vagy munkahely és a megálló közti távolságot meg *kell* tennie annak, aki fel akar szállni! A „szubjektív” tényező — ti. az, hogy megszokott valami bevásárlási helyet és nehezen változtat rajta — másodrendű, s idővel majd csak berendezkedik arra, hogy máshol szerzi be a család vacsoráját, ahol az új közlekedési beosztás szerint kényelmes. Ebben van valami igazság, csak hogy akkor is meg kell állapítanunk, mennyi az a *műló* elégedetlenség, amelyet a megállóhely-áthelyezés a „szubjektív” közlekedési ellátottság átmeneti romlása révén azoknál kelt, akiket bevásárlási szokásaik megváltoztatására kényszerít, s mennyi az a *tartós* elégedetlenség, amelyet azoknál okoz, akiknél a „szubjektív” közlekedési ellátottság romlása *nem* átmeneti, mert ilyen vagy olyan okból *nem* tudnak változtatni bevásárlásmódjukon. Mert ezeknek a „szubjektív” tényező helyzetük „objektív” determinánsává válik.

S ezzel már benne is vagyunk a minden szociológiai vizsgálatnál ezerféle alakban visszatérő objektivitás-szubjektivitás problematika kellős közepében, amely éppen a *kérdézes* adatgyűjtő és ténymegállapító eljárásokkal kapcsolatban rendkívül bonyolult elméleti és módszertani megfontolásokat tesz szükségessé.

Adott esetben múlhatatlanul szükségünk van arra az információra, hogy az „objektív” közlekedési ellátottság megváltozása milyen mértékben tudja kikényszeríteni a „szubjektív” magatartás megváltozását az új helyzethez való *alkalmazkodásban*. Mennyire hajlamosak embereink arra, hogy ha módjuk van rá, *megváltoztassák* bevásárlási szokásaikat? Például a Budairakpart üzemében dolgozó és innen autóbuszon hazatérő háziasszonyok rátérhetnek arra, hogy korábbi megszokásuk ellenére nem az itteni közért-boltban vásárolják meg a család vacsoráját, ha a felszálló hely már nincs annak közelében. Hiszen közért-bolt sokféle van a városban, alighanem ott is, ahol otthonuk közelében leszálnak az autóbuszról, s ha alkalmazkodnak az új közlekedési helyzethez, akkor esetleg megszűnik a megállóhely áthelyezése miatt elégedetlenkedésük egyik legfőbb oka — a „szubjektív” közlekedési ellátottság hozzáigazodik az „objektívhoz”. Bekövetkezik-e ez az alkalmazkodás, s ha igen, mikor és milyen mértékben?

Erre a kérdésre nyilvánvalóan nehéz az érintettek megkérdezése útján megbízható választ kapni, mert az emberek nemigen tudnak felvilágosítást adni arról, mennyire képesek életszokásaikon változtatni, s az alkalmazkodás legtöbbször még csak nem is tudatos folyamatként megy végbe. Dehát miért kellene nekünk ezt *megkérdeznünk*? Hiszen az emberek életszokásainak alakulása, a viszonyok változásával szemben tanúsított makacs ellenállása vagy lassan érlelődő alkalmazkodása sokféle tárgyi nyomot hagy. Ebben az esetben például megfelelő *dokumentáció* beszerzése révén igen hasznos *objektív* adatokat kaphatunk a szóban forgó emberek *szubjektív* magatartásában bekövetkezett változásról, ha a régi és az új megállóhely közelében fekvő „betérő” jellegű boltok (közért, italbolt, eszpresszó stb.) *áruforgalmát* tesszük vizsgálat tárgyává a megállóhely-áthelyezés előtti és utáni időszakokra vonatkozólag. Ha például a régi megállóhely közelében fekvő közért-bolt árukönnyelését tesszük vizsgálat tárgyává, akkor kiderülhet, hogy az autóbusz-megállóhely áthelyezése után még pár napig nagyjából változatlan maradt a forgalom olyan árucikkekben, amelyeket munkából hazatérő dolgozók leginkább vásárolnak vacsorához, majd a forgalom éppen ezekben a cikkekben lassan csök-

kent, és pár hét múlva bizonyos szinten megállapodott. Ezzel — sok más hasonló adattal — objektív képet alkothatunk magunknak a szubjektív alkalmazkodási folyamatok lezajlásának átlagos időtartamáról, s mindjárt gazdagabbak leszünk azzal a tanulással, hogy szubjektív tényezők vizsgálata korántsem teszi okvetlenül szükségessé szubjektív módszerek alkalmazását a szociológiában. (Ez is csak „technikai” probléma volna? Mi úgy véljük, hogy noha pillanatnyilag csak egy konkrét adatgyűjtési és ténymegállapítási problémával foglalkozunk, mégis a szociológiai szakkutatás, sőt közelebbről a marxista szociológiai szakkutatás elméleti és módszertani problémáinak sűrűjében járunk. A társadalmi lét és a tudat viszonyának másfajta megítélése alapján egészen másként vetődnének fel ezek a problémák, illetve részben fel sem vetődnének, vagy mások vetődnének fel helyettük!)

Felbuzdulva azon az eredményen, amelyet az áruforgalom vizsgálatával nyertünk, kritikai megfontolás tárgyává tesszük az eddigi eljárásunkat: vajon kiaknáztuk-e kellőképp az objektív adatszerzési lehetőségeket, mielőtt nekiálltunk volna az emberek tudomásait és véleményeit kérdezgetni? S nem kérdztünk-e embereinktől olyasmit is, amit kevesebb fáradsággal, gyorsabban és biztonságosabban megtudhattunk volna megfigyelés útján? Nem minden kérdés feltevése kerülhető el, de tisztában kell lennünk azzal, hogy ha kérdés útján szerzünk be olyan információt, amelyet megfigyelés útján is beszerezhattunk volna, akkor teljesen feleslegesen egy újabb szubjektív réteget iktattunk be saját magunk és a kutatott tények közé: a megkérdezett tudatát. Természetesen sok minden van, amit csak embereknek feltett kérdések útján tudhatunk meg, s olyankor a kérdés természetétől függően számolnunk kell egy többé-kevésbé „vastag” szubjektív réteg közbeiktatásával. De hát tulajdonképpen mi okunk volt arra, hogy megkérdezzük a megállóknál fel- és leszálló környékbeli lakóktól és dolgozóktól, hogy közelebb van-e az új megállóhely otthonukhoz, ill. munkahelyükhöz, mint a régi? Hiszen ez olyasmi, amit a személyforgalom megfigyelése útján sokkal könnyebben tisztázhatunk!

Reggel hét és nyolc óra között, amikor a környéken lakók zöme munkába megy, és a környéken dolgozók zöme munkahelyére érkezik, elfoglaljuk megfigyelői őrhelyünket a Budai-rakparton, az új megállónál, valami olyan ponton, ahonnan a házsor felőli és a Duna felőli fel- és leszállóhelyet egyaránt szemmel tarthatjuk. Kezünkben jegyzetblokk és ceruza. Nincs autóbusz a láthatáron, viszont megállóhely-párunknál a két járdán gyülekeznek az autóbuszra váró, munkába menő környéki lakók. A dolgunk csak annyi, hogy megfigyeljük, milyen irányból érkeznek az emberek a megállóhoz. A régi megállóhely irányából, vagy az ellentétes irányból. Az utóbbiak számára az áthelyezés révén közelebb került a megálló lakhelyükhöz, sőt esetleg olyan közel, hogy noha a múltban inkább elkutyagoltak a szomszédos megállóhoz, most már itt szállnak fel, a „mi” megállóknál. Annyi tehát bizonyos, hogy mindazok, akik a régi megállóhellyel ellentétes irányból közelednek megfigyelői őrhelyükhöz, „nyertek” a megállóhely-áthelyezés révén, objektív közlekedési ellátottságuk javult vagy legrosszabb esetben változatlan maradt. Más a helyzet azoknál, akik a régi megállóhely irányából jönnek ide felszállni. Azok között lesznek olyanok, akiknek objektív közlekedési ellátottsága romlott, mert a régi megállóhely közelében laktak, és onnan kutyagolnak el ideig, lesznek olyanok, akiknél semmi sem változott, mert körülbelül középtávolságra laktak az új és a régi megállóhely között, s lesznek végül olyanok is, akiknek

az új megállóhely mégiscsak közelebb van, mint a régi. Mindenesetre két objektív adatunk van: ennyi meg ennyi környékbeli lakó jön az új megállóhoz a régi megállóhely irányából (s ezek között olyanok is vannak, akiknek objektív közlekedési ellátottságuk romlott), s ennyi meg ennyi környékbeli lakó jön az új megállóhoz az ellentétes irányból (s ezek közt nincsenek olyanok, akiknek objektív közlekedési ellátottságuk romlott).

Befutnak az autóbuszok, a várakozók felszállnak, viszont leszállnak azok, akik — reggel hét és nyolc óra között lévén az idő — túlnyomóan munkahelyükre sietnek. Igen, de merre? A régi megálló irányába vagy ellentétes irányba. Megint csak megszámloljuk őket, és most a környékbeli lakók helyett a környékbeli dolgozókra kapunk az előbbihez hasonló adatot. Egy órás megfigyelés után már egészen tekintélyes kis statisztika birtokában leszünk a környékbeli lakók, ill. dolgozók kétféle irányból összefutó, ill. kétféle irányban szétfutó csoportjáról. (Anélkül, hogy megfigyelői órhelyünkről elmozdultunk volna, vagy egyetlen kérdést tettünk volna fel!) Természetesen, nem tudjuk még, hogy a régi megállóhely irányából beérkező felszállók, ill. az ugyanabba az irányba elinduló leszállók között mekkora az a hányad, amelynek közelebb esett volna, ha megállóhelyünk megmarad eredeti helyén. Ezt azonban nem is olyan nehéz megállapítani. Ami a leszállókat (a környékbeli munkahelyre siető dolgozókat) illeti, annak a pár embernek, aki egy-egy autóbusz befutása után a régi megálló irányában indul el, egy ott tartózkodó munkatársunk fel is teheti azt az egyszerű kérdést, hogy hol van munkahelye, ahová megy. Ez egyrészt kiküszöböli az alkalmoszerű leszállókat, akiknek száma ebben az órában ugyan nem lesz túl jelentékeny, másrészt ez nem olyan kérdés, amelynek kapcsán szubjektív tényezők túl nagy jelentőséghez jutnának. De még ezt a kérdést sem kell feltennünk, hiszen módunkban áll néhány munkatársunkból kis „megfigyelői stafétát” szervezni, s minden ötödik vagy tizedik leszállóról, aki a régi megállóhely irányában indul el, de facto megállapítani, hova megy — az új és a régi megállóhely közti távolság felén innen vagy túl fekvő pont-e az úticélja? Hiszen csak ez szorú megfigyelésre. De mi legyen a felszállókkal? Azokról honnan tudjuk meg, hogy a régi megállóhely irányából beérkezve milyen messziről jöttek? Nos, azok a környékbeli lakók, akik reggel hét és nyolc között felszállók voltak, valamikor a délutáni órákban leszállók lesznek, s hasonlóképpen megfigyelhetővé válnak számunkra célpontjuk tekintetében, mint reggel a környékbeli munkahelyek dolgozói voltak.

Nem részletezzük tovább a dolgot. Ugyanezt a megfigyelési eljárást alkalmazhatjuk, természetesen a szomszédos megállónál is, tisztázhatunk vele sok mindent, amit a közért-bolt és a többi „betérő” boltok áruforgalmára vonatkozó dokumentáció nem világít meg kellőképpen. Szűkebbre szűrhetjük vele kérdeznivalóinkat, kiküszöbölhetjük vele mintavételünk bizonyos fogyatékoságait. Korántsem mindig, de azért a legtöbb esetben a megfigyelés lesz az az észlelési módszer, amely a konkrét szociológiai felvételező munkában adatgyűjtésünk fő támasztékává válik az objektív, sőt gyakrabban, mint hinnők, a szubjektív tényállások felderítésében is. Szinte arany szabály az, hogy: előbb megfigyelni, azután kérdezni! Ez mit sem von le a kérdezőes észlelési módszerek jelentőségéből, amelyeknek megvan a maguk helye. De a materialista szemléletű, tapasztalt kutató első reflexe egy felmerülő szociológiai ténykérdéssel szemben az lesz, hogy miként lehetne a releváns tényeket megfigyelni.

Nem térünk most már ki arra, hogy a kérdező, a dokumentációs és a megfigyelési úton nyert észleletek összegeztetése és összegezése miféle további megfontolásokat tesz még szükségessé, amíg végül is létrejön az a módszeres észlelési adatokkal alátámasztott ténymegállapítás, amely választ ad arra az egyszerű kérdésre, hogy a szóban forgó megállóhely áthelyezése „rontott-e vagy javított a környéken lakó, ill. dolgozó személyek közlekedési ellátottságán, több megelegedést keltett-e, mint elégedetlenséget”. A fentebb leírt és a hozzánk hasonló észlelési módszerek kombinált alkalmazásával nyilvánvalóan választ lehet adni erre a kérdésre, sőt külön lehet választani azt a sokféle részletkérdést, amely egy-egy ilyen gyakorlati ténykérdés megfogalmazásában rendszerint összebogozódik, és csak a vizsgálat során bomlik szét: az „objektív” és a „szubjektív” közlekedési ellátottság kérdését, a környéken lakók és a környékre dolgozni járók korántsem okvetlenül közös nevezőre hozható közlekedési érdekelttségének kérdését — és így tovább.

A ténykérdés, amelyre adott esetben választ kellett keresnünk, a sok benne foglalt részletkérdés ellenére is, végeredményben viszonylag egyszerűen megválaszolhatónak bizonyult. Sőt, a megválaszolásához szükséges adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenység is inkább csak a fentebbi, részint aprólékos, részint igen vázlatos leírásában tűnhetik bonyolultnak, mert valójában az ilyesmi rutinmunkának számíthat a szociológiai szakkutatás mindennapos viszonyai között. De hogy még e „rutin”-hoz is komoly elméleti és módszertani problémák fűződnek, azt — úgy véljük — ez a modellszerű példa is kellőképpen igazolja.

Miután ily módon, remélhetőleg, eléggé megvilágítottuk a módszeres észlelés jelentőségét a konkrét szociológiai kutatómunka szempontjából, talán célszerű lesz, ha közelebről szemügyre vesszük, miként csoportosíthatók vagy oszthatók fel az észlelés főbb módszerei, s miként értékelhetők ezek módszertanilag a marxista szociológiai szakkutatás elvi alapjáról.

Ha egy szociológus konkrét információkat kíván szerezni valamely társadalmi egység, például egy munkacsoport, egy üzem, egy település, egy hivatalos intézmény vagy egy társadalmi szervezet viszonyairól, akkor általában háromfajta módszerhez folyamodhat: megfigyelheti az illető társadalmi egységben lezajló és vizsgálódása szempontjából lényeges jelenségeket, megkérdezheti az illető társadalmi egységbe tartozó vagy azzal érintkezésben álló embereket afelől, ami érdekli, végül pedig dokumentációs adatgyűjtéshez is folyamodhatik, vagyis kiaknázhat olyan konkrét adatforrásokat, amelyek nem a saját észlelő tevékenysége révén jöttek létre. Az ilyen adatforrások igen sokfélék lehetnek, hiszen például, családok levelesládája vagy háztartáskönyve, egy gyár üzemi bizottságának összegyűjtött jegyzőkönyvanyaga, egy termelőszövetkezet munkaegység-könyvelése, egy település lakónyilvántartása, telekkönyve, születési és halálozási anyakönyve rendkívül értékes és jól felhasználható dokumentációt nyújthat, nem is szólva arról, hogy országos statisztikákból, különféle tudományos vagy szépirodalmi igényű leírásokból, valamint újságok évfolyamaiból is jelentős adatszerű dokumentáció nyerhető különféle társadalmi csoportok, rétegek, intézmények szociológiai vizsgálata céljára.² Nem is szükségképpen írott dokumentumokról lehet csak

² A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Filozófiai Intézete és az Uráli Állami Gorkij-Egyetem által megszervezett nagy szverdlovski szociológiai felvétel, amelynek tárgyát az üzemi munkásság kulturális és műszaki színvonalának emelkedését meghatározó tényezők vizsgálata alkotta, módszertani szempontból is rendkívül érdekes

szó, hanem dokumentumot alkothat egy rajz, egy fénykép, egy film- vagy magnetofonszalag-felvétel is, sőt, tulajdonképpen, bármely tetszőleges tárgy, amelyen valamely társadalmi folyamat észlelhető nyomot hagy. A történet-tudományi kutatásban is jelentős szerepet játszanak effajta tárgyi dokumentumok, különösen annak régészeti ágaiban.

A konkrét szociológiai kutatómunkában használatos észlelési módszereket eszerint nagyjából három fő csoportba, nevezetesen a *megfigyeléses*, a *kérdezéses* és a *dokumentációs* észlelési módszerek csoportjába sorolhatjuk. A megfigyelést és a kérdezést közvetlen észlelésnek, a dokumentációs adatgyűjtést közvetett észlelésnek is szokták nevezni. Persze, tisztában kell lenni azzal, hogy a „közvetlenség” és a „közvetettség” *viszonylagos*, itt tehát fokozatok és átmenetek vannak, továbbá a megfigyelés és a kérdezés, illetve a megfigyelés és a dokumentációs anyagok kiaknázása között sincsenek éles határok. Hiszen, például, emberek kikérdezése során alkalmazhatunk — sőt nem ritkán alkalmazunk — olyan kérdéseket, amelyeknél nem annyira a válasz tartalma érdekel bennünket, mint inkább az, hogy a megkérdezett milyen viselkedést tanúsít a kérdés felvetésével szemben (belemegy-e egyáltalán a kérdés megválaszolásába, vagy eleve elutasítja, indulatot vált-e ki belőle a kérdés stb.). Itt a kikérdezés tulajdonképpen a megfigyelés eszközévé válik; némely kísérleti megfigyelési eljárás, amelyet a szociálpszichológia az ún. projektív vizsgálmódszerek keretében alkalmaz, éppen effajta kérdések feltevésével kiváltott reakciók kiértékelésén alapszik, sok tekintetben a bírói „keresztkérdések” is megfigyelési eszközök. Ha egy műhely selejtraktárát vizsgálja át a szociológus, hogy adatokat gyűjtsön üzemszociológiai vizsgálata céljára a munkamenet és a kooperáció bizonyos fogyatékoságairól, akkor is nehéz eldönteni, hogy eljárása a megfigyelés vagy a tárgyi dokumentációs adatgyűjtés körébe tartozik-e. A kérdezéses eljárások némely alakja is átmenetet alkothat a dokumentációs észlelés felé. Kérdőívek szétosztásával tulajdonképpen mesterséges dokumentációt állítunk elő, s ha egy művezetővel való beszélgetés során kérdéseket teszünk fel neki egyes munkacsoportok teljesítményére vagy összetételére vonatkozólag, s ő a műhelyiroda kartotékjában utánalapozva ad választ, akkor, persze, lényegében dokumentációs adatokhoz jutunk, noha kérdezéses eljárást alkalmaztunk.

Ennek ellenére — minden fokozati különbség és átmenet ellenére — van értelme a közvetett és a közvetlen észlelés különböző formái közti megkülönböztetésnek, sőt éppen a marxista szociológiai szakkutatás szempontjából igen nagy módszertani fontossága van annak, hogy mindig tisztában legyünk az alkalmazott észlelési módszerek tárgyi bizonyítóerejével. „A munkásosztály helyzete Angliában” című művéhez csatolt kiegészítő tanulmányában Engels például a következőket írja:

„... Könyvemben lehetetlen volt minden egyes ponthoz tárgyi bizonyítékokat mellékelni. Hogy könyvem ne legyen túlon túl vastag és élvezhetetlen, be kellett érnem azzal, hogy állításaimat hivatalos okmányokkal, elfogulatlan írók vagy olyan pártok

eredményeket ért el a gyárak személyzeti, munkaügyi és bérügyi osztályain felhalmozódott adminisztratív nyilvántartási anyagoknak konkrét szociológiai adatforrásokként való kiaknázásával. A szocialista társadalom viszonyai között egészen más lehetőségek vannak az ilyen típusú dokumentációs adatgyűjtésnek üzemi szociológiai vizsgálatok céljára, mint a kapitalizmusban. Lásd ehhez: Подъем культурно-технического уровня советского рабочего класса (A szovjet munkásosztály kulturális és műszaki színvonalának felemelkedése). Moszkva, 1961. Szocsekgiz. 512—514., 517. stb. o.

állításaival bizonyítsam, amelyek érdekei ellen síkraszálltam. Ez elegendő volt, hogy ellentmondásba ne keveredjem olyan esetekben, amikor bizonyos munkáscsoportok életviszonyairól nem beszélhettem *saját megfigyelésem* alapján. De nem volt elegendő ahhoz, hogy az olvasóban a feltétlen bizonyosság tudatát ébresszem. . . *Okvetlenül tények szükségesek ott, ahol igen fontos következményekről van szó, ahol a tények elvekké összegeződnek, ahol nem a nép egyes kis csoportjainak helyzetét, hanem egész osztályok kölcsönös viszonyát kell leírni.*"³

A megfigyeléses, a kérdezős és a dokumentációs észlelési módszerek megkülönböztetése, természetesen nem az egyedül lehetséges módszertani felosztást jelenti, amelyet ezen a téren alkalmazhatunk. Különbséget lehet tenni, például „extenzív” (kiterjesztett) és „intenzív” (összpontosított) vizsgálati eljárások között is. Az előbbieknél nagyszámú egyedre kiterjesztett észlelés útján általában statisztikai feldolgozásra szoruló adatokat nyerünk, mint például körkérdések (ankétok) esetén, az utóbbiaknál viszonylag kis számú esetet vizsgálunk ki, de igen mélyrehatóan, sokféle elágazásban, mint például személyes kikérdezések (interjúk) alkalmazásakor. A megfigyeléses és a dokumentációs észlelés szintén lehet extenzív vagy intenzív, csak hogy a tömeges megfigyelések gyűjtése igen nagy apparátust kíván, mert a megfigyelőnek, a dolog természeténél fogva ki kell szállnia a terepre, míg a kérdéses bizonyos esetekben írásbeli úton is történhetik, bár ez jelentősen csökkenti a felvétel biztonságát, mert a megkérdezettnek ilyenkor általában nincs lehetősége a visszakérdésre, ha nem ért valamit, nehéz megtudni, maga töltötte-e ki a kérdőívet, s még nehezebb megtudni, hogy ha nem válaszol valamire, akkor ennek mi az oka. A dokumentációs észlelés extenzíven és intenzíven egyaránt jól alkalmazható, de a baj az, hogy sok mindenre nincs dokumentum vagy nem hozzáférhető. Nagyobb felvételezési munkák esetében általában kombinálni szoktuk az összpontosított és a kiterjesztett észlelési eljárásokat, például olyan módon, hogy bizonyos típusosnak vélt egységekre (egyes személyekre, családokra, munkacsoportokra stb.) vonatkozólag intenzív észlelés útján beszerezzük azokat az adatokat, amelyek támpontot nyújtanak annak megítéléséhez, hogy mi is az, amit kiterjesztett észlelés tárgyává kell tennünk (hiszen tömeges észlelést a velejáró sok munka és költség miatt általában csak viszonylag kevés tényadat beszerzése céljából hajthatunk végre!), majd pedig a megfelelő extenzív észlelő tevékenység elvégzése után ismét intenzív észlelésekhez folyamodunk felvételünk olyan kérdéseinek tisztázása végett, amelyeket a kiterjesztett észlelés nyitva hagyott vagy éppenséggel annak eredményei vetettek fel.

Kézenfekvő volna még a kísérletező jellegű észlelési módszereket is külön csoportba sorolni, főleg mert ezek újabban egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert, mégpedig korántsem csak kis taglétszámú csoportok (pl. gyári munkacsoportok, iskolai osztályok) társas viselkedésének szociálpszichológiai jellegű vizsgálatában, hanem — különösen a marxista szociológiai szakkutatás keretében — egészen nagyarányú üzemszociológiai felvételek keretében is, ahol módunkban van, a többi között, a munkafeltételek (bérezési és premiálási eljárások, munkaidő- és műszakbeosztások, technológiai előírások stb.) rendszeres variálásával kísérleti megfigyelés tárgyává tenni különböző tényezőknél a termelékenységre, a munkafegyelmre, valamint a dolgozók üzemen belüli és üzemen kívüli társas életviszonyaira gyakorolt hatását. Mivel azonban

³ Engels: A munkáscsoport helyzete Angliában (Kiegészítés.) Szikra, 1954. 341. l. (A kiemelések e tanulmány szerzőjétől származnak.)

a kísérleti észlelés is megfigyeléses és kérdezős módszerek igénybevételével történik, célszerűbb, ha ezek közé soroljuk őket, mint a megfigyeléses, ill. kérdezős észlelés olyan speciális válfajait, amelyeknél a kutató aktívan hozzájárul a vizsgálat tárgyává tett társadalmi jelenség létrehozásához, vagy legalábbis befolyást gyakorol a lefolyására. (Ez — mint látni fogjuk — egészen sajátos módszertani problémákat vet fel, amelyek azonban kisebb mértékben a közönséges megfigyelési és kérdezős eljárások kapcsán is nem ritkán megfontolást igényelnek, mivel a megfigyelő jelenléte és különösen a kérdések feltevése már önmagában véve is számottevően befolyásolhatja a jelenségek lefolyását.)

Lehet, persze, valamennyi észlelési módszert abból a szempontból is jellemezni, hogy a vizsgálat tárgyának csak kvalitatív jellemzőit szolgáltatja-e, vagy pedig kvantatív meghatározását is lehetővé teszi-e. A szociológiai szak-kutatás keretében használatos megfigyeléses, kérdezős és dokumentációs módszerek közt egyaránt vannak olyanok, amelyek csupán kvalitatív adatokat szolgáltatnak, s olyanok, amelyek mindjárt kvantitatív (statisztikus, skaláris vagy egyéb) meghatározásokat is magukban foglalnak. Az általános fejlődési tendencia az, hogy a konkrét szociológiai kutatásban — mint egyébként a közgazdaságtudományi kutatómunka számos ágában is, sőt ma már egyre több társadalomtudományi kutatási szektorban — mindinkább igyekszünk észlelési módszereinket különféle kvantifikáló eljárások alkalmazásával mérőmódszerekre finomítani, ami azonban távolról sem jelenti azt, hogy a tudományos kutatás bizonyos adott fejlettségi fokán mindent mérni lehetne vagy kellene, s még kevésbé jelenti azt, hogy a tisztán kvantitatív adatoknak ne lenne hatalmas jelentőségük a megismerés szempontjából. A tényleges módszertani probléma egyáltalán nem az, hogy alkalmazzunk-e mérőmódszereket a szociológiában vagy sem, hanem hogy mi az, amire elméletünk és módszertanunk fejlettsége mellett *van* mértékünk, s mi az, amire *nincs*. A kapitalista kizsákmányolás fokának mérésére például Marx előtt nem volt mértékünk, Marx óta van, s azóta ezt a mértéket magától értetődően alkalmazzuk is a kapitalista üzemek konkrét vizsgálatában és összehasonlításában. A baj az, hogy igen sok társadalmi jelenség és folyamat kvantitatív meghatározásához jelenleg még nem áll rendelkezésünkre megfelelő mérték, ill. mérési eljárás, de a helyzet ebben a tekintetben igen gyorsan változik. Viszont az is kétségtelen, hogy megfelelő mértékek és szabatosan kidolgozott mérési eljárások hiányában mindenféle kvantitatív meghatározás csak félrevezető lehet, sőt nem ritkán kifejezetten megtévesztés céljára szolgál, amint ezt az üzleties célzatú vagy a kapitalizmus apológiájának szolgálatába állított ilyen típusú „felmérések” nem csekély hányada ékesszólóan bizonyít. Egyébként a valóban szakszerűen alkalmazott kvantifikálási eljárások s a hasonló megítélés alá eső szimbolikus logikai, kibernetikai modellvizsgálatok elméleti és gyakorlati jelentősége a szociológiai szakkutatásban egyre növekvőben van, de ennek tárgyalása meghaladná e tanulmányunk kereteit.⁴

⁴ Nézeteinket erről részletesebben kifejtettük „A társadalomtudományi kutatás új, hazánkban még kevésbé bevezetett módszereinek kérdése, különös tekintettel az állami és gazdasági vezetés operatív szükségleteire” című tanulmányunkban (Budapest, 1962; sokszorosítva). A szociológiai modellvizsgálatok kérdését marxista szempontból legújabbban P. P. Maszlov tárgyalta: П. П. Маслов: Моделирование в социологических исследованиях (Modellezés a szociológiai kutatásokban). Вопросы философии, 1962. 3. sz. 62—68. o.

Ha mármost a marxista szociológiai szakkutatás módszertanának szögéből nézzük az észlelési módszerek fentebb körülírt három fő csoportját, akkor arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a *módszertani primátus a megfigyeléses módszereket illeti meg*. Ez, persze, nem jelenti azt, hogy csakis ezeket lehetne és kellene alkalmaznunk, vagy hogy ezek mindennemű konkrét szociológiai adatgyűjtés és ténymegállapítás céljára alkalmazhatók lennének, de elsőbbségük a történelmi materializmus elvi alapjára helyezkedő szociológiai szakkutatásban, nézetünk szerint, nem vitatható el.

A megfigyelés módszertani primátusa minden kérdezőes észlelési eljárással szemben egyszerűen a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának történelmi materialista értelmezéséből következik. Ha egy emberhez kérdéseket teszünk fel társadalmi létére vonatkozólag, akkor akár saját társadalmi magatartására és helyzetére, akár annak az egész társadalmi egységének felépítésére, belső viszonyaira, működésmódjára vonatkoznak kérdéseink, amelyben az illető ember benne él, mindenesetre csak olyasmit válaszolhat, ami a tudatában van meg, röviden: amit tud. Tudatát és a kérdezett dolgokról való tudását viszont társadalmi léte határozza meg. Így tehát, ha egyáltalán válaszol, és szubjektíven az igazat mondja meg, továbbá egész tudását kimerítően és félreérthetetlenül tudja kifejezni (egyik feltétel sincs magától értetődően biztosítva mindenfajta kikérdezés esetében¹), akkor is fennmarad a kérdés, hogy a kérdéseinkre kapott szubjektíven igaz válaszok helyesen tükrözik-e a valóságot. Hiszen a szándékos elhallgatások, torzítások, szépítések, őszintétlenségek és hazugságok lehetőségétől pillanatnyilag eltekintve, bár ezeknek felismerése és kiküszöbölése módszertanilag éppen nem könnyű feladat, éppen a történelmi materializmus ideológia-elmélete utal legnyomatékosabban arra, hogy a társadalomról és az ember saját társadalmi magatartásáról és helyzetéről alkotott képzetek keletkezésében milyen hatalmas szerepet játszhat a „fonák tudat”, amely azt eredményezi, hogy a tulajdonképpeni erők, amelyek a gondolkozást mozgatják, ismeretlenek maradnak a gondolkodó ember előtt.⁵

A tudat fonákosságai korántsem csak a társadalmi tényállások gondolati megítélését befolyásolják, hanem többé-kevésbé kihatnak mindennemű személyes érdekelttségére és érdeklődésére is. Mint ismeretes, nem hagyják érintetlenül az emlékezettartalmak reprodukcióját és a képzeletet sem, amelynek szubjektív determinációjáról csak igen hiányos ismereteink vannak. Viszont a szociológiai szakkutatásban használatos kérdezőes eljárások legtöbbje és mindenesetre nagyon sok szokványos kérdéstípus éppen a megkérdettnék visszaemlékező képességére és képzelőerejére támaszkodik. „Szokott-e Ön?”, „Milyen gyakran fordul elő az, hogy...?”, „Mit tenne Ön, ha...?”, „Véleménye szerint mi történnék, ha...?”, „Mit tenne Ön, ha...?”, „Véleménye szerint mi történnék, ha...?” — ilyen és ehhez hasonló kérdésekre igen nehéz közvetlen információként felhasználható válaszokat kapni, hiszen eléggé köztudomású, hogy az emberek önmagukról alkotott képe általában jelentősen eltér a valóságtól (vagy legalábbis attól, ahogyan mások látják őket), feltételes helyzetekről való megítéléseiket különösen erősen befolyásolják vágyaik és érdekeik, szokásaik jelentős részéről pedig éppen azért nem tudnak híven

⁵ „Az ideológia olyan folyamat, melyet az úgynevezett gondolkodó ugyan tudatosan, de fonák tudattal visz végbe. A tulajdonképpeni hajtóerők, amelyek mozgatják, ismeretlenek maradnak előtte; máskülönben a folyamat nem is volna ideológiai.” (Engels levele Mehringhez. Marx—Engels: Válogatott művek. Szikra, 1949. II. kötet, 497. o.)

számot adni, mert éppen megszokottságuk révén nem is tartják számon őket stb. Talán még súlyosabban esik latba az a körülmény, hogy az effajta kérdések feltevésének időpontjában a megkérdezett rendszerint nincs benne abban a magatartásban vagy tevékenységben, amelyre a kérdés vonatkozik, nem áll azoknak a tényleges feszültségeknek, befolyásoknak, situációs erőknak a hatása alatt, amelyek konkrét esetben nagymértékben megszabják kérdés tárgyává tett viselkedésének vagy cselekvésének jellegét. Ha, például, kérdéseket teszünk fel valakinek a dolgozótársaival való konfliktusaira vonatkozólag, akkor a megkérdezett többnyire munkaidő előtt vagy után, vagy pedig a munka szünetében tud kérdéseinkre válaszolni, azaz olyankor, amikor pillanatnyilag nincs munka közben, és nincs is kitéve azoknak a hatásoknak, amelyek e konfliktusokat közvetlenül kiváltják. Ez egészen más helyzet, mint amelyben az illető konfliktusokat megfigyelés útján, tehát egyidejűleg és a helyszínen regisztrálhatjuk! Egyébként csak egy pillantást kell vetnünk a közvéleménykutatás, a keresletkutatás, a piackutatás kérdéses módszereinek szakirodalmába, hogy meggyőződjünk róla, milyen úr tátong az esetleg egészen őszintén megnyilvánuló vélekedés vagy szándék s annak magatartásban vagy cselekvésben való megvalósulása között. Ennek az úrnek az áthidalásában ugyan segíthet bennünket az ilyen módszerek eredményeinek kiértékelésében szerzett tapasztalat, valamint a különböző ellenőrző eljárások és korrekciós számítások alkalmazása, amiről a szakirodalom szintén tájékoztatást nyújt, hanem azért elvitathatatlan az, hogy az embereket elsősorban magatartásuk vagy cselekvésük megfigyelése s csak másodsorban vélemények vagy szándékaik megkérdezése alapján tudjuk megítélni.

Mindehhez még hozzájárul az is, hogy megfigyelés útján számos olyan dolgról nyerhetünk információt, amiről a vizsgált embercsoport tagjai nem is tudnak, vagy amit olyan magától értedődőnek vesznek a maguk viszonyai között, hogy még a legaprólékosabb kikérdezés során sem jutna eszükbe megemlékezni róla. Helyi társadalmi szokások, üzemi szokások, a közös munkavégzés eredményességének és a munkahelyen való kooperációnak egészen különleges, de az évek során teljesen megszokott feltételei gyakran annyira átmennek az illető társadalom egység tagjainak a vérébe, hogy csak a kívülről jött megfigyelőnek tűnnek fel — esetleg már az első pillanatban! —, de semmiféle kérdőívre adott válaszokban nem szerepelnének. Más esetben, persze, a megfigyelőnek éppen az az előnye lehet a kérdezővel szemben, hogy a huzamos megfigyelés révén maga is többé-kevésbé „beleéli magát” a vizsgált embercsoport társadalmi életébe, a csoport „tagjává” válik, s ily módon sok mindent megtud, amire kérdés útján egyáltalán nem kaphatna választ. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a kikérdezés általában nagyobb mértékben feltételezi a vizsgált embercsoport tagjainak együttműködési készségét és bizalmát a kutatóval szemben, mint a megfigyelés. Nem mindenki szereti, ha például a munkahelyén uralkodó viszonyokról, ill. munkájával és munkatársaival való kapcsolatairól faggatják (pláne írásban kérdik vagy szembe láttára írásban rögzítik válaszait!), míg azt esetleg sokkal kevésbé bánja, ha munkaidő alatt sok más, „hivatalból” ott tartózkodó személyen kívül még egy kutató is jelen van a műhelyben megfigyelői minőségében.

Mindent összevéve azt mondhatjuk, hogy semmiféle szociológiai adatgyűjtési és ténymegállapítási módszer nem függetleníthető teljesen azoknak a szubjektív tényezőknak a hatásaitól, amelyek részben a kutatóban, részben a vizsgálat tárgyává tett embercsoport tagjaiban érvényesülnek, nem is szólva

arról, hogy gyakran éppen a szubjektív megnyílvánulások — tudatmegnyílvánulások, verbális megnyilatkozások — érdekelnek bennünket a vizsgálat bizonyos összefüggéseiben. Ámde kétségtelen az, hogy a kikérdezéses módszerekben általában véve még a szubjektív tényezőknek jelentős többlete, úgy is mondhatjuk: a szubjektivitásnak egy újabb rétege ékelődik közbe azáltal, hogy információinkat nem közvetlen megfigyelés útján, hanem a vizsgált embercsoport tagjainak vagy velük érintkezésben álló személyeknek a megkérdezése révén nyerjük.

Nézetünk szerint az a tény, hogy a kikérdezéses adatgyűjtési és ténymegállapítási módszerek olyan hihetetlen mérvű elterjedtségre, világos primátusra tettek szert a polgári szociológiában — elsősorban az amerikai polgári szociológiában s annak mintájára a nyugateurópai kutatásban is —, korántsem csak abban leli magyarázatát, hogy „interjú”- és „ankét”-kérdőívek sorozatainak tudományosan nem eléggé ellenőrzött, vulgáris alkalmazása révén mindennél könnyebben, gyorsabban és olcsóbban lehet nagytömegű és kvantitatívan jól kiértékelhető adattömeghez, netán „az egész társadalmat felölelő” felvételezési eredményekhez jutni. Nyilván ez is szerepet játszik, a polgári szociológiában elburjándzott kérdőív-divat keletkezésében, de a döntő tényező — úgy véljük — ideológiai téren keresendő, nevezetesen a mai polgári szociológia jelentős részét átható szubjektivizmusban és pszichologizmusban, amelynek világnézeti háttére s a kapitalista termelési viszonyokban való gyökerei nem is csak a polgári szociológiát, hanem az egész polgári ideológiát illetően jól ismeretesekek.

Hangsúlyozzuk, hogy a kikérdezéses adatgyűjtési és ténymegállapítási módszerek megfelelő változatainak megfelelő feltételek mellett történő és kellően ellenőrzött alkalmazását a marxista szociológiai szakkutatásban is nélkülözhetetlennek tartjuk. (Ennek indokaira hamarosan rá is térünk.) Arról sem lehet szó, hogy a marxista szociológiai szakkutatásban mellőzzük a szubjektív és pszichológiai tényezők vizsgálatát, sőt az a felfogásunk, hogy a múltban ezeket gyakran nem eléggé vettük figyelembe. De a szubjektív és pszichológiai tényezők vizsgálata, ill. kellő mérvű figyelembevétel s a kutatás egész irányának szubjektivitása és pszichologisztikus irányba való eltolódása két teljesen különböző dolog. S mint már mondtuk, és a fentiekben — úgy véljük — kellőképpen alátámasztottuk: a marxista szociológiai szakkutatás adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenységében az *elsőbbség* a megfigyeléses módszereket illeti meg.

Persze, csak elsőbbségről lehet szó, nem pedig kizárólagosságról. Először is a megfigyeléses módszerek alkalmazási területének — mint hamarosan látni fogjuk — megvannak a maga határai. Másodsor, a kellő kritikával és megfelelő módszerrel végrehajtott intenzív és extenzív kérdéses nemcsak igen jelentős mennyiségű megbízható objektív információt nyújthat, hanem lehetővé teszi sok olyan nagy fontosságú szubjektív tényező észlelését, amely a megfigyelés számára nem is hozzáférhető. Bírálattunk nem a kérdéses módszerek alkalmazása, hanem kritikátlan alkalmazása és túlbecsülése ellen irányul. Harmadsor: a közvetett (dokumentációs) észlelés számos esetben ugyanannyira objektív (ill. szubjektív tényezők zavaró többletétől ugyanannyira mentes) tényadatokat szolgáltatthat, mint a közvetlen megfigyelés, nem is szólva arról, hogy gyakran sokkal szélesebb társadalmi körre kiterjedő információkat nyújt. Másrészt persze a dokumentáció forrásanyaga ugyanannyi szubjektív tényezőt is tartalmazhat, mint akármilyen kérdőív válaszanyaga, s a dokumentációs

források minősége döntő szerepet játszik; továbbá távolról sem mindenről van szociológiai dokumentáció céljára felhasználható forrásanyag, s ha van, akkor nem mindig elérhető számunkra. Ámde azért gondoljuk meg, hogy mit tudott Marx „kihozni” a múlt század harmincas éveinek angol gyárfelügyelői jelentéseiből (noha korántsem minden gyárfelügyelő volt a munkásság érdekeinek olyan megvesztegethetetlen védelmezője, mint Leonard Horner), s pusztán a zensztvostatisztikák dokumentációjára támaszkodva a XIX. század végi orosz parasztság felbomlásának milyen nagyszerű képét vázolta fel „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” híres II. fejezetében Lenin! Ilyen körülmények között a dokumentációs adatgyűjtési és ténymegállapítási módszerek alkalmazását — ha egyáltalán van és hozzáférhető a megfelelő objektív információt tartalmazó forrásanyag — majdnem egyenrangúnak tekinthetjük a megfigyeléses módszerek alkalmazásával.⁶ Ha a közvetett észlelés nem is mindenben pótolhatja a közvetlen kutatói észlelő tevékenységet, mindenesetre arra kell törekednünk, hogy a marxista szociológiai szakkutatás keretében minél nagyobb mértékben kiegészítsük és kibővítsük észleléseink körét annak a hatalmas és a vizsgálódás céljára hozzáférhetővé tehető forrásanyagnak a felhasználásával, amely éppen a szocialista társadalom nagyarányú tervező és szervező tevékenysége révén, az állami és államgazdasági apparátus, ill. a különféle társadalmi és termelési szervezetek birtokában van. Úgy véljük, hogy például a gyári és a termelőszövetkezeti irattárakban, az üzemi bizottságok, a vállalati döntőbizottságok, a fegyelmi bizottságok aktaszekrényeiben stb. óriási és mind ez ideig meglehetősen kiaknázatlan adatanyag lappang, amely kiválóan felhasználható szociológiai szakkutatásunk számos igen aktuális problémájának megoldására.

A megfigyeléses módszerek alkalmazásának korlátai eléggé magától értetődőek. Mindenekelőtt határt szab a megfigyelésnek az, hogy számos társadalmi jelenség fellépésének helye és időpontja nem látható előre, s a jelenség kísérleti előidézésére sincsen mód, úgy hogy egyszerűen nem tudunk gondoskodni a megfigyelő jelenlétéről. Igen fontos, például, az üzemi balesetek vagy a termelési selejtek létrejöttében közvetlenül közrejátszó szociológiai (részben szociálpszichológiai és munkalélektani) tényezők vizsgálata, ámde számos vonatkozásban itt mégis kénytelenek vagyunk a kikérdezéses módszerek útolagos alkalmazásához folyamodni. Továbbá, a megfigyelésnek időbeli korlátai is vannak. Nehezen figyelhetjük meg egy embercsoport vagy egy

⁶ Majdnem egyenrangúnak, illetve csak bizonyos tekintetben egyenrangúnak! Mert hallgassuk meg ismét Engelst, aki az angliai munkásosztály helyzetéről írott nagy munkáját a brit munkásoknak ajánlva, így szól hozzájuk: „Elég sokáig éltem köztetek, hogy életkörülményeitekről egyet-mást megtudjak. A legkomolyabb figyelemmel tanulmányoztam helyzeteteket, tanulmányoztam a különböző hivatalos és nem-hivatalos okmányokat, amennyire lehetőségem volt arra, hogy beszerezsem őket, de mindez nem elégített ki. Nem elégedtem meg tárgyam elvont ismeretével, otthonotokban akartalak látni benneteket, meg akartam figyelni mindennapi életeteket, beszélgetni akartam veletek életviszonyaitokról és fájdalmaitokról, tanúja akartam lenni elnyomóitok társadalmi és politikai hatalma ellen vívott harcaitoknak.” (Engels: i. m., 5. o.)

Manapság a munkásosztály életviszonyaira vonatkozó dokumentáció, a „hivatalos és nem hivatalos okmányok” tekintetében nagy előnyünk van Engelsszel szemben, akinek jórészt a munkásosztállyal szemben ellenséges szellemben megfogalmazott közigazgatási és hírlapi jelentésekből kellett kinyernie adatait, míg nekünk ma a szocialista államapparátus és a szocialista sajtó archívumai állnak rendelkezésünkre. Ámde a közvetett és a közvetlen észlelés viszonyán, a személyes kutatói tapasztalat döntő fontosságán Engels kora óta nem változott semmi, s éppen erről szólnak az idézett engelsi sorok.

intézmény életét éveken keresztül (kivéve, ha történetesen tagjai közé tartozunk, benne élünk), s a megfigyelésünk kezdete előtt eltelt időt illetően kikérdezésre vagy dokumentációra vagyunk utalva. Azután meg az emberek számos olyan társadalmi tevékenységükről vagy élményükről hajlandók esetleg beszámolni, amelynél semmi esetre sem tűrnék meg egy megfigyelő jelenlétét. Családi válságok lefolyása, szexuális kapcsolatok kialakulása és sok minden más, az emberek társas magatartására kiható esemény csak nehezen vagy igen közvetve figyelhető meg, míg megfelelő anonimitást biztosító feltételek mellett igen jól hozzáférhető különféle kikérdezési módszerek segítségével, amint ezt, a többi között, a pszichiátria, a gyógypedagógia és az etnográfia egész praxisa bizonyítja. Végül, persze, korlátozza a megfigyeléses adatgyűjtés és ténymegállapítás lehetőségeit még az is, hogy vannak társadalmi jelenségek és folyamatok, amelyek megfigyelő jelenlétében másként zajlanak le vagy létre sem jönnek, s olyan természetűek, hogy rejtett megfigyelést sem tesznek lehetővé.

Mind ezek a korlátozások azonban mitsém változtatnak a megfigyeléses módszerek döntő jelentőségén. Különbözik is a kikérdezéses és a dokumentációs módszerek alkalmazása részben egészen hasonló jellegű, részben pedig a már fentebb kifejtett súlyosabb korlátozásoknak van alávetve.

S hadd utaljunk ebben az összefüggésben arra, hogy a marxizmus klasszikusai a maguk szociológiai adatgyűjtő és ténymegállapító munkájukban milyen kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottak a személyes megfigyelésnek. A marxista szociológiai szakkutatás első nagy és mindmáig sok szempontból, például a település- és a városkutatás szociológiai módszertana szempontjából kiaknázatlan forrásmunkájában, Engelsnek „A munkásosztály helyzete Angliában” című művében, amelyet már sokszor idéztünk, de nem győzünk eleget idézni, klasszikusunk mindjárt az előszó harmadik bekezdésében így ír: „Huszonegy hónap alatt alkalmam volt arra, hogy *személyes megfigyeléseim* és *személyes érintkezés* útján közelről megismerjem az angol proletariátust, ... és hogy ugyanakkor a szükséges hiteles források felhasználásával kiegészítsem megfigyeléseimet.”⁷

⁷ Engels: i. m. 8. o. — A dőlt betűs kiemelés e tanulmány szerzőjétől származik. Vízont az idézett magyar kiadás, amely fényképmellékleten közli az eredeti 1845. évi német kiadás címlapjának fényképét, sajátos módon elmulasztja címloldalán feltüntetni azt, amit Engels szükségesnek látott mindjárt a cím alatt kiemelni: „Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen von Friedrich Engels”, azaz: saját megfigyelés (szemügyrevétel) és hiteles források nyomán írta Engels Frigyes! Semmiképpen sem volt ez idő tájt magától értetődő, hogy valaki szabályos „szociográfiai” megfigyelő munka tárgyává tegye különféle nem-exotikus és nem néprajzi vagy földrajzi érdekességű települések, sőt éppenséggel a mindenki által „jól ismert” nagy iparvárosok, például London vagy Manchester szegénynegyedeit. Engels itt messze megelőzte a polgári szociológia első hasonló tárgyú — noha ideológiailag egészen más irányzatú — vállalkozásait. Frédéric Le Play „Les ouvriers européens, Études sur les travaux, la vie domestique et la condition morale des ouvriers de l'Europe, précédées d'un exposé de la méthode d'observation” (Az európai munkások. Tanulmányok Európa munkásainak munkatevékenységéről, családi életéről és erkölcsi körülményeiről, a megfigyelési módszer leírásának előrebocsájtásával) című és a polgári szociológiai felvételezés szempontjából úttörőnek tekintett munkája 10 évvel Engels műve után jelent meg, s — nota bene — már ez is címében utal arra az „újdomságra”, hogy megfigyelési módszerrel készült. További 34 évvel kell előbbrehaladnunk, hogy 1889-ben eljussunk Charles Booth híres, Beatrice Webb (akkor még Beatrice Potter) ösztönzésére készült első social survey-jéhez, vagyis „társadalmi felvételéhez”. A 17. kötetes „Life and Labour of the People of London” (London népének élete és munkája) az első nagy polgári város-szociográfia. Szerzőjének együttérzése a századvégi London nyomorgó proletariátusával vitathatatlan. Hanem azért elég a bevezetett három sorát idézni, hogy a mű és az egész irányzat korlátait lássuk:

És micsoda módszeres megfigyelőtevékenységet fejt ki például Engels a manchesteri munkásnegyedek társadalmi életviszonyainak felvételezése során! Emellett egyenest feltűnő, hogy noha természetesen a munkásoktól hallott megjegyzéseknek, tehát verbális elemeknek is fontos szerepük van a megfigyelésben, Engels mégis — módszertanilag útmutató módon — lényegesen nagyobb teret szán felvételező munkájában a tárgyi megfigyeléseknek.

Íme néhány jellegzetes példa a megfigyelések sokoldalúságára:

„... a munkások és munkásnők ruhatárából majdnem teljesen eltűnt a vászon és a gyapjuszövet, ezt a pamut pótolja. Az ingek fehérített vagy színes kartonból, a női ruhák többnyire nyomott kartonból készülnek, meg gyapjú alsóruhát is ritkán látni a szárítóköteleken.”

„Reggel a legjobb dolgok kaphatók a piacon, de amikor a munkások jönnek, a javát már régen elkopkodták. . . A legszegényebb munkások kénytelenek más fogásokhoz is folyamodni, hogy kevés pénzükből legalább a legrosszabb minőségű árut megvásárolhassák. Mivel szombat éjjel 12 órakor minden üzlet bezár, és vasárnap semmit sem szabad eladni, este 10 és 12 óra között igen olesón árusítják ki azokat az árukat, amelyek hétfő reggelig megromlanának.”

„A városba vezető nagy utakon, ahol élnek a kocsiközlekedés, sok embert látni kis talicskával, akik az elrohanó kocsik és omnibuszok között életük veszélyeztetésével kaparják a friss lóganéjt és összegyűjtik eladásra. . . A legfőbb „felesleges” utcai árusításra veti magát. Különösen szombat este, mikor az egész munkásság az utcákon van, csak ekkor látni, milyen sokan élnek ebből. . . Gyufát és hasonló cikkeket, pecsétviaszt, patentgyújtót stb. is árulnak.”

„Különösen szombat este, bérfizetéskor. . . egész meztelenségében feltárul előttünk az iszákosság rettenetes képe. Ritkán sikerült szombat este Manchestert elhagynom, hogy ne láttam volna egy sereg düllöngelő vagy árokban fetregő részegot. Vasárnap este megismétlődnek ezek a jelenetek, csak kevesebb lármával. És ha kifogyott a pénzük, az iszákosok felkeresik a legközelebbi zálogházat. . . Manchesterben több mint 60, Salford egyetlen utcáján (a Chapel Streeten) 10—12 zálogház van —, és elzálogosítanak mindent amijük még megmaradt. Minden szombat este rengeteg bútort, ünneplőruhát. . . edényt váltanak ki a zálogházakból, hogy rendszerint már a legközelebbi szerda előtt ismét elzálogosítsák azokat. . .”

„Ritkán mentem végig Manchester utcáin, hogy ne találkoztam volna három-négy nyomorékkal, akik a fentebb leírt. . . (a szörnyű egészségügyi viszonyok közt végzett gyári munkából eredő — a szerző megjegyzése) gerincelferdülésben és lábélégülésben szenvedtek. Ismerek egy nyomorékot. . . baját Douglas úr pendletoni gyárában szerezte. . . Az effajta nyomorékoknál azonnal észre is vehető, honnan ered deformálódásuk; külsejük egészen egyforma, térdük befelé és hátra, lábuk pedig befelé hajlik, izületeik eltorzultan vastagok, gyakran a hátgerincük is előre vagy oldalt görbült.”

„A rostpor belelékezésének leggyakoribb következménye a véres köpet, nehéz sipoló lélekzés. . . A gyári munkások és különösen a nedves módszerrel fonók és dublizók hangja általában rekedt, érdes. . . A lenfonás másik következménye az, hogy a munkásnők válla sajátosan deformálódik, a jobb lapocka előreugrik, ami a munka természetéből ered. . . egyetlen jónövésű, karsú lányt sem láttam a throstle teremben; valamennyien kicsinyek, rossznevűek, sajátosan szűk mellűek, határozottan csúnya testalkatúak voltak.”⁸

Amit a szárítóköteleken és az utcai árusok kezében, a nyomorékok testén vagy az árokban látni, amit a lenfonó munkások lélekzetéből és érdes hangjából kihallani, amit szombat este 10 és 12 között a piacon és szerda előtt az utcasoron végig megszármolt zálogházakban észlelni — mindez és még sok minden más szociológiai megfigyelés tárgyát alkotja itt. Engels kis vázlatokat készít arról,

„Fő célomként arra szorítkozom, hogy leírjam a dolgokat úgy, ahogy vannak. Nem vállalkoztam annak kivizsgálására, hogyan jöttek létre, s legfeljebb alkalmilag mutattva rá arra, hová vezethetnek. . .” (Booth: i. m., I. köt. 5. l.)

⁸ Engels: i. m., 104., 106—107., 123—124., 166—167., 192., 202. o. (Kiemelések e tanulmány szerzőjétől.)

hogyan épülnek, és megfigyeli, hogy miként szellőznek, hova folyik a szennyvíz, merre haladnak át a gazdagok kocsijai, és hogyan csatlakoznak ezekhez az útvonalakhoz a szegények utcái. Leltárt vesz fel arról, amit a munkáslakásokban talál. S hányféle forrásanyagot értékel ki dokumentációs célra! Egy munkáslevél Richard Oastler levelesládájából: „...Szegény jack a tűznél a fán és Mit gondol Mit csinál? Ot ült és a felesége harisnyáit, Stopolótűvel Stopolta és amint régi barátját az ajtóban megpillantotta, a harisnyát el akarta dugni... Szégyelte magát És azt mondta... Tudod én Igazán Nem vótam rest... én kettőnkért Tuttam Dógozni, De most fordított világ van Marynek kel dóizni És nekem Ithon Kel maradni a gyerekekre vigyázni És Seperni és Mosni Sütni és fótozni Mert ha A szegény aszony este haza jön el van fáradva És egészen oda van. te Tudod joe Ez sújos anak Aki Máshoz Szokot igaz monta joe. Igen pajtás Ez sújos És azután Jack meges sirni kezdet...” De dokumentációvá válik a bethnal greeni lelkész egyház-községi jelentése, a surreyi halottkém látélete, a Times rendőri hírvivata, a menhelyek szállásjegyzéke, s mennyi minden egyéb.”⁹

Érdemes fontolóra venni, hogy csak ebben az itt mintaként bemutatott kis engelsi felvételi anyagban mennyi minden van, amit kérdezni nem is lehet és nincs is kitől, s amit csak rendszeres megfigyeléssel és dokumentációs munkával lehet napfényre hozni. S ez, persze, nem éppen csak a nyomortanyákon végzett felvételező munkánál van így. Másrészt — igaz — a személyes kikérdezés jelentőségét sem szabad lebecsülni. Marxról számtalan életrajzi feljegyzés és adat tanúsítja, hogy mennyire szerette a munkásokat, akikkel összekerült, társadalmi életviszonyaikat felől a legérzékenyebben kikérdezni. Lenin meg éppen-séggel híres „kikérdező” volt. Viszont kérdőíveket — értsd: a megkérdezettek által írásban megválaszolandó kérdéssorozatok —, amennyire látjuk, csak akkor alkalmazott, ha egészen bizonyosra vehette, hogy azoknak megválaszolása megbízható módon történik. Amikor, például, 1903-ban azt akarta megvizsgálni, hogy sok szociáldemokrata kerül-e ki a diákság köréből, így állította össze azoknak a kérdéseknek a „hozzávetőleges listáját”, amelyekre a pártbizottságok és a pártcsoportok köréből választ várt: „...A propagandisták (körök) összetétele, létszáma, működésük formája? Vannak-e közöttük munkások? A többség egyetemista-e?... Vannak-e kapcsolatok az egyetemista körökkel, a „földiek” köreivel, diák-egyleti tanácsokkal? Hogyan ápolják ezeket az összeköttetéseket?... Milyen hangulat uralkodik az egyetemi ifjúság körében és a különböző hangulatok változásának története. Az egyetemi zavargásokhoz való viszony? Egyetemisták részvétele a tüntetéseken?... A diákokkal való kapcsolat jellege? Milyen a viszony mozgalmunk új fellendülési szakaszához?...”¹⁰ Ebben a lenini dokumentumban a mi szempontunkból nem is csak az az érdekes, hogy Lenin szabályos kérdőívet állít össze a pártbizottságok és a pártcsoportok tagjai által való megválaszolás céljából — igen érdekes az is, hogy mennyi az olyan típusú kérdés, amelynek szabatos megválaszolása normális körülmények (s, persze, nem éppen az illegális munka viszonyai) között a szociológiai adatgyűjtés és ténymegállapítás megfigyelési; kérdező és dokumentációs észlelési módszereinek igen komplex jellegű

⁹ Engels: i. m., 184., 67., 68., 70. o.

¹⁰ Lenin: Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt Bizottságai és csoportjai által az Országos Pártkongresszus elé terjesztendő jelentések kérdéséhez. Lenin—Sztálin: Az ifjúságról. Szemelvények Lenin és Sztálin műveiből. Szikra, 1950. 27. o.

alkalmazását igényelhetette volna (társadalmi rétegek hangulata, különféle csoportok összetétele, kapcsolata, részvételi aránya társadalmi megmozdulásokban stb.). Ez is arra mutat, hogy a szociológiai szakkutatás módszertanának kérdései egyáltalán nem közömbösek a munkásmozgalom politikai és szervezési feladatainak szempontjából. Ezt egyébként leghamarabb Marx ismerte fel, aki 1880 áprilisában nagyarányú kérdőíves felvétellel igyekezett tisztázni a francia ipari munkásság helyzetét a küszöbön álló franciaországi általános választásokra való tekintettel. Az a száz kérdésből álló kérdőív, amelyet néhány hónappal azelőtt dolgozott ki, hogysen Guesde-t Londonban várta a francia párt választási programjának megtárgyalása végett,¹¹ rendkívül beszédes tanúságot tesz Marx módszertani elgondolásairól, s a továbbiakban részletesebben is foglalkoznunk kell majd vele. Hogy Lenin milyen figyelmet szentelt az adatgyűjtés metodológiai kérdéseinek, arról a többi között demográfiai elemzéseiből és a saját könyvtárában levő statisztikai művekhez fűzött rendkívül érdekes széljegyzetekből győződhetünk meg; erről éppen a közelmúltban jelent meg két kitűnő szovjet tanulmány, amely nemcsak speciálisan a statisztikai felvételezés, hanem a szociológiai szakkutatás általános módszertana szempontjából is igen jelentős szempontokat vet fel.¹²

Miután ilyen módon bizonyos mérvű áttekintést nyertünk a konkrét szociológiai adatgyűjtés és ténymegállapítás körében alkalmazott észlelési módszerek főbb csoportjairól és kölcsönös viszonyáról, most még két kérdés-komplexussal kívánunk a marxista szociológiai szakkutatás módszertanának szémszögéből foglalkozni, nevezetesen a megfigyeléses észlelésnek és a kérdőívek alkalmazásának bizonyos metodológiai problémáival. Mindkét téma kimerítő tárgyalása természetesen messze meghaladná a tanulmány kereteit, s csak néhány olyan összefüggésre térünk ki, amelyek megtárgyalását kutatásaink jelenlegi állása mellett különösen időszerűnek vélünk.

1. *A szociológiai megfigyelés mint módszeres eljárás*

A társadalmi élet különféle jelenségeinek megfigyelése, a bennünket körülvevő társadalom osztály-, réteg- és csoport-megnyilvánulásainak, társadalmi erők hatásainak többé-kevésbé tudatos észlelése mindennapos életünk része, ami nélkül képtelenek volnánk bármiféle tájékozódásra, leghétköznapibb teendőink ellátására.

A szociológiai szakkutatásban a kutató ugyan magától értetődően felhasználja és értékesíti ilyen ösztönös megfigyelő tevékenységének eredményeit és általában összes társadalmi tapasztalatait, de ha szűkebb értelemben vett szociológiai megfigyelésekről vagy éppenséggel a konkrét szociológiai adatgyűjtés és ténymegállapítás megfigyeléses módszereiről beszélünk, akkor olyan megfigyelő tevékenység lebeg szemünk előtt, amely egy kitűzött (megfogalmazott) kutatási célt követ, tematika és módszer tekintetében előre megtervezet-

¹¹ Lásd Marx levelét F. A. Sorgéhoz 1880 november 5-én. Marx—Engels: Válogott levelek. 1843—1895. Szikra, 1950. 397. o.

¹² И. Малый: Вопросы статистики в работах В. И. Ленина (A statisztika kérdései Lenin műveiben). Вестник статистики, 1962. 4. sz. 24—36. 1.; С. Гуревич: Труды по экономике и статистике в личной библиотеке В. И. Ленина (Közgazdasági és statisztikai művek Lenin személyes könyvtárában). Уо. 37—49. o.

ten zajlik le, s a megfigyelési eredmények rendszeres feljegyzésével és ellenőrzésével jár együtt.¹³

A módszeres szociológiai tevékenységnek ezzel a meghatározásával nem áll ellentmondásban az, hogy igen jelentős és nagy tudományos értékű megfigyelések történhetnek alkalomadtán, kitűzött kutatási cél s előre megtervezett tematika és módszer nélkül is. Az ilyen alkalmi, szerencsés vagy véletlen megfigyelés ugyanis, éppen ha jelentős, mindjárt szükségessé teszi a felismert jelenség további módszeres ellenőrzését és nyomon követését, úgy hogy gyakorlatilag beépül a meghatározásunk szerinti megfigyelő tevékenységbe.

A különböző megfigyeléses adatgyűjtési és ténymegállapítási módszerek a megfigyelés már korábban tárgyalt általános alkalmazási feltételein és korlátain belül erősen különböznek abban, hogy milyen tárgyú és milyen körülmények közt lezajló megfigyelésekre alkalmasak, mikor és hogyan történik a megfigyelési eredmények feljegyzése, milyen viszonyban áll (ill. milyen viszonyba kerül) a megfigyelő a megfigyelt személyekkel, embercsoportokkal, intézményekkel stb.

S itt megint célszerű lesz a sokféle átmeneti és kevert forma ellenére bizonyos módszertani felosztáshoz folyamodnunk, amelynek során mindenképp meg fogjuk különböztetni a kötetlen, a kötött és a kísérleti megfigyelési eljárásokat.

A kötetlen megfigyelést az jellemzi, hogy a megfigyelés tárgya — t. i. az, hogy mit, ill. miket kell megfigyelni — csak egészen távan van meghatározva,

¹³ A módszeres szociológiai megfigyelő tevékenység hasonló jegyeit emeli ki, a többi között, a szociológiai adatgyűjtési és ténymegállapítási módszerek egyik újkéltű és az amerikai polgári szociológia ismeretes ideológiai és módszertani elfogultságaitól viszonylag mentes kézikönyve: Claire Sellitz — Maria Jahoda — Morton Deutsch — Stuart W. Cook: *Research Methods in Social Relations* (Társadalmi viszonyok kutatására szolgáló módszerek — New York, 1959. Methuen. 200. o.). Ez az UNESCO támogatásával kiadott és haladó polgári szociológusok, ill. szociálpszichológusok (Gordon Allport, Hadley Cantril stb.) szerkesztőbizottsági ellenőrzésével készült több mint 600 oldalas kézikönyv a különféle észlelési eljárások legjobb összefoglalását nyújtja az általunk ismert irodalomban. Marxista szempontból írott hasonló kézikönyv, tudomásunk szerint, egyelőre még nincs. Külön érdekessége a könyvnek az, hogy a különféle módszerek alkalmazásait sokszor az amerikai négerellenesség, antiszemitizmus és más hasonló diszkriminatív reakciók megnyilvánulásokra vonatkozó igen figyelemre méltó kutatások például illusztrálja. Hasonló tárgyú és terjedelmű, de nem ennyire rendszeres és jól kezelhető, viszont a dokumentációs észlelési és a kvantifikálási eljárásokkal sokkal bővebben tárgyaló kézikönyv: Leo Festinger — Daniel Katz: *Research Methods in the Behavioural Sciences* (Kutatási módszerek a magatartás kérdéseivel foglalkozó tudományokban — New York, 1953. Dryden). A terepmunka és az adatfeldolgozás gyakorlati kérdéseit igen jól tárgyalja, egyébként azonban nem éri el az előbb említettek színvonalát: Pauline V. Young: *Scientific Social Surveys and Research* (Tudományos jellegű társadalmi felvételező és kutatómunkák — Englewood Cliffs, 1956. Prentice-Hall.). Maurice Duverger: *Méthodes des sciences sociales* (A társadalomtudományok módszerei — Párizs, 1961. Presses Universitaires de France.). Ugyanez áll a René König szerkesztésében megjelenő „Praktische Sozialforschung” (Gyakorlati társadalomkutatás) című kézikönyvsorozat első két kötetére: I. *Das Interview* (Az interjú); II. *Beobachtung und Experiment* (Megfigyelés és kísérlet — Köln, 1956—1957.) Mindezen művek obligát elméleti fejezeteket is tartalmaznak, amelyeket megfelelő fenntartással fogunk olvasni, de akkor sem ér túl nagy veszteség bennünket, ha ezeket egyszerűen átlapozzuk. Viszont a felvételezési módszerek rendszeres leírásából sok hasznos szempontot nyerhetünk saját konkrét metodikai megfontolásainkhoz, mert az említett munkák szerzői egytől-egyig nagy gyakorlatú és szakmailag kitűnően felkészült képviselői a polgári szociológia színvonalasabb empirikus kutatási irányzatainak. Hogy módszereik használhatóságát hogyan kell ki- és átértékelni a marxista módszertan szempontjából, arról tanulmányunk első részében bővebben szözlöttünk.

esetleg éppen csak azért, hogy adva van az a hely, az az idő és az a társadalmi környezet, amelyben a megfigyelés végzendő. Ez a jellemzés már önmagában véve is azt mutatja, hogy a szociológiai megfigyelés kötetlensége sohasem lehet abszolút, azaz valamilyen mértékben mindig meghatározza a tárgya, továbbá az, hogy a nagymérvű kötetlenség és a nagymérvű kötöttség között sok közbenső fokozat van. Nincs olyan teljesen kötetlen tudományos megfigyelés, amelynek meghatározása úgy szólna, hogy „figyelj meg bármikor és bárhol bármit”, s nincs olyan kötött tudományos megfigyelés, amelynek végrehajtója józan ésszel mellőzné valamely, a megfigyelés tárgyán kívül eső és megfigyelésre elő nem írt, de nyilván fontos kísérő körülmény vagy új tényező megfigyelését csak azért, mert „kötött” megfigyelést végez.

Hanem azért a viszonylag kötetlen és viszonylag kötött megfigyelés módszertani megkülönböztetése mégsem jogosulatlan. Mert nyilván egészen más helyzetbe kerül és egészen más módon végzi megfigyeléseit az a kutató, aki azt a kötetlen megfigyelési feladatot kapta, hogy „Menj le az X erómű építési helyére, és figyeld meg az erómű körül kialakuló új település társadalmi viszonyait”, s más, ha a megfigyelés tárgyának meghatározása az, hogy „Megfigyelendő három egymást követő hónapban az X ruhagyár 1, 2 és 3. számú ingkészítő szalagján az, hogy az egyes szalagok napi összteljesítményének az átlaga alá csökkenésekor a legjobb és a leggyengébb munkások teljesítménye közti különbség (a „teljesítményszóródás”) növekszik-e vagy csökken.”

A kötetlen megfigyelést — nem tesszük mindig újra hozzá, hogy csak viszonylag kötetlen megfigyelést — a marxista szociológiai szakkutatásban legfőként felderítési célokra fogjuk alkalmazni, vagyis olyankor, amikor annak tisztázására törekszünk, hogy bizonyos társadalmi egységen belül mit érdemes beható vizsgálat tárgyává tennünk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a kötetlen megfigyelés lényegesen több szubjektívizmusra nyújt lehetőséget a megfigyelőnél, mint a kötött megfigyelés — éppen ezért népszerű a polgári szociológiai kutatás bizonyos (főleg propagandisztikus, belletrisztikus vagy zsrnalisztikus beütésű) területein. Természetesen sehol és soha nem lehet mindent megfigyelni, s a kötetlen megfigyelés esetén messzemenően a kutató szubjektív adottságain múlik, hogy mikor mire figyel fel. Nem vonjuk kétségbe, hogy egy nagy elméleti perspektívájú és kivételes megfigyelő tehetségű kutató kötetlen megfigyelései a felderítésnél — a vizsgált jelenségterület „explorációjánál” — jelentősen többet, végleges érvényű, objektív, minden kritikát kiálló tudományos adatokat és ténymegállapításokat produkálhatnak. Példa erre az a szociológiai és szociálpszichológiai megfigyelésekben is igen gazdag, méltán híres napló, amelyet a fiatal Darwin vezetett a „Beagle-”en megtett több éves világgörüllő utazásáról. De nem véletlen, hogy éppen Darwin volt az, aki — mint már korábban idéztük — igen élesen hangsúlyozta: csak az a megfigyelés ér valamit, amely egy nézet mellett vagy ellen szól! Ez már önmagában véve is azt jelenti, hogy az egészen tágkörű kötetlen megfigyelő tevékenységhez igen sok „nézetre”, rendkívül jól megalapozott szemléletmódra és szemléleti távlatra van szükség, hogy valóban tudományos eredményeket, esetleg az előzetes kutatási tájékozódásnál többre is felhasználható eredményeket is produkáljon. A kutató megfigyelőképességének „vakfoltjai” — akár ideológiai eredetű, akár felkészültségbeli vagy másfajta fogyatékoságokból eredő kiesései, amelyek miatt bizonyos típusú dolgokat egyszerűen „nem lát meg” — sehol nem játszanak olyan nagy szerepet, mint éppen a kötetlen megfigyelésben. A harmincas évek magyar falukutató mozgalmának egyes (nem a legértékesebb!)

művei igen kötetlen megfigyelések alapján készültek, s egyenesen feltűnő vakfoltok jeleit mutatják. Az, hogy a szociológiai megfigyelő már eleve „jól ismeri”, „belülről ismeri” a vizsgált társadalmi egységet — „kebelbeli”, „odavalósi” — önmagában véve még nem biztosíték megfigyelőképességének vakfoltjai ellen, sőt egyenesen oka lehet azoknak. Erről bővebben később.

A marxista szociológiai szakkutatásban a kötetlen megfigyelést — éppen felderítési célokra való alkalmassága miatt — nem fogjuk teljesen mellőzhetni, bár inkább csak a felvételező munkák kezdeti stádiumában, a tulajdonképpeni megfigyelési feladatok tematikus és módszertani tervének kialakításánál fogjuk használni. Álláspontunk mindenesetre az lesz, hogy kötetlen megfigyelő tevékenységre csak elméletileg igen felkészült és nagy gyakorlati tapasztalatú kutatók vállalkozhatnak, akik kellő kutatói önfegyelmekkel és ideológiai biztossággal rendelkeznek, hiszen kivételes esetektől eltekintve a lényeges (és később kötött megfigyelésre szoruló) jelenségek, ill. jelenségcsoportok felismerése — a jelenségek tengeréből való „kihalászása” — és megfigyelési lehetőségeik, ill. feltételeik megállapítása, azaz a kötött megfigyelések módszerének kialakításához szükséges alapadatok megszerzése a cél.

Teljesen téves volna például azt hinni, hogy Engelsnek a tanulmányunk előző szakaszában idézett manchesteri megfigyelési eredményei a kötetlen megfigyelésnek a marxista szociológiai szakkutatásban való minél szélesebb körű alkalmazása mellett szólnak, mert olyan sokoldalúan és átfogóan világítják meg Manchester munkásnegyedeinek egész akkori társadalmi életét. Mert először is Engels — az Engels volt! Mi sem vontuk kétségbe, hogy egy nagy elméleti perspektívájú és kivételes megfigyelőképességű kutató kötetlen megfigyelései a felderítésnél jelentékenyen többet, teljes értékű, végleges érvényű adatokat és ténymegállapításokat is produkálhatnak, sőt ehhez az illető kutatónak távolról sem kell a fiatal Engelsszel vagy a fiatal Darwinnal összemérhető tudományos lángelmének lennie. Még nyomósabb érv azonban az, hogy kötetlennék (viszonylagosan kötetlennék) legfeljebb a huszonkét éves Engels manchesteri megfigyelő tevékenységének első fázisát nevezhetjük, amikor is Manchesterbe költözve és az apja részvényesi érdekeltségi körébe tartozó kereskedelmi vállalat szolgálatába állva, minden szabad idejét azzal töltötte, hogy — mint Lenin írja — „bejárta a piszkos városnegyedeket, ahol munkások tengődtek, saját szemével látta nyomorúságukat és ínségüket”¹⁴ Vizsont amint Engels felismerte, hogy miféle jelenségek azok, amelyek közelebbi megfigyelésre szorulnak, azonnal rátért a legszigorúbban kötött megfigyelési sorozatokra. Ezt Manchesterről adott egész leírása egyértelműen tanúsítja. Sem azt, hogy a manchesteri zálogházakban a hét milyen napjain mit zálogosítanak el és váltanak ki, sem azt, hogy hány órakereskedő mit vásárolnak a piacon a manchesteri munkások, nem állapíthatja meg senki kötött megfigyelés nélkül. És azt sem, hogy „a pincét, a földszintet és a tetőt tartó külső falak legfeljebb egy téglavastagságúak, úgyhogy minden vízszintes sorban hosszú oldalukkal illesztik össze a téglákat []”; láttam azonban ugyanolyan nagyságú cottage-okat — sőt néhányat még építés közben —, amelyek külső falai csak féltégla vastagságúak, vagyis a téglákat nem szélességben, hanem hosszában rakták, keskeny oldalukkal illesztették össze []”¹⁵

¹⁴ Lenin: Friedrich Engels. Lenin: Marx, Engels, Marxizmus. Moszkva, 1947, Idegennyelvű kiadó. 44. o.

¹⁵ Engels: A munkásosztály helyzete Angliában Id. kiad. 96. o.

Ilyen „tanulmányok és megfigyelések gyümölcse volt” Engels műve, amelyről — ismét Lenin Engels-életrajzának szavait idézve — elmondhatjuk, hogy „sem 1845 előtt, sem később nem jelent meg egyetlen leírás sem, mely a munkásosztály nyomoráról ily világos és igaz képet nyújtana”.¹⁶

Akár a vizsgálandó terület felderítésére, akár alkalomadtán más célra használnjuk a közvetlen megfigyelést a marxista szociológiai szakkutatásban, mindenképpen ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy módszeresen történjék. Semmi esetre sem engedhetjük meg, hogy „átcússzon” abba a szubjektív és véletlenszerű elemektől erősen átítatott s gyakran csak a tudatosság küszöbe körüli „szemlélődésbe”, amelynek egyébként a társadalmi életben való mindennapos spontán tájékozódásunk keretében megvan a maga szerepe.

A kötetlen szociológiai megfigyelés sem kötetlen abban az értelemben, hogy ne lenne módszere, és ne lenne alávétve a minden más szociológiai megfigyelésre is érvényes általános módszertani elveknek. Ideológiai szempontoktól egészen eltekintve, a többi közt épp a kötetlen megfigyelés módszertelensége, a kutatási módszertan legelemibb követelményeinek figyelmen kívül hagyása szállítja le a polgári szociológiai irodalom már említett szépirodalmias és riportázzszerű „szociográfiáinak” tudományos értékét — gyakran a nulláig! Félreértés ne legyen: a kötetlen írói vagy újságírói megfigyelés is kitűnő, tudományosan értékes adatokkal és ténymegállapításokkal járulhat hozzá a szociológiai kutatómunkához. Először is számos jó író és jó riporter ösztönösen alkalmazza a tudományos megfigyelés főbb szabályait a maga hivatásbeli munkájához szükséges adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenysége során, vagy egyenest tudatosan vállalja a szociológiai kutatómunka feltételeit, és rövidebb-hosszabb időre szabályosan bekapcsolódik az aktív kutatásba. Egyik esetben sincs probléma: adatai és ténymegállapításai normális szociológiai megfigyelési eredmények, sőt, talán mondanunk sem kell, hogy mennyire kívánatos a sokszor kivételes megfigyelőképeségű írók és újságírók ilyen közreműködése a szociológiai szakkutatás szempontjából, aminthogy másrészt a szociológiai kutatómunka sokszor kitűnő iskola az író és az újságíró számára. A szociológusból lett kitűnő írók vagy újságírók, valamint az íróból vagy újságíróból lett kitűnő szociológusok egész sora ismeretes — még hazánkban is van erre számos példa. Más az eset, ha az író vagy az újságíró a maga hivatásbeli munkája során sem ösztönösen, sem tudatosan nem alkalmazta a adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenységében a tudományos megfigyelés módszereit. Társadalmi jelenségek leírásával foglalkozó műve ez esetben még mindig értékes adatokkal és ténymegállapításokkal szolgálhat a szociológiai kutatás számára, csak hogy ekkor már nem szociológiai megfigyelési eredményekkel van dolgunk, hanem olyan forrásanyaggal, amely — mint minden más értékes leírás, jelentés, szemtanú-beszámoló — a megfelelő szociológiai dokumentációs módszerek alkalmazásával, így a többi között kellő forráskritikával, felhasználható a kutatás céljaira. Nem helyeselhetjük azonban azt, hogy ez utóbbi típusba tartozó, vagyis nem az író, ill. a riportter által ösztönösen vagy tudatosan alkalmazott *módszeres szociológiai megfigyelés* eredményein, hanem *spontán egyéni élményein, benyomásain, meglátásain* alapuló társadalmi leírásokat, amelyek egyébként igen értékesek is lehetnek, „szociográfiáknak” nevezzük. Ettől függetlenül, éppen hazai szociológiai irodalmunk számos hiteles szociográfiával büszkélkedhetik, amelyek kitűnő íróink és újságíróink szabatos szociológiai

¹⁶ Lenin: Friedrich Engels, Id. kiad. 45. o.

adatgyűjtő és ténymegállapító munkájának eredményeként jöttek létre, s nagyon reméljük, hogy az íróink és újságíróink tollából kikerülő ilyen művek száma a jövőben még szaporodni fog.

Ami mármost a kötetlen megfigyeléssel végzett szociológiai észlelés módszereit illeti, ezekre teljes mértékben állnak azok az ismérvek, amelyeket a szakasz elején a szociológiai megfigyelő tevékenység általános meghatározása keretében felsoroltunk. A megfigyelő tevékenységnek ez esetben is kitűzött (megfogalmazott) kutatási célja van — a megfigyelés kötetlenségét csak az teszi ki, hogy nincs előre meghatározva, ill. csak igen tág keretek között van meghatározva, hogy milyen jelenségre vagy jelenségcsoportra irányuljon a megfigyelés. Sőt a kitűzött (megfogalmazott) kutatási cél — mint mondtuk — többnyire éppen annak a felderítése, hogy az adott társadalmi egységen belül mi az, ami megfigyelésre szorul, s hogyan figyelhető meg.

Típusosan előállhat egy ilyen felderítő jellegű megfigyelési feladat akkor, ha valamely kutatási cél érdekében egy társadalmi egység egész társadalmi életéből, társadalmi megnyilvánulásainak összességéből kell kiindulnunk — például mert nem tudjuk, hogy egy tisztázásra szoruló jelenség okát hol keressük. Ha — mondjuk — azt tapasztaljuk, hogy egy nagy gyárüzem termelése, egyébként változatlan igazgatási, anyagellátási, technológiai stb. viszonyok mellett, huzamosabb időn át hanyatló tendenciát mutat, vagy éppen ellenkezőleg, sokkal gyorsabban emelkedik, mint az azonos igazgatási, anyagellátási, technológiai stb. feltételek mellett dolgozó rokonüzemek termelése, akkor nagyon is érdekelhet bennünket, hogy az összes más természetű okok kizárása után — nem lehet-e ennek a jelenségnek az illető üzem belső társadalmi életében rejlő oka. Ámde, egy ilyen jellegű termelésemelkedési vagy termeléseszkendési tendenciára — mint tudjuk — az üzemi társadalom rendkívül sokféle, elméletileg részben még teljesen tisztázatlan strukturális és funkcionális adottsága adhat okot. Ha előre számba tudnók venni az összes lehetséges tényezőket és tényező-kombinációkat, akkor is gyakorlatilag lehetetlen volna mindezeket a megfelelő kötött megfigyelési módszerekkel vagy a szociológiai észlelés más, nem megfigyeléses jellegű módszereivel sorra kivizsgálni. Ilyen esetben tehát valóban kézenfekvő egy ugyan kitűzött kutatási céllal rendelkező, de a megfigyelés alá veendő jelenségek vagy jelenségcsoportok tekintetében meglehetősen kötetlen kutató vagy kutatócsoport kiküldése, amelynek feladata abban áll, hogy igyekezzék áttekintő képet nyerni a szóban forgó üzem belső társadalmi életéről, az abban netán észlelhető feltűnőbb, azaz a más üzemekben nyert korábbi tapasztalatoktól eltérő vagy a termelés sajátos tendenciájával esetleg hipotetikusán összefüggésbe hozható jelenségekről, üzemem belüli vagy üzemem kívüli eseményeknek a dolgozókra gyakorolt olyan hatásairól, amelyek, a tapasztalat szerint másutt nem vagy nem így érvényesülnek — így tovább. (Már ebből a vázlatos példából is kitűnik, hogy minél kötetlenebb a megfigyelés, minél kevésbé tudjuk eleve meghatározni, hogy hol, mikor, milyen jelenségcsoportot figyeljen meg a kiküldött megfigyelő, annál nagyobb elméleti felkészültségre és távlatra, annál szélesebb körű előzetes tapasztalatra van szüksége! Vessük ezt a kötetlen megfigyelési feladatot össze azzal a korábban említett kötött megfigyelési feladattal, amely annak a megállapítását kívánja, hogy a közös futószalag mellett dolgozó munkások összertermelésének csökkenésekor hogyan alakul a legnagyobb és a legkisebb teljesítményt nyújtó munkások teljesítményének különbsége. Egy ilyen kötött megfigyelési feladat már eleve feltételezi azt, hogy tudjuk — vagy legalábbis sejtjük —

mit érdemes megfigyelni. Hiszen különben millió másfajta dolgot „ugyanilyen jagon” megfigyelés tárgyává tehetnénk. A kötetlen megfigyelés célja éppen az, hogy útmutatást nyújtson a megfigyelésre érdemes dolgok kiválasztására, bár persze, elméleti megfontolások és előzetes kutatási tapasztalatok sokszor már önmagukban véve is kellő alapot szolgáltatnak a kötött megfigyelés témájának meghatározására, úgy, hogy a kötetlen megfigyelés korántsem mindig szükséges része szociológiai adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenységünknek.)

A szociológiai megfigyelés általános ismérvei között említettük azt is, hogy tematika és módszer tekintetében megtervezetten zajlik le. Mármost világos, hogy a kötetlen megfigyelés tematikája csak meglehetősen tág keretek között tervezhető meg. Viszont teljesen téves az az elképzelés, hogy a kötetlen megfigyelés ötletzerű „nézdegélődéssel” azonosítható. Hogy előbbi példánk-nál maradjunk: „áttekintő képet nyerni” egy üzem belső társadalmi életéről és mindenféle „feltűnőbb” jelenségekről — ez feltételezi azt, hogy a megfigyelő kiterjeszti tevékenységét az egész üzem területére (és nem is csak arra), keresi azt, ami bárhol feltűnhetne ezen a területen, tehát nem hagyja ki az öltöző-helyiséget vagy a mosdót, nem mulasztja el, hogy időnként beüljön a kapus-fülkébe is, és így tovább sok-sok változatban. Ez „menet közben” alakuló, de tervszerű, sőt — mint említettük — nagy kutatói önfegyelmet igénylő eljárás.

De módszeres eljárása tekintetében is tervezésre szorul a kötetlen megfigyelő tevékenység. Mindenekelőtt gondoljuk meg, hogy nem lehet akármikor és akármennyi ideig megfigyelést végezni. Egyrészt azért nem, mert a megfigyelés igen fárasztó s — mint hamarosan látni fogjuk — napról-napra gondos felkészülést és utólagos munkát igénylő tevékenység, amelyet a kutatónak saját életrendjébe be kell osztania, másrészt pedig legtöbbszörre már a megfigyelés tárgyát képező társadalmi egység megszabja, hogy mikor és mennyi ideig lehet megfigyelni. Ez sokkal súlyosabb probléma, mint a kívülről hitté. Már a közönséges utcai megfigyelés, amely a város- és a faluszociográfiákban jelentékeny szerephez szokott jutni, egészen bonyolult időbeosztási problémákat vet fel. Ezt a kutató általában nem végezheti megszokott „hivatali munkaidejében”, mert ő ugyan megfigyelések végzése céljából ekkor az utcán lehet, de nem fog ott találkozni a népességnek azzal a túlnyomó többségével, amely ugyanabban a „hivatali munkaidőben” a gyárakban, a földeken vagy történetesen szintén „hivatalokban” dolgozik. Emlékezzünk csak vissza, hogy Engels manchesteri megfigyeléseiben milyen elképesztő változatosságú megfigyelési időpontok szerepeltek: szombat este 10 és 12 között (a piacon), hétfőn-kedden üzleti órákban (a zálogházakban), vasárnap az esti órákban (a kocsmák környékén) stb. Gyári megfigyelések időbeosztásánál külön problémákat vet fel több műszak létezése. A megfigyelő tevékenységnek a legkényelmesebb időpontú nappali műszakra való összpontosítása az adatgyűjtés és ténymegállapítás súlyos torzításaira vezethet, nem is szólva arról, hogy számos probléma éppen a különböző műszakok egymás közti viszonyára vonatkozó megfigyeléseket igényel, ami két-két műszakot átfedő megfigyelési időket igényel. S épp a kötetlen megfigyelésnél gyakori, hogy részben a feladat terjedelme, részben az eredmények jobb ellenőrzése végett nem megfigyelő, hanem egész megfigyelőcsoport végzi a munkát, ami a tervszerű időbeli és egyben, persze, helybeli elosztás újabb kérdéseit veti fel. Itt jegyezzük meg, hogy a szociológiai adatgyűjtés és ténymegállapítás különböző módszereinek ebben a tárgyalásában csak helyenként és egészen futólagosan érinthetjük a módszerek

csoportos — értsd: egy kutatócsoport tagjai közti munkamegosztásos — alkalmazásának sokszor egészen különleges lehetőségeit, megítélési szempontjait és problémáit. Ez a rendkívül nagy fontosságú s éppen a marxista szociológiai szakkutatás szempontjából különlegesen jelentős téma beható taglalást érdemel, de itt nem tárgyalhatjuk, mert az egyes szociológiai adatgyűjtési és ténymegállapítási módszerek értékelésének önmagában véve sem kis terjedelmű tárgyköréből nyilegyenesen átvezet a marxista szociológiai szakkutatások egész tervezési és szervezési módszertanának hasonlíthatatlanul nagyobb s pusztán az adatgyűjtési és ténymegállapítási módszerek szemszögéből nem is tárgyalható problémakörébe.

Igen tervszerű módszertani megfontolásokat igényel a kötetlen megfigyelésnél, mint egyébként a megfigyelés minden más formájánál az, hogy a megfigyelő milyen minőségben közelítsen a megfigyelendő embercsoporthoz, és hogyan viszonyuljon annak társadalmi életéhez. Ez sok esetben döntően befolyásolja megfigyelési lehetőségeit és megfigyeléseinek egész eredményét.

Az első kérdés itt az, hogy a megfigyelő maradjon-e lehetőleg kívül a megfigyelt társadalmi egység életén, vagy igyekezzék-e részt venni annak életében, „beleélni magát”, „beleolvadni”. A második kérdés az, hogy nyíltan vagy leplezetten folytassa-e megfigyelői tevékenységét.

A két kérdés elvileg független egymástól, mert mind a négy kombináció lehetséges: a „kívülmaradó” megfigyelő nyíltan megvallhatja, hogy miért tartózkodik a megfigyelés színhelyén, vagy valamiféle látszatindokkal leplezheti jelenlétének okait, illetve rejtett helyről is végezhet megfigyeléseket: a „résztvevő” megfigyelő többé-kevésbé bekapcsolódhatik a megfigyelt társadalmi egység életébe, munkájába, felveheti annak életszokásait, sőt akár egyenest az „odavalósiak” vagy „kebelbeliek” közül kerülhet ki, de ugyanakkor közölheti, hogy megfigyeléseket végez, vagy pedig eltitkolhatja megfigyelői tevékenységét.

Nem vitás, hogy az emberek számos vonatkozásban másként viselkednek idegenek jelenlétében, s az sem vitás, hogy számos vonatkozásban másként viselkednek, ha tudják, hogy megfigyelik őket. A probléma tehát módszertanilag valóban gondos megfontolást igényel. De megfontolást igényel a megfigyelő oldaláról nézve is. Mert bizonyos vonatkozásokban a megfigyelő objektívebb tud maradni, ha külső szemlélőként nézi a megfigyelt társadalmi csoportot, nem veszi magára annak szokásait, életformáit, nem kerül szoros munkatársi, baráti vagy egyéb társadalmi kapcsolatba, érzelmi és érdek-szolidaritásba annak tagjaival (korántsem csak pozitívan értékelendő csoportalakulatokat vizsgálunk!), másrészt bizonyos igen fontos helyzetek és megnyilvánulások meg sem figyelhetők olyanok számára, akik csak külső szemlélők, és nem olnadnak be a vizsgált társadalmi csoportba, vagy akiket nem tekintenek „beltagoknak”. Továbbá, a külső megfigyelő látszatindokokkal leplezett jelenléte szerepjátszást, színjátszást igényel, s ráadásul majdnem annyira korlátozza megfigyelő tevékenységét, mintha fizikailag rejtett helyről (leselkedve, hallgatózva) végezné munkáját, a vizsgált társadalmi csoport tagjaként szereplő megfigyelőnek pedig megfigyelési munkája mellett el kell látnia rendes csoportbeli tevékenységét, s ha titkolja megfigyelői működését, akkor sok tekintetben megint csak „színházat” kell játszania, nem is szólva arról, hogy megfigyeléseit csak rejtve vagy utólag jegyezheti fel. Mindez távolról sem közömbös a megfigyelő egyénisége szempontjából, s nem közömbös a megfigyelésből eredő adatok és ténymegállapítások jellege és megbízhatósága szempontjából sem.

A marxista szociológiai szakkutatás általános módszertanának szemszögéből nézve a dolgot, nem hisszük, hogy a megfigyelő „kivülmaradását” (a vizsgált embercsoport társadalmi tevékenységébe be nem kapcsolódó, annak tagjává nem váló, külső megfigyelőként való szereplését), illetve „részvételét” (a vizsgált embercsoport társadalmi életformáit magára öltő, annak tagjaként tevékenykedő, belső megfigyelőként való szereplését) illetően minden kutatási helyzetre kiterjedő általános elvi döntést lehetne hozni. A kétféle megfigyelői magatartás között számtalan átmeneti fokozat is lehetséges. A vizsgált csoport jellegétől, az igényelt megfigyelések természetétől függően lesznek esetek, amikor jobb, ha a megfigyelő külső személy, aki távol áll és távol is tartja magát a csoportba való beolvadás kondicionáló hatásaitól, az együttéléssel és az együttes tevékenységgel multhatatlanul együtt járó érzelmi és érdekkapcsolatoktól, megszokásoktól. Lesznek viszont — szép számban — esetek, amikor egyenest előnyös, ha a megfigyelő benne élt, benne él vagy beleéli magát annak az embercsoportnak a tevékenységébe, amelyet megfigyel, aktívan részt vesz a munkájában, szórakozásában, minden társadalmi életmegnyilvánulásában. Mindkétféle megfigyelői magatartásnak meg lehet adott esetben a maga előnye és hátránya: a külső megfigyelő jelenléte módosíthatja a vizsgálat tárgyává tett jelenségek lefolyását, ámde egy új „csoporttag” bekapcsolódása is sok minden változást okozhat; a „kivülmaradó” megfigyelő sok mindent nem fog megérteni és meglátni, ami „belülről” nézve magától értetődő és világos, viszont a „résztvevő” megfigyelő számára a munkában és az egyéb társas életmegnyilvánulásokban való aktív részvétele mellett nehéz rendszeres és folyamatos tudományos megfigyeléseket végezni, továbbá kivonnia magát a csoportélet olyan hatásai alól, amelyek megzavarhatják megfigyelői távlatát, indulatmentes, türelmes magatartását. Márpedig e távlat megtartására szükség van akkor is, ha a megfigyelő teljes joggal társadalmilag igen közelállónak érzi magához a megfigyelt embercsoportot, s az indulatmentes, türelmes magatartás éppen akkor a legnélkülözhetetlenebb, ha a megfigyelőt teljes joggal felháborítja az, amit észlel, mert ha felháborodását megfigyelés közben és a megfigyelttel szemben juttatja kifejezésre, akkor nemigen lesz többé módja megfigyelni azt, ami ugyan felháborító, de van és megfigyelendő. A kutató politikai és etikai meggyőződéseinek, valamint világnézeti pártosságának kérdése nem keverendő össze a megfigyelés zavartalanságát és eredményességét biztosítani hivatott indulatmentes, türelmes magatartás kérdésével. Eredményes és jóminőségű szociológiai megfigyelő munkát végezni nagyon fáradságos, nagy tapasztalatot és önuralmat, sokszor pedig fogcsikorgató önmegtartóztatást igénylő feladat. A megfigyelő magatartásán még sokkal több múlik, mint a kérdezőén. Hiszen a módszeres észlelés céljából végzett kikérdezés, pl a kérdőíves interjú-felvétel általában kettesben történik: a kérdező — vagy mint olykor a népszámlálási szóhasználat mintájára mondani szokták: a kérdezőbiztos — egyszerre csak egy kérdezettel áll szemben. S ha hibát vét magatartásában, akkor esetleg ugyan használhatatlan vagy éppenséggel semmi választ nem kap ettől az egy személytől, de módjában áll a tapasztalatokon okulva másik kikérdezése során hibátlanul eljárni; különben is a kérdezőbiztos, a dolog természeténél fogva, többnyire csak futólag tartózkodik a helyszínen. Ezzel szemben a megfigyelőnek tartós megfigyelési feltételeket kell biztosítania a maga számára a megfigyelés színhelyén, ahol általában sok ember, a megfigyelt csoport számos tagja van folyamatosan jelen, s egyetlen megfigyelő egyetlen komolyabb hibája hosszú időre tönkretelheti az egész „megfigyelési terepet”, sőt végleg lehetet-

lenné teheti a kutatóvállalkozás végrehajtását az illető társadalmi egységben.

A megfigyelési feladat természetétől eltekintve a rendelkezésre álló megfigyelő egyéni adottságait is nyilvánvalóan erőteljesen figyelembe kell venni annak megítélésénél, hogy egy-egy esetben a „kivülmaradás” vagy a „részvétel” (ill. ennek milyen foka) biztosíthatja a legjobb megfigyelési eredményt. Egészen durva közelítésben talán azt mondhatjuk, hogy a „kivülmaradó” megfigyelő az esetek többségében jobban fogja észlelni a vizsgált embercsoport speciális és más csoportoktól eltérő adottságait, szokásait, kevésbé lesz kitéve annak, hogy magától értetődővé és így feljegyzésre sem méltóvá válik számára sok minden, amit a csoport tagjaként már megszokott volna és észre sem venne, bár talán a vizsgált probléma kulcsát rejti magában; könnyebben is fogja megőrizni már említett megfigyelői távlatát, s könnyebb lesz számára betartani a helyes megfigyelői magatartás összes követelményeit. Ezzel szemben a „résztvevő” megfigyelő számára közvetlenebb és (ha valóban bele tud olvadni a vizsgált közösségbe) saját jelenléte által kevésbé módosított, azaz ilyen értelemben hitelesebb megfigyelési lehetőségek fognak adódni, sok minden hozzáférhetőbb és érthetőbb lesz számára, mint annak, aki kívül áll, és akit kívül állónak tekintenek.

Ami viszont a megfigyelői minőség és a megfigyelési tevékenység nyílt, illetve leplezett vagy rejtett voltát illeti, a marxista szociológiai szakkutatás szempontjából korántsem lehet ilyen kiegyensúlyozott a pro és a contra, már csak etikai okokból sem.¹⁷

Felfogásunk ebben a kérdésben az, hogy a szociológia területén a megfigyelői minőség és a megfigyelési tevékenység elleplezéséről, ill. elrejtéséről csak fontos tudományos érdekből végzett és más módon keresztül nem vihető, senkinek semmiféle elképzelhető jogos érdekét nem sértő, személyi vonatkozásaiban kutatói diszkrécióval végzett s az érintettek előtt legalább utólag feltárt megfigyelések esetében, vagy pedig kivételes okokból és kivételes kautélák mellett a közérdek súlyos sérelmének megelőzésére, ill. elhárítására hivatott, a tudományos kutatás módszereit felhasználó, de már nem csak közvetlen tudományos célokat szolgáló megfigyelések esetében lehet szó. (Az utóbbi eseteket illetően például bizonyos kriminálszociológiai kutatási helyzetekre gondolhatunk.) Ettől eltekintve, álláspontunk — úgy véljük — csak az lehet, hogy mindenkinek jogában van szabadon eldönteni, óhajítja-e olyan rendszeres megfigyelésnek alávetni magát, amelyre sem törvény, sem semmiféle hivatali, munkahelyi, lakótelepi vagy más e fajta rendelet, előírás, magatartási szabályzat stb. nem kötelezi. (Egészen hasonló a helyzet természetesen kutatási kérdőívek megválaszolása tekintetében is, csak hogy ott kevésbé kényes a probléma, mert a megkérdezett nyilván megtagadhatja a választ az olyan kérdésekre, amelyekre nem akar és nem köteles válaszolni. Viszont nem tagadhatja

¹⁷ Ha nyílt, illetve leplezett vagy rejtett szociológiai megfigyelésről beszélünk, akkor ezen — mint már az előzőkből is kiderül — nyilvánvalóan csak azt értjük, hogy a megfigyelt embercsoport *tagjai* tudnak-e folyamatban levő megfigyelő tevékenységről. Az természetesen szóba se jöhet, hogy megfigyeléses adatgyűjtést és más egyéb kutatótevékenységet fejtsünk ki egy üzem, település stb. területén az illetékes vezetők, hatóságok vagy más engedélyadásra hivatottak tudta nélkül — ezek előtt leplezve vagy rejtve munkánkat. (Hogy kapitalista országokban ez éppen a marxista szociológiai kutatómunka érdekében szükségességé válhatik, az egészen más kérdés.)

meg az engedélyt olyan megfigyelésektől, amelyeket tudta nélkül leplezetten vagy rejtetten végeznek.)

Előfordulhat ennek következtében, hogy bizonyos megfigyeléses vagy kikérdezéses szociológiai vizsgálatokat az érintettek hozzájárulása híján nem tudunk elvégezni, de ezt a kockázatot, amely ésszerű felvilágosítási és meggyőzési módszerek alkalmazásával erősen csökkenthető, vállalnunk kell. Még hozzá nem is csak elvi-etikai okokból, hanem egészen kézenfekvő szociológiai kutatási érdekből is. Mert egészen eltekintve a leplezett vagy rejtett megfigyelés már ismertetett korlátaiktól és a megfigyelő tevékenységére való visszahatásaitól, a megfigyelői minőség és a megfigyelési tevékenység biztos leplezése vagy elrejtése nemigen lehetséges. Márpedig ha az ilyesmire fény derül, annak természetszerűen híre megy, s ez hosszú időre igen széles körben tönkretelheti mindennemű szociológiai megfigyelés lehetőségét, ráadásul pedig bizalmatlanságot és elutasítást — tegyük hozzá: nem is jogtalan bizalmatlanságot és elutasítást — válthat ki az egész szociológiai szakkutatással szemben.

Ugyanez vonatkozik a megfigyelői (és kérdezői) diszkrécióra is. Még kötelezően megválaszolendő hivatalos statisztikai kérdőíveken is gyakran találunk — ti. éppen az emberek bizonyos személyi viszonyait érintő adatgyűjtések esetében — azzal a felirattal, hogy az adatok statisztikai célokra szolgálnak, és minden más felhasználással szemben hivatali titoktartással védettek. Ha az emberek nem tapasztalnák folyamatosan azt, hogy ez a titoktartás valóban fennáll, akkor társadalomstatisztikai adatgyűjtésünk részben sokkal hiányosabbá és megbízhatatlanabbá, részben pedig egyenest lehetlenné válnék.

Éppen az amerikai polgári szociológia divatos riportázsszerű „survey”-irodalmában rendkívül gyakran találkozunk az indiszkréciónak és a szociológiai szakkutatás etikájának egészen megdöbbentő példáival. De ilyen visszaélésektől egészen eltekintve, a leplezett vagy a rejtett megfigyelés alkalmazása a szociológiai szakkutatásban még a fenti fejtegetések értelmében megengedett esetekben is igen-igen gondos megfontolást igényel. A szociológiai adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenység területén sem mondhatunk le teljesen azokról az előnyökről, amelyeket a vizsgálati személyek tudomása nélkül végrehajtott megfigyelés a pszichológiában és sok más kutatási ágban (a néprajzban, a nyelvészetben stb.) jelent, ámde figyelembe kell vennünk, hogy a szociológiai megfigyelés területén általában az emberek nagyobb, súlyosabb és egzisztenciájukat közvetlenebbül érintő érdekei forognak kockán, s fokozott gondossággal, megfontoltsággal, elővigyázatossággal kell eljárunk.

Egészen különleges indokoltaságú esetektől eltekintve a marxista szociológiai szakkutatásban a normális eljárás csak az lehet, hogy ha egy társadalmi intézmény, termelő üzem, település stb. keretében megfigyeléses (vagy kérdezéses) vizsgálatot óhajtunk végezni, akkor megfelelő formában bemutatjuk, ill. a közösség bizalmát élvező személyek (szakszervezeti megbízottak, kultúrfelelősök, házmegbízottak stb.) révén bemutatjuk az érintetteknek a vizsgálatot végző személyeket, közöljük velük a kutatás célját (pl. akár faliújságon), sőt igyekszünk érdeklődésüket is felkelteni eziránt (pl. hasonló viszonyok között másutt elért eredmények ismertetésével) — egyszóval: igyekszünk támogatásukat elnyerni, ami teljesen jogos, mert hiszen marxista szociológiai kutatómunkánk valóban a társadalmi érdeket, sőt gyakran közvetlenül a vizsgálat tárgyává tett intézmény, üzem, település stb. érdekét szolgálja. A megfigyelést vagy kikérdezést végző személyeknek még egyénileg is feladatuk, hogy egész

fellépésükkel magatartásukkal, a szükséges felvilágosítások megadásával előmozdítják az érintettek bizalmát. Ha azok tudják, hogy a megfigyelések vagy kikérdezések tudományos célból folynak, érthetővé teszik számukra ezt a célt, továbbá úgy érzik és azt is tapasztalják, hogy személyi diszkréció tekintetében és minden más vonatkozásban megbízhatnak a vizsgálatot végző személyekben, akkor mindjárt leegyszerűsödnek a módszertani problémák — könnyebbé, megbízhatóbbá és eredményesebbé válik az egész eljárás.

A megfigyelő „kívülmaradásának” vagy „részvételének” különböző fokaival kapcsolatban tervszerű megfontolásra szorul az is, hogy a megfigyelő úgyszólván némán regisztrálja-e észleleteit, vagy kapcsolódjék-e be a beszélgetésekbe, vitákba, tanácskozásokba, egyáltalán kezdeményezzen-e bizonyos szóbeli vagy nem szóbeli aktivitásokat. S itt már természetesen világos átmenet adódik a különféle kísérleti és kérdezőes módszerek felé, amelyek sokszor előnyösen kombinálhatók az egyszerű megfigyeléssel.

Ebben az összefüggésben megint figyelembe kell vennünk mindazt, amit a megfigyeléses jellegű adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenységnek a marxista szociológiai szakkutatásban fennálló primátusáról korábban elmondtunk.

Bár a felderítést végző és szükségképpen rendkívül sokféle társadalmi reakció iránt érdeklődő kötetlen megfigyelő éppen feladatának megoldása érdekében gyakran sokoldalú részvételt vállalt a vizsgált társadalmi egység életében, sok mindenbe igyekszik bekapcsolódni, mégis a megfigyelő nagymérvű szóbeli vagy egyéb aktivitása és kezdeményező tevékenysége, speciális esetektől eltekintve, általában kifejezetten káros, mert megint csak subjektív és voluntarisztikus elemeket visz bele a kutatásba, amivel megzavarja azt a tényállást, amelynek hiteles (a megfigyelés által minél kevésbé megbolygatott) jellemzőit kívánjuk megkapni. Más az eset kísérleti megfigyelések esetében, amelyeknél esetleg éppen az ilyen zavarok hatásaira vagyunk kíváncsiak, de a kísérleti megfigyelések különben is a kötött megfigyelések csoportjába tartoznak, amelyeknél sokkal közelebről meg tudjuk előre tervezni, hogy a megfigyelő milyen esetekben milyen magatartást tanúsítson, s jobb ellenőrzésünk van magatartásának kihatásai tekintetében.

A marxista szociológiai szakkutatásban elsősorban éppen azért valljuk a megfigyelés primátusát — persze nem kizárólagosságát — a kikérdezővel szemben, mert csökkenteni akarjuk a subjektív és voluntarisztikus effektusokat. Az a „polipragmázia”, vagyis ezermesterkedő aktivitás — jórészt szóbeli aktivitás! —, amelyet például némely polgári üzemszociológiai módszertan a megfigyelőtől elvár,¹⁸ nem is csak a marxista szociológiai szakkutatástól idegen, hanem a tudományos megfigyelőről alkotott mindenfajta józan elképzeléstől is! A kötött megfigyelésnél amúgyis adva van, hogy a megfigyelő hol, mikor és mit figyel meg, s összehasonlítható eredmények elérése végett lehetőleg minden részletében tipizálják a megfigyelési eljárást, amelyet semmi okunk sincs ezerféle kiszámíthatatlan hatás előidézésével bonyolítani. Ámde a felderítő munkát végző kötetlen megfigyelő sem akkor teljesíti legjobban a dolgát, ha össze-vissza szaladgál, minden beszélgetésbe beleszól, mindenbe beleüti az orrát. Nagyjában és egészében az eredményes szociológiai megfigyelő tevékenységét a megfigyelési idő 10%-ában az jellemzi, hogy hallgat, figyel és jegyez!

¹⁸ Vö. Delbert C. Miller—William H. Form: *Industrial Sociology* (Ipari Szociológia). New York, 1951. Harper. 869—880. o.

Fontos persze annak a regisztrálása is, amit az emberek beszélnek, és pedig nemcsak megfigyelés és a kérdező észlelés kombinált alkalmazásánál, ahol ez magától értetődő, hanem a néma, semmit sem kérdező megfigyelésnél is. De ha vizsgálódásunk nem speciálisan a társadalmi tudatnak és az emberi magatartás szubjektív elemeinek megismerését célozza — ami egy-egy vizsgálat esetében akár kizárólagos témánk is lehet —, akkor a marxista szociológiai szakkutatás céljaira végzett megfigyelő tevékenységünk során, ismert elveinknek megfelelően, elsősorban, ill. túlsúlyban azt igyekszünk regisztrálni, amit az emberek *tesznek*, ami az emberek viselkedésében, mozgásában és mozgást kiváltó tevékenységében, anyagmozgatásában és dologkezelésében megnyilvánul, s csak másodsorban azt, amit *mondanak*.

Ezt több okból érdemes leszögezni.

Először is azért, mert a marxista szociológia általános módszertani elveinek megfelelően megtervezésre szorul, hogy a kitűzött kutatási cél elérése érdekében és a kutatási feladat természetének megfelelően milyen szerepet biztosítsunk a megfigyelés során a tárgyi és a verbális megnyilvánulások regisztrálásának. Ez nyilvánvalóan erősen megszabja a megfigyelés módszerét, hiszen szükségessé teheti azt, hogy a megfigyelő beszélgetéseket kezdeményezzen, éppen beszélgetési időpontokra és helyekre koncentrálja megfigyelő tevékenységét, kérdéseket tegyen fel, ill. esetleg kikérdezésekkel kombinálja megfigyelési eljárását. Általában véve a marxista szociológiai szakkutatás legtöbb feladatának megoldásánál a társadalmi lét és nem annak az embernek tudatában való tükröződése áll a vizsgálódás előterében, s nem vitás, hogy a társadalmi lét és megismerésében nagyobb szerepet játszik az, amit az emberek tesznek, ami viselkedésükben, mozgásukban és mozgást kiváltó tevékenységükben, anyagmozgatásukban és dologkezelésükben megnyilvánul, s kisebb szerepet játszik az, amit mondanak. Ez nem jelenti azt, hogy a társadalmi lét vizsgálatában mellőzhetnők az emberek verbális közléseit, már csak azért sem, mert igen sok objektív információ nyerhető belőlük — de nem a verbális közléseké az elsőbbség! (Másképpen persze a társadalmi tudat vizsgálatánál sem fogunk tisztán az emberek verbális megnyilatkozásaira támaszkodni, de erre irányuló speciális vizsgálatok túlnyomóan verbális észleleteken is alapulhatnak!)

Másodszor figyelembe kell vennünk azt, hogy ha nem adunk irányítást, útmutatást, sőt adott esetben megfelelő kioktatást a megfigyelőnek arra nézve, hogy milyen arányra törekedjék a tárgyi és szóbeli (úgy is mondhatnók megközelítőleg: a látott és hallott) megfigyelések regisztrálásában, akkor igen könnyen megtörténhetik, hogy regisztráló tevékenysége a marxista szociológiai szakkutatás szempontjából általában véve kedvezőtlen irányba, nevezetesen a verbális észleletek túlsúlya irányában tolódik el. Főleg persze, ha még tapasztalatlan, ill. kezdő megfigyelő, vagy pedig szubjektivistikus (pszichológisztikus) beállítottságú. Ennek a minduntalan észlelhető sajátos jelenségnek több oka van. Az első az, hogy majdnem mindig sokkal több a megfigyelhető, mint amit az ember meg tud figyelni, meg vagy le tud jegyezni. Ezért azután a megfigyelő tudatosan vagy spontán szelektál. Szubjektivisták beállítottsága esetén nem szorul külön magyarázatra, hogy miért tolódik el meg- vagy lejegyzett észleleteinek aránya a verbális észleletek felé. De nem nehéz a magyarázat a tapasztalatlan vagy a kezdő, sőt a magát nem egész tudatosan irányító vagy fegyvelmező megfigyelő esetében sem. Nevezetesen: Amit a megfigyelő hall, vagyis amit az emberek beszélnek előtte, az készen megfogalmazott vagy

legalábbis tartalmilag igen könnyen kivonatolható alakban prezentálódik számára — éppen csak meg vagy le kell jegyeznie. Viszont amit lát, vagyis ami emberi-anyagi történés lejátszódik a szeme előtt (s ez majdnem mindig sokkal több és többféle, mint a beszéd!), azt előbb meg kell fogalmaznia magában (mi is történik most itt?), hogy megfigyelésként meg- és lejegyezhesse. Ilyen körülmények közt világos, hogy — ellenintézkedés hiányában — túlnyomóan, ill. a tárgyi és a verbális történés valóságos arányaihoz képest messze eltúlzott mértékben azt jegyzi meg vagy jegyzi le megfigyelésként, amit az emberek mondanak, s nem azt, amit tesznek s ami történik velük és körülöttük. Ez így talán absztraktul hangzik, de bármely konkrét megfigyelési helyzet példájával könnyen illusztrálható. Képzeljük magunkat egy egészen kis műhelybe, ahol mindössze négy-öt munkás foglalatосkodik. Vezessünk be ide képzeletben egy, a szociológiai megfigyelésben nem nagyon járatos személyt, akit nem látunk el külön utasítással arra, hogy milyen típusú megnyilvánulásokra koncentrálja figyelmét, csak megkérjük, figyelje tíz percig, mi minden megy itt végbe, mi történik itt. Ha tíz perc után megkérdezzük az illetőt, hogy mit jegyzett meg (vagy fel) magának, vajon milyen arány lesz tárgyi és verbális megfigyelései és a tényleges tárgyi és verbális történés között? Nem is vitás, hogy az illető többé-kevésbé tökéletesen reprodukálni fogja tudni számunkra tartalmilag mindazt, amit a négy-öt munkás tíz perc alatt egymás közt beszélt, egymásnak odakiabált, s ha valaki közben kívülről beszélt az ablakon: „Jóska, gyere majd ki az udvarra!” — akkor ez nem kerülhet el a megfigyelő figyelmét. E tízperces verbális megfigyelési anyag talán tíz-húsz mondat tartalmát öleli majd fel, de ez körülbelül annyi lesz, mint a szóban forgó tíz percben verbális szinten lezajlott teljes társadalmi történés. S vajon mennyit tud majd képzeletbeli megfigyelőnk az ugyanezen tíz percben tárgyi szinten lezajlott társadalmi történésből reprodukálni? Hiszen tíz perc alatt tárgyi megfigyelhetőség szempontjából rengeteg sok „társadalmi esemény” történt. Az egyik munkás elkészült egy munkadarabbal és odavitte a másikhoz. Az éppen erőlködött a satujánál, mire ez segítette neki lenyomni a forgatókart. Közben egy másik — közelebb álló — nyugodtan rágyújtott egy cigarettára, de nem segített. Az első munkás visszament a helyére, de közben megveregette a tanuló vállát, aki épp átment a műhelyen. Ugyanakkor egy munkás, aki eddig nyugodtan reszelgetett, nyilvánvaló bosszúsággal észrevette, hogy lejár a reszelő fógója. A cigarettázó az ujjával odabökött a háta mögé, mire ez odament annak faliszekrényéhez, ahol talált is egy jó reszelőt, majd visszafelé odabiccentett feléje. És így tovább. Mindez talán egy töredéke annak, ami a megfigyelési idő első 1 1/2–2 percében tárgyi szinten társadalmi történés tekintetében lezajlott. S vajon mit tudott ebből ennyi idő alatt meg vagy lejegyezni képzeletbeli megfigyelőnk, ha nem volt különösen gyakorlott? S vajon milyen arány lesz viszonylagos teljesség tekintetében az egész 10 percre vonatkozó verbális és tárgyi megfigyelései között? És — külön útmutatás híján — egy elhangzó mondat és három vagy öt vele egyidejűleg lezajló társadalmi cselekmény közül mit tud legkönnyebben meg- vagy lejegyezni, ha a rázúduló sokféle benyomás között válogatnia kell?

Eltekintve az olyan szorosan kötött megfigyeléses adatgyűjtési és ténymegállapítási feladatoktól (részletfeladatoktól), mint — mondjuk — az, hogy egy műhely munkásai egy óra alatt hány percet tartózkodnak gépük mellett, vagy hányszor fordul elő egy nap alatt egymás közti beszélgetéseikben bizonyos motívum, a szociológiai megfigyelőnek általában még kötött megfigyelés

esetében is sokkal több és sokkal többféle tárgyi és verbális esemény között kell szelektálnia, mint amit meg-, ill. feljegyezhet. S ha nem képezzük ki arra, hogy általában véve a tárgyi megfigyelések részesítendőek előnyben, s nem tervezzük meg és adjuk utasításba, hogy az adott megfigyelési feladat esetében, a lehetőséghez képest, a tárgyi és a verbális megfigyelések milyen arányát igyekezzék megvalósítani, akkor a fentebb kifejtett okokból és minden eddigi kutatási tapasztalat szerint a verbális megfigyelések kerülnek túlsúlyba, holott az esetek többségében nem ez a kívánatos. Kötetlen megfigyelés esetén a tendencia — ha nem küzdünk ellene — különösen erősen érvényesül.

Egyébként nem is csak a marxista szociológiai szakkutatás sajátos, a történelmi materialista szemléletből adódó és korábban már felvázolt általános módszertani megfontolásai indokolják azt, hogy a tárgyi, vagyis az emberi cselekvésre, a nem-verbális magatartásra, s általában az anyagi mozgásra vonatkozó megfigyeléseket ceteris paribus előnyben részesítsük a verbális vagy a szóbeli megnyilatkozások tartalmára vonatkozó megfigyelésekkel szemben. Egyszerűen arról is szó van, hogy amit a megfigyelő saját szemével látott, az információs anyagként többnyire megbízhatóbb, mint amit saját fülével (másoktól) hallott. Ettől függetlenül felfogásunk az, hogy a tárgyi megfigyelés számos esetben ugyanannyi vagy még több következtetést enged meg a társadalmi tudatra, ill. egyes emberek egyéni tudatállapotaira, mint a verbális megfigyelés. Ugyanakkor elismerjük, hogy éppen a tudat vizsgálata az a terület, ahol leginkább előfordulhat, hogy joggal engedjük a verbális megfigyeléseket túlsúlyra jutni, s joggal folyamodunk különösen nagymértékben a kikérdezésses módszerek alkalmazásához.

Általában véve azt mondhatjuk, hogy sokan túlbecsülik a verbális megfigyelés, beszélgetés, kérdeztetés útján nyerhető szociológiai információk jelentőségét ahhoz képest, hogy tárgyi megfigyelés útján mennyi információ birtokába juthatunk. Egyenest feltűnő viszont, hogy egy olyan példás szociológiai leírásban, mint amelyet Engels adott Manchesterről, milyen túlsúlyban vannak a tárgyi megfigyelési eredmények. Vajon hány emberhez hány kérdést kellett volna Engelsnek feltennie, amíg annyi mindenről értesül, amennyit egyetlen irishtowni sétaútján látott?

A megfigyelési módszertannak erről az oldaláról — úgy véljük — elég itt ennyi. Viszont még ki kell térnünk a „meg- és lejegyzés” kérdésre, ami a megfigyelői munka eredményességének valóságos kulcskérdése.

Talán nem egészen felesleges leszögezni, hogy a megfigyeléses adatgyűjtést és ténymegállapítást végző szociológiai megfigyelő nem egyszerűen „szem- és fültanú”, aki tetszőleges időpontban, utólag emlékezetből rekonstruálja azt, amit megélt, pontosabban azt, ami a helyszínen szerzett általános élményanyagának emlékezeti maradványaiból a vizsgálat tárgyát alkotó kérdésben relevánsnak látszik. Amikor mi itt a módszeres szociológiai megfigyelésről beszélünk, akkor megfigyelési eredménynek csak azt tekinthetjük, amit a megfigyelő a történés pillanatában céltudatos megfigyelő tevékenysége eredményeként megjegyzett, s ilyen minőségben, lehetőleg azonnal, de mindenesetre a megtett megfigyeléshez közvetlenül csatlakozó időpontban (pl. a színhelyről való távozását követően, de minden normális esetben még aznap!) szabályszerűen lejegyzett magának (vagy más technikai eszközzel ugyan, de rögzített).

Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy az emberi emlékezet korlátolt befogadó és megőrző képessége, nemkülönben kiszámíthatatlan szubjektív

hatásoknak alávetett volta miatt a megfigyelések vagy legalábbis valamiféle „emlékeztetők” *egyidejű* lejegyzése a legkívánatosabb. Amde erre épp a szociológiai megfigyelésben elég gyakran nincs mód, mert a lejegyzés megzavarhatja a megfigyelési helyzet természetességét, gyanakvást kelthet (leplezetlen megfigyelés esetén is), továbbá elvonhatja a megfigyelőt észlelő tevékenységtől, megakadályozhatja részvételét a társas tevékenységben, ha ez a feladata stb.¹⁹

A végzett megfigyelés helyét, időpontját, összes körülményeit pontosan feltüntető megfigyelési jegyzőkönyv vagy napló pontos „à jour” vezetése, a lejegyzett megfigyelések utólagos megváltoztathatatlansága (ill. csak az eredeti bejegyzéshez fűzött pótbjegyzés útján való korrigálhatósága) stb. olyan magától értetődő követelmény, hogy az ilyesmivel itt nem is foglalkozunk. Viszont éppen mert a marxista szociológiai szak kutatásnak fokozott igényei vannak a szubjektív tényezők kiiktatása tekintetében, rá kell mutatnunk arra, hogy a megfigyelések eredményeinek okvetlenül megkövetelendő teljes és mihamarabbi írásbeli rögzítése azt kívánja meg, hogy a megfigyelő munkanapjának olykor igen jelentős részét erre a feladatra „tervezzük be”. Kötetlen megfigyelések igen rövid napi megfigyelési idő alatt olyan tömegű feljegyeznivalót produkálhatnak (sokszor azonban erősen kötött megfigyelések esetében is ez a helyzet!), hogy ez igen komoly problémát okoz. De semmiféle körülmények között nem mehetünk bele abba, hogy a megfigyelő a „memoárjait” írja be a megfigyelési naplóba.

Egyébként a megfigyelési napló leggondosabb vezetése és az írásbeliség minél nagyobb arányú megkövetelése (többek között gyakori megfigyelési jelentések, összefoglalók, naplókivonatok és nyilvántartások bekérése alapján) már csak azért is fontos, mert ez a megfigyelő önellenőrzésének egyik legfontosabb eszköze. Sokszor csak ennek révén válhat benne tudatossá, hogy mit mulasztott el megfigyelni, miben változtak meg a huzamos megfigyelő tevékenység során megfigyelési szempontjai (akár kedvezőtlen irányban, mert „megszokott” bizonyos dolgokat, amelyekre korábban még féltékeny stb.). S csakis ez teheti lehetővé a megfigyelő egész tevékenységének és az általa szolgáltatott adatok, ténymegállapítások helyességének a kutatószervezet által történő rendszeres ellenőrzését, ami a megfigyelő egyéni, személyi megbízhatóságától függetlenül, nélkülözhetetlen a minden megfigyelő tevékenységében elkerülhetetlen szubjektív tényezők szerepének csökkentése érdekében. Az, hogy valamely konkrét megfigyelési feladat ellátására egyidejűleg (vagy egymást váltva, ill. egymás adatait és ténymegállapításait időnként ellenőrizve)

¹⁹ Az üzemszociológiai, szociometria, szociálpszichológiai stb. szakirodalomban azonban számos kitűnő, gyors, igen nehéz körülmények közt is jól alkalmazható lejegyzési technikákkal, emlékeztető módokkal és más rögzítési technikákkal találkozunk, amelyeket nagyon is érdemes tanulmányozni, mert a szimultán regisztrálás olyan megfigyelések végrehajtását, sőt egyetlen megfigyelő által történő elvégzését is lehetővé teheti, amelyek másként egyáltalán nem, vagy pedig csak az egész megfigyelési terepet megzavaró, nagyszámú megfigyelővel volnának keresztülvihetőek. Kiváló és sokoldalúan alkalmazható technikát mutat be például Alexander B. Horsefall és Conrad M. Arensberg tanulmánya. *Teamwork and Productivity in a Shoe Factory* (Csoportmunka és termelékenység egy cipőgyárban). — A „Some Theories of Organization” c. gyűjteményes kötetben. Szerk.: Albert H. Rubenstein és Chadwick J. Haberstroh. Homewood., 1960. Dosey Press. 84—110. o.

hány megfigyelőt kell beállítanunk, amúgy is igen fontos kutatástervezési kérdés, viszont több megfigyelő eredményeinek összeegyeztetése, összehasonlítása, illetve az egyes megfigyelők eredményeinek más megfigyelők által való ellenőrzése a legteljesebb „írásbeliség” nélkül lehetetlen. Ha ellenezzük — és joggal ellenezzük! — a szubjektivizmus, az „impresszionizmus” minden megnyilvánulását a szociológiai megfigyelésben, akkor a megfigyelések meg- és lejegyzésének, valamint ellenőrzésének kérdését igen komolyan kell vennünk.

A konkrét szociológiai kutatási feladatok egyre növekvő terjedelme mellett mind gyakoribb az, hogy a megfigyelések jelentékeny részét nem maguk a kutatók végzik, hanem csak bizonyos megfigyelési részletfeladatok ellátására beállított alkalmi segítőtársak. Ezek többnyire nem rendelkeznek semmiféle elméleti vagy módszertani képzettséggel a szociológiai kutatómunka terén, hanem valamelyes általános tájékoztatást kapnak a vizsgálat általános céljairól és a terepen követendő magatartásról, egyébként pedig előre meghatározott tárgyú észleleteikről valamiféle standardizált megfigyelőlap rovataiba eszközölt bejegyzésekkel vagy másfajta előírt megfigyelői jelentés alakjában számolnak be. Talán mondanunk sem kell, hogy az ilyen munkamegosztással végzett észlelő tevékenység megtervezése, az észlelések tárgyának előzetes meghatározása, a standardizált megfigyelőlapok, ill. a rendszeres megfigyelői jelentések célszerű formájának kidolgozása igen bonyolult külön kutatási feladat. Hogy mi legyen az a megfigyelési részletfeladat, amelyet az egyes segítőtársak végeznek (és megfelelően el is tudnak végezni), miképpen lehet némi biztosítékot találni arra, hogy nem mennek veszendőbe a kutatás szempontjából fontos, de előre nem látható „mellékes megfigyelések”, amelyeknek számára nem biztosítottunk helyet megfigyelőlapok rubrikáiban a jelentések rendszerében, mi módon érhető el, hogy a gyakran egészen különböző felkészültségű és képzettségű megfigyelőktől egynemű és összehasonlítható megfigyelési anyag fusson be — mindez igen komoly és nem íróasztal mellett, hanem csak sok terepmunka, kísérletezés és helyszíni ellenőrzés útján megoldható kérdéseket vet fel. Hiszen itt de facto arról van szó, hogy a felvételező munkáért felelős szociológiai szakkutató a maga munkájának java részét — és pedig éppen azt a részét, amelynek a legközvetlenebb észlelésen, személyes megfigyelésen kellene alapulnia — közvetett dokumentációs észlelés alapján végzi: megfigyelőlapok, megfigyelői jelentések kiértékelésével. Aki ilyesfajta munkára valaha vállalkozott, jól tudja, hogy semmiféle általános képzettség vagy általános terepismeret nem teszi képessé az embert efféle kutatási dokumentumok megfelelő kiértékelésére, ha nem készített hasonlókat magán a terepen, mégpedig nemcsak egy-egy megfigyelőlap vagy jelentési űrlap „próbaképpen” való kitöltésével, hanem tucatnyi megfigyelési sorozat személyes végrehajtásával a konkrét megfigyelő munka tényleges körülményei között, annak minden nehézségét és fogyatékoságát személyesen tapasztalva, gyakori közvetlen érintkezésben azokkal az emberekkel, akik a megfigyelés „tárgyát” képezik. Akit az ifjú Engelsszel ellentétben kielégít a tárgy „elvont ismerete” és tisztán „okmányok” alapján kíván dolgozni, annak számos érdekes elméleti kutatási terület áll rendelkezésére, de konkrét szociológiai kutatást csak az végezhet, aki aktívan részt is vesz magában az észlelő tevékenységben. Munkamegosztásra szükség van minden nagyobb szociológiai szakkutatási feladat megoldásánál, de a megosztás határvonalai *nem* az íróasztal és a terep között húzódnak!

A már korábban hivatkozott nagy szverdlovszki felvétel szép példa arra, hogy megfelelő módszeres előkészítéssel milyen jól bevonhatók a szocialista

társadalom különböző közigazgatási, gazdasági és kulturális intézményei, ill. azoknak a társadalmi munka területén nagy gyakorlattal rendelkező munkatársai a konkrét szociológiai adatgyűjtő és ténymegállapító munkába. A szverdlovszki népgazdasági tanács számos munkatársa, a szverdlovszki terület igen sok pártszervezete, szovjetje, üzemi kollektívája, társadalmi fóruma haasonlóképpen rendelkezésre bocsátotta munkatársait, de a kutatómunka vezetői, G. A. Prugyenszkij, M. N. Rutkevics és a többiek is egytől-egyig hosszú hónapokon át újra meg újra terepmunkát végeztek, közvetlen észlelő tevékenységet folytattak, továbbá saját maguk rendszeres kikérdezéses vizsgálatnak (interjúknak) vetették alá azokat a munkatársakat, akik önkéntes segítő-társakként a körkérdéses (ankét jellegű) felvételek terepmunkáiban részt vettek.²⁰

Röviden ki kell még térnünk a kísérleti megfigyelés néhány kérdésére.

Bizonyos értelemben kísérletnek számíthat már az is, ha a megfigyelő bármilyen csekély mértékű aktív kezdeményezést fejt ki annak érdekében, hogy a jelenség, amelyet meg óhajt figyelni, saját megfigyelési körében és a megfigyelés ideje alatt előálljon. Mondjuk „bedob” a beszélgetésbe egy témát, amely — mint egyéb információs forrásokból tudja — heves vita tárgyát szokta képezni a megfigyelt embercsoporton belül, vagy egy műhelyvizsgálat során megkéri a művezetőt, hogy bizonyos időpontban átmenetileg „terhelje fel” olyan nagy mértékben a futószalagot, mint ahogy az különben volt a legnagyobb „hajrá” esetében szokott előfordulni. Ilyen értelemben vett kísérletezés a konkrét szociológiai adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenység teljesen szükségszerű és minden szempontból kifogásolhatatlan része, bár, persze, különösen gondos megtervezésre, a megfigyelt jelenség kísérletileg előidézett voltának és a kiváltására használt „stimulus”-nak a megfigyelési naplóban való külön feltüntetését igényli.

De ha a szociológiában kísérletezésről beszélünk, akkor rendszerint nem ilyesmire gondolunk. A szorosabb értelemben vett kísérleti megfigyelés úgy történik, hogy a vizsgált embercsoport által kifejtett társas tevékenység (pl. éppen a munka) bizonyos feltételeit rendszeresen és különféle fokozatokban megváltoztatjuk, s az ilyen változások hatásainak elemzése útján igyekszünk — elvileg a természettudományos kísérleti munka mintájára — egyes határozott és meghatározott kombinációik hatástörvényeit megismerni.

²⁰ Подъем культурно-технического уровня советского рабочего класса, id. kiad., 3—4., 27—31. l. — Gyakran éppen a legjobb terepismerttel rendelkező helyi munkatársak megfigyelőként vagy kérdezőbiztosokként való beállítása vet fel különlegesen nehéz ellenőrzési problémákat, különösen ha az illetők „hivatalból” olyan kérdésekkel foglalkoznak, mint amilyenekre a vizsgálat kiterjed. Ismert helybeli személyiségekkel szemben a megfigyelték és megkérdezettek is gyakran hajlamosak „hivatalos” magatartást tanúsítani, vagyis úgy viselkedni és nyilatkozni, mint ahogy azt nézetük szerint, „hivatalos helyen” elvárják. Továbbá: helyi funkcionáriusoknak és általában helyi embereknek nem ritkán kialakult véleményük van arról, amit a felvétel ténykérdésként vizsgálat tárgyává tesz, s ha megfigyelőkként működnek közre, vigyáznunk kell, hogy konkrét észleleteiket reprodukálják, pedig véleményüket, illetve a véleményük alátámasztására alkalmas mozzanatokat, önkéntelenül is elmulasztva annak megfigyelését, ami nem vág egybe eleve megalkotott helyzetképükkel. Ezért nagyon is indokolt a kérdezőbiztosok módszeres kikérdezése, amit a szovjet kutatók bevezettek. A tapasztalt helybeli szakértők véleményeinek begyűjtése egyébként minden felvételező munkánál igen fontos dolog, de e véleményekre a megfigyelési anyag mellett van szükségünk, nem pedig helyette, illetve vele *elkeveredve*.

Bizonyos határok között az ilyen kísérletezés is szükségszerű része a szociológiai adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenységnek. Nehezen mondhatnánk le például az üzemszociológia terén arról, hogy a különféle munkafeltételek rendszeres és különböző fokozatokban történő változtatgatásával kikísérletezzük az olyan ösztönöz és gátló tényezők szerepét, amelyeknek megismerése nagyban hozzásegíthet bennünket a munka jobb megszervezéséhez, a termelékenység fokozásához stb. Ámde azért ezen a téren nagy elővigyázatosságra van szükség, s talán legjobb lesz, ha ezt a kapitalista üzemszociológiából vett példával illusztráljuk, amelynek egyik leghíresebb és sok tekintetben valóban figyelemreméltó fejezetét az ún. „Hawthorne Studies”, a General Electric Company hawthornei telepén több, mint egy évtizeden át folytatott felvételező munkák alkotják.²¹ E vizsgálatok egyik kiinduló pontját a következő kísérlet-sorozat alkotta:

A hawthornei üzem jelfogó-szerelő terméből, ahol többszáz női munkaerő foglalkozik jelfogóknak, azaz lényegében villanycsengőhöz hasonló szerkezeteknek apró alkatrészekből való összeállításán, kiemelték a munkáslányok két kis csoportját. Ezeket két külön szobácskában helyezték el, aholis üzemi pszichológusok és szociológusok megfigyelése mellett végezték munkájukat. Eleinte bizonyos „fiziológiai” tényezőknél a termelékenységre gyakorolt hatását tették vizsgálat tárgyává. Például az egyik csoportnál javították a munkahely megvilágítását, munkaszüneteket iktattak be az „elfáradási pontokon” stb. Ilyen és ehhez hasonló intézkedések hatására a termelés megfelelően emelkedett — de érdekes módon nemcsak ennél a csoportnál, hanem majdnem ugyanolyan mértékben a másik kiemelt lánycsoportnál is, amelyet ellenőrző csoportként használtak, és éppen ezért változatlan körülmények között dolgoztattak tovább! Erre vizsgálni kezdték különböző kedvezmények hatását: a munkaszünetekben teát, szendvicseket kaptak az egyik csoportban a lányok, a napi munkaidő tekintetében is bizonyos engedményeket tettek nekik stb., mire termelésük tovább emelkedett — de a másik csoporté is. A különös eredmény felkeltette a gyárvezetőség figyelmét; most már a főmérnök és más hatalmasságok is be-bekukkantottak a kísérlet színhelyére, ahol ezek után megpróbálták, mi történik, ha fordított eljárással megvonják a kedvezményeket, sőt rontják a világítást is. Az eredmény érdekes módon az volt, hogy az elért magas termelési szint nem süllyedt, sőt egy ideig még tovább is emelkedett, mert a lányok most már valóságos „sportot” csináltak a dologból — *érdekelte* őket a kísérlet, alighanem még „imponált” is nekik, hogy olyan sokoldalú figyelem összpontosul munkájukra és személyükre — persze az „aktív” és az „ellenőrző” csoportra egyaránt! —, s mindenesetre kikerültek a nagy jelfogó-szerelő terem szürke egyhangúságából, valami „történet” velük és körülöttük. Röviden: a társadalmi és társadalomlélektani tényezők erősebbnek bizonyultak minden másnál, még a tényleges fiziológiai tényezőknél is — a kísérleti szobákban még fél-sötétre csökkentett megvilágítás mellett is jobban ment a munka, mint a rendes munkahelyen.

Nem térünk itt most ki arra, hogy mi mindent mond el ez a kísérlet-sorozat — végrehajtóinak szándékát messze meghaladva — a kapitalista üzemről és annak szociológusairól, a kapitalista üzem dolgozóinak életéről, egyáltalán: magáról a kapitalizmusról! Csak egy kérdést vetünk fel, amely az itt tárgyalt összefüggésben különösen érdekelhetne bennünket: mi lett azzal a tucatnyi hawthornei munkáslánnyal a kísérlet-sorozat befejezése után? Fél vagy háromnegyed éven át „kiemelt” személyiségek voltak, pszichológusok, szociológusok sürgölődtek körülöttük, még a főmérnök úr, sőt, urambocsá, a vezérigazgató

²¹ F. J. Roethlisberger — W. J. Dickson: *Management and the Worker* (Az igazgatás és a munkás). Cambridge (Mass.), 1939. Harvard University Press. — A hawthornei vizsgálatokat különösen részletesen tárgyalja és a rájuk vonatkozó nagyterjedelmű szakirodalomhoz bibliográfiai útmutatást nyújt: Miller—Form (i. m.).

úr is szóba elegyedett velük, időnként olyan kedvezményekben részesültek a kísérlet kedvéért, amilyenek különben elképzelhetetlenek a munkáséletben, senki sem szólt rájuk, ha munka közben elfáradtak, és kedvük támadt egy kis csevegő szünetet tartani, lényegében csinálhattak mindent úgy, ahogy jólesett, hiszen a következmény csak az volt, hogy egy újabb érdekes „kísérleti adat” került a kutatók által vezetett jegyzőkönyvbe. Igen, de mi történt azután? Mi lett ezekkel a lányokkal amikor visszadobták őket a nagy jelfogó-szerelő terem „mélyvizébe”? Hogyan tudtak újra beleilleszkedni annak monotoníájába, kemény fegyelmébe, társadalmi frontjába? S vajon meddig tartott, amíg helyreállott az a közösség, amely sok száz soha ki nem emelt társnőjükkel eredetileg egybefűzte őket, s a kísérleti szoba irreális atmoszférája helyett társadalmi életük valóságos éltető levegőjét jelentette számukra? A „Hawthorne Studies” körüli szakmai vitában a kapitalista üzemszociológia majdnem minden számottevő képviselője hallatta a hangját — tengeren innen és tengeren túl —, de érdekes módon, senkinek sem jutott eszébe ilyen és ehhez hasonló kérdéseket felvetni. Minden jel szerint maguk a hawthornei kutatók sem tették semmiféle vizsgálat tárgyává, hogy miféle kihatásai lehetnek experimentumainknak kísérleti alanyaik társadalmi helyzetére és magánéletére, amelyet experimentatív feladatuk betöltése után is tovább kell élniük, s amelyben nyilván nyomot hagyott a kísérlet.

Magától értetődik, hogy a marxista szociológiai szakkutatásban mindenemű kísérleti munkával kapcsolatban elsőrendű fontosságú megfontolás az, hogy miféle kihatásokkal járhat experimentatív kutatómunkánk arra az egész társadalmi egységre (pl. üzemre, településre), ahol lezajlik s azon belül különösen a kísérlet résztvevőire. Hangsúlyozni kell, hogy a kísérleti kutatásnak — mint a terepmunka minden más válfajának — igen kedvező hatásai is lehetnek egy közösségen belül, mert ráterelheti a figyelmet lappangó problémákra, tudatosíthatja megoldásuk szükségességét azokban is, akikre nem terjed ki közvetlenül a vizsgálat, s ha jól dolgozik a terepen a kutató, akkor gyakran „menet közben” is örömmel tapasztalhatja, hogy munkájával segítségére van az embereknek, s még mielőtt tulajdonképpeni tudományos eredményeihez eljutott volna, máris elért bizonyos társadalmi eredményeket. De az ilyen kutatói örömöket nem adják ingyen — nem elég, ha a szociológus jó megfigyelő, hanem ezen felül még az emberek iránti figyelmisségnek is élnie kell benne, kellő előrelátással, tapintattal és mindenekfelett emberszeretettel kell ellátnia a munkáját. A kísérleti módszerek alkalmazását a szociológiában igen sok tényező bonyolítja, ami esetről-esetre igen gondos mérlegelést igényel. Mindenekelőtt tény, hogy az effajta munkák terén egyelőre viszonylag kevés tapasztalattal rendelkezünk, s azt kell mondanunk, hogy a szociológiai kísérletezés összes módszerei ma még többé-kevésbé maguk is kísérleti állapotban vannak. Ez persze különös óvatosságra int. Továbbá: az emberek nem „kísérleti nyulak”, ami már eleve etikai okokból igen sokfajta kísérleti lehetőséget kizár. Mindig rendkívül körültekintően figyelembe kell vennünk, hogy kísérleteink nem ütköznek-e a kísérleti alanyok emberi méltóságába, emberi jogaiba és jogos egyéni érdekeibe, nem hozzák-e őket, akár csak átmenetileg is ferde helyzetbe azon a közösségen belül, amelyben élnek. Minden kutatói megfontolatlanság súlyos következményekre vezethet — igen komoly visszahatásokkal járhat azon a társadalmi terepen, ahol a kísérlet folyik. Mulatságosan hangozhat, de voltaképpen egyáltalán nem mulattató dolog, hogy nem kevés szociológus kapott már effektív *verést* munkájáért, még hozzá nem is jogtalanul, s nem is

csak éppen kísérletezés közben elkövetett hibák miatt. Egész kis antológiát lehetne összeállítani, például, az amerikai üzem- és településszociológusok olyan frásaiból, amelyeknek többé-kevésbé szemérmesen megfogalmazott záró passzusaiból kitűnik, hogy a felvételnek vége szakadt, mert a szerzőt vagy munkatársait ténylegesen kifozták a vizsgálati telepről a munkások és farmerek, holott némely esetben egészen jó szándékú vizsgálatokról volt szó. S bizony, nagyon más az, ha valami elnyomó hatalom részéről éri a szociológust bántalom az általa felfedett *igazságok* miatt, mint hogyha saját *tévedéseinek* következményeit kell viselnie!

Tisztában kell lennünk azzal is, hogy a tudatnak a társadalmi jelenségekben játszott szerepe miatt, illetve, mert a kísérleti megfigyelés tárgyát élő, érző, gondolkodó emberek alkotják, mindennemű szociológiai experimentálás sokkal nehezebben áttekinthető és egyben sokkal nehezebben ellenőrizhető beavatkozást jelent a dolgok természetes menetébe, mint ezt a természettudományos kísérletezésben megszoktuk. A konkrét társadalmi terepen rendkívül nehéz *egyes* kísérleti feltételeket vagy e feltételek *bizonyos* kombinációit úgy módosítani, hogy a „többi” feltétel a kísérleti munka céljának megfelelően lehetőleg változatlan maradjon, és így némileg megbízhatóan tisztázhassuk a vizsgált tényezők, ill. tényezőcsoportok *saját* dinamikáját.

A kísérleti munka nehézségeinek felsorolását még hosszan folytathatnók. De már ennyi is elég annak igazolására, hogy a kísérletezés lehetőségének, kívánatos voltának eldöntése, valamint a kísérleti úton nyert eredmények értékének megítélése éppen a marxista szociológiai szakkutatásban igen nagy elméleti és módszertani felkészültséget, széles körű tapasztalatot, továbbá éles politikai és tudományos judíciumot igényel. Ez mindenesetre olyan terület, ahol a polgári szociológia kutatási tapasztalatai többnyire csak *intő* például szolgálhatnak számunkra!

Amit itt a megfigyelésről és a kísérletezésről általában elmondottunk, értelemszerű módosításokkal jórészt a kérdezéses észlelésre, illetve a kérdezéses észlelési módszerek experimentális változataira is áll. De ezért ennek megvannak a maga egészen speciális módszertani problémái, hiszen minden emberi közlésbe, minden kérdésre adott válaszba már szükségszerűen beiktatódik az a *kettős* közvettség, amit egyrészt a tudattartalmak verbális kifejezése, másrészt a valóságnak a közléstevő tudatában való tükröződése jelent. Más problémáink lesznek, ha kérdéseink révén azt akarjuk megismerni, amit a megkérdezett a *valóságról* tud, ill. tudni vél, s ismét mások, ha kérdéseinknek célja az, hogy megismerjük a társadalmi tudatnak azokat az elemeit és összetevőit, amelyek a megkérdezettnek a tudatában *szubjektíven* realizálódnak. Nagyon sok módszertani probléma van, ami ezen a téren még teljesen tisztázatlan, s mi itt csak egyetlen szűkebb problémakört próbálnánk néhány szempontból megvilágítani, amely a *kérdőíveknek* a marxista szociológiai szakkutatásban való alkalmazásához kapcsolódik.

2. A kérdőívek problémája

A kérdezésnek éppúgy vannak kötetlen és kötött formái, mint a megfigyelésnek. A szociológiai felvételező munkában e formák nagy változatosságával találkozunk: a könnyedén irányított beszélgetéstől a teljesen zárt kérdőívek alkalmazásáig — amelyek már csak előírt feleletek közti választást enged-

nek meg a megfelelő alternatív válasz aláhúzásával — a kötöttség, ill. kötetlenség legkülönbözőbb fokai lehetségesek. Nagy eltérések lehetnek abban, hogy a kérdező tartalmilag és sorrendileg előre meghatározott kérdés-sorozatot tesz-e fel, vagy pedig a kapott válaszoknak megfelelően többé-kevésbé szabadon rögtönzi-e további kérdéseit. Igen számottevő különbséget tesz az, hogy a kérdések feltevése személyesen történik-e vagy pedig írásban, például kiosztott vagy postán szétküldött kérdőívek útján — és így tovább.

Az interjú (kikérdezés) és az ankét (körkérdés) nem jelenti a felvételező munka céljára használatos kérdezési eljárások két élesen elhatárolt típusát, hanem a kettő között igen sok átmenet lehetséges. Az interjú alapformája a négy szemközti beszélgetés, amelynek során az interjúoló arra törekszik, hogy bizonyos információk birtokába jusson, s ennek megfelelően veti fel a témákat, terelgeti a párbeszédet, tesz fel kérdéseket, s nemcsak a válaszokat regisztrálja, hanem azt is megfigyelni igyekszik, hogy a megkérdezett milyen magatartást tanúsít a kérdések feltevésével szemben, mennyire szívesen vagy kényszeredetten, magabiztosan vagy habozva válaszol, s ehhez adaptálja egész eljárás módját; ugyanakkor a megkérdezettnek is módjában áll viszontkérdéseket tenni, tetszőleges megjegyzéseket fűzni a feltett kérdésekhez, általában a maga módján spontánul vagy céltudatosan hozzájárulni az interjú menetének kialakításához. Mint már ebből a rövid leírásból is kitűnik, ez a fajta „klasszikus” típusú vagy „szabad” interjú rendkívül nehéz, nagy gyakorlatot és emberismeretet igénylő műfaj. Jól kézbentartva olyan gazdag anyagot produkálhat a szociológiai felvételezés céljára, mint talán semmi más eljárás; meg nem felelően alkalmazva azonban teljesen szétfolyó, ellenőrizhetetlen és kiértékelhetetlen eredményeket ad. Az interjú-eljárásnak már a *neve* is a nagy riporterek emlékét idézi fel bennünk, s valóban Egon Erwin Kisch egy-egy interjúja („A gyilkos anyja” vagy más hasonló írása) teljes tudományos értékű konkrét szociológiai miniatűr felvételt jelent. A szovjet szociológiai szakirodalomban az interjú gyakran „oprosz” néven szerepel (megkülönböztetve a körkérdés jellegű „anketnij oprosz”-tól), s nem véletlen, hogy a nyomozati jellegű kihallgatást is ugyanez a szó jelöli; a jó interjúoló sok tekintetben „vizsgálóbíró” módjára jár el, persze gondosan ügyelve arra, hogy eljárása *ne* idézzon fel ilyen kínos képzeleteket a megkérdezettben, hanem a kikérdezés személyes és bizalmas beszélgetés formáját öltse (amire különben a jó vizsgálóbíró is törekszik, még hozzá éppen eljárása sikerének biztosítása végett). De éppen, mert a klasszikus műfajú, szabad interjú ennyire nagy igényeket támaszt, s mind végrehajtás módjában, mind eredményeiben nehezen standardizálható, tehát nagyobb számú interjút és több interjúoló beállítását igénylő felvételező munkák esetén szinte elkerülhetetlen bizonyos kérdés-listák előzetes kidolgozása, amelyeknek kérdéseit minden egyes interjú folyamán az interjúoló úgyszólván „belefonja” az egyébként rugalmasan alakítható beszélgetésbe. S innen már csak egy lépés a szabványos *kérdőívek* alkalmazásához, amelyeket akár a megkérdezendőkhez kiküldött kérdezőbiztosok tolhatnak ki az éloszóban kapott felvilágosítások alapján, akár pedig azok a „címzettek”, akikhez a kérdőívet postán vagy más úton eljuttatják. Az ankét alapformáját a *személyes* jellegű és *intenzív* interjúval szemben a kérdőívek *személytelen* és *extenzív* alkalmazása jellemzi. Ámde azért az interjú és az ankét alapformája között az átmeneti és a kombinált formák egész sokasága foglal helyet. Nagyon kimerítő kérdéslisták alapján végrehajtott sorozatos interjúk ankétszerű jelleget szoktak öltetni, viszont bizonyos esetekben a kérdezőbiztosokra bízott

kérdőívek egyes kérdéseit szándékosan annyira tágan fogalmazzák meg, hogy módot nyújtsanak a megkérdezettnek véleménye részletes kifejtésére, mindenféle spontán kitérésre, visszakérdezésre, s ez még csak nem is bontja meg a kérdőív-felvételi eljárás egységét, ha ezek az „interjúszerűsített” kérdések történetesen a kérdőív zárókérdéseit alkotják. Van úgy, hogy nem kiosztott vagy szétküldött kérdőívekkel folytatják le az ankétot és kérdezőbiztosokat sem alkalmaznak, hanem egybegyűjtik a megkérdezendőket, s valamiféle konferenciaszerű keretbe építik be a kérdőívek kitöltését, ami erősen rokon az ún. csoportos interjú esetében alkalmazott eljárással, amelynél a kérdezővel nem egy személy, hanem egy kisebb csoport áll szemben, s ennek tagjai egymás közt megvitatják, megtanácskozzák, mi legyen közös válaszuk, az interjú-jegyzőkönyvbe pedig ez a közös válasz és az azt megelőző vita vagy tanácskozás anyaga is belekerül. A már több ízben idézett szverdlovszki felvétel során a szovjet kutatók az interjú- és az ankét-módszerek igen sokféle kombinációjával kísérleteztek — az egyéni és a csoportos beszélgetészerű kérdezgetéstől (bjeszeda) a kérdéslista alapján végrehajtott „kihallgatásokig” (oprosz) és kiosztott kérdőívekkel, ill. kérdezőbiztosok közreműködésével vagy pedig alkalomadtán konferenciaszerű keretben végrehajtott körkérdéses eljárásokig (anketa, anketnij oprosz) mindenféle eszközt igénybe vettek.²² Egészen azonban úgy tűnik, hogy sem az interjú, sem az ankét alapformája nem jól tűri a *túlságos* fellazítást. A nagyon „interjúszerűsített” ankétfelvétellel nyert anyagok nem lesznek eléggé egyneműek ahhoz, hogy statisztikailag jól feldolgozhatók legyenek, pedig az extenzív adatgyűjtés többnyire éppen bizonyos jelenség-típusok előfordulási gyakoriságának és viszonylagos elterjedtségének (eloszlásának) meghatározására szolgál, az erősen „ankét-szerűsített” interjú-sorozatok során pedig az eljárás könnyen elveszti azt a bizalmas, személyes jelleget, amely ennek az intenzív információszerzési eljárásnak legfőbb értékét nyújtja. Amennyire látjuk, a szverdlovszki felvétel utolsó szakaszában a szovjet kutatóknál is effajta módszertani megfontolások érvényesültek, továbbá a kezdetben erősen túlsúlyban levő ankételjárások mellett mindinkább előtérbe került a problémák sorozatos, mélyreható interjúk által való tisztázása, ami sokkal több módot nyújt a kérdezővel párhuzamos megfigyelés számára.

A kérdőívek alkalmazásának vannak bizonyos előnyei, amelyek igen csábítóak. Így, a többi között:

1. A kérdőíves eljárás olcsón és a kutatószemélyzet viszonylag kis megterhelésével igen nagy információ-mennyiség birtokába juttathat bennünket. Kérdőívek ugyanis tetszőleges számban sokszorosíthatók és postázhatók, míg nagyobb számú interjú elkészítése erősen idő és munkaigényes feladat, nem is szólva arról, hogy a feladat ellátására megfelelően felkészült kutatószemélyzet nem állítható elő semmiféle sokszorosító eljárással és a terepen való mozgatása jelentős költséggel jár. De még ha kérdezőbiztosokat állítunk is be, akik személyesen keresik fel a megkérdezendőket, akkor is fennmarad a kérdőíves eljárásnak az az előnye, hogy szigorúan előírt szövegű kérdéseknek teljesen standardizált eljárás keretében való feltevése és a kapott válaszok ugyancsak standardizált alakban való feljegyzése olyan feladat, amelynek ellátására viszonylag könnyű a megfelelő személyzetet kiképezni. (Viszont azért a

²² Подъем культурно-технического уровня советского рабочего класса, id. kiad., 27—31., 269—323. stb. o.

valóban jó és megbízható kérdezőbiztosok sokkal ritkábbak, semmint gondolná az ember, s nem szabad lebecsülni azt a munkát, amellyel az ilyen „összeírási” feladatokat ellátó személyzet megfelelő instrukciókkal való ellátása, begyakorlása és ellenőrzése jár!

2. A kérdőíves eljárás, éppen standardizált jellege révén, alkalmasnak látszik arra, hogy sokkal egységesebb, jobban kategorizálható és összevethető információkat szolgáltatson, mint bármiféle „klasszikus” vagy „szabad” interjú vagy akár az olyan kötöttebb interjúelő eljárás, amelynek kérdéslistája csupán a beszélgetés irányvonalát és fordulópontjait szabja meg, de az interjúelőre bízza, hogy miként kerít sort az egyes kérdések tisztázására.

3. Kérdőívek szétküldése, sőt még többé-kevésbé személytelen módon eljáró vagyis a kérdések pusztá feltevésére és a válaszok regisztrálására szorító kérdezőbiztosok beállítása esetén is a megkérdezett nagyobb biztonságban érezheti magát afelől, hogy „anonim” maradhat — úgyszólván „titkosan szavaz” és így kevésbé van oka tartózkodást tanúsítani ún. kényes kérdésekben.

4. Ha a megkérdezett maga tölti ki a kérdőívet, akkor van ideje gondolkodni válaszain, kisebb a veszély, hogy csak „rávág” valamit a kérdésre.

A kérdőíves eljárások ilyen előnyeinek felsorolásával a polgári szociológiai szakmunkások kézikönyvei igen bőségesen szolgálnak. A fentebbihez hasonló pontokra foglalja össze ezeket például az egyik igen ismert amerikai kézikönyv.²³ Közelebbről megnézve a dolgot azonban bizonyos kételyeink támadhatnak a felsorolt előnyök némelyikével kapcsolatban. Ami az 1. pontot illeti, ez vitathatatlanul a kérdőíves eljárás legfőbb *tényleges* előnyére mutat rá: viszonylag kis költséggel, viszonylag kis munkamegterheléssel, viszonylag csekélyebb előképzettségű személyzet beállításával igen rövid idő alatt, igen sok embertől szerezhethünk be információt — ez igaz, s ezért nélkülözhetetlen ez az eljárás számos felvételező munka esetében! Amde nem szabad elfelejteni, hogy a kérdőíves eljárás megfelelő alkalmazása igen súlyos feltételekhez van kötve. Kérdőívvel dolgozni lényegében annyit jelent, mint előre határt szabni annak, amit az ember megtudhat, mert amit *nem* kérdez vagy *elmulaszt* megkérdezni, arra, a dolog természeténél fogva, nem is kaphat választ. Kezdők leggyakoribb hibája az, hogy egy felvételezési feladat megoldásánál *mindjárt* kérdőívek kidolgozásához látnak hozzá, holott az, hogy *mit* kell kérdezni, s főleg az, hogy mit lehet kérdezés útján *megtudni*, általában véve csak a terepen végzett komoly előzetes kutatás árán állapítható meg. Hasonlóképpen előzetes vizsgálatot igényel az, hogy tulajdonképpen *kiket* is kell megkérdezni. Betű szerint azonos kérdésekre egészen különböző kiértékelést igénylő és egyáltalán nem egyszerű válaszokat kapunk aszerint, hogy miféle embercsoporthoz fordulunk kérdéseinkkel. Arra az egyszerű kérdésre, hogy a televízió elvonja-e a gyerekeket az olvasástól, *ténymegállapítással* fog válaszolni az, akinek gyereke és televíziója is van, míg *véleményt* fog erről adni az, akinek vagy gyereke vagy televíziója nincsen. Ez óriási különbség! Az első válaszadó „Igen”-je egy *családot* jelent, amelyben a televízióval ilyen meg ilyen *tapasztalatot* szereztek; a második válaszadó „Igen”-je egy *embert* jelent, aki ilyen meg ilyen *véleményt* alakított ki magában a televízió hatásáról. Mindkét fajtájú válasz érdekelhet bennünket: az első azért, mert sok más hasonló adattal egybevetve következtetni enged arra, hogy a televízióval rendelkező családok

²³ Sellitz—Jahoda—Deutsch—Cook: i. m., 238—241. o.

körében milyen gyakran merültek fel efféle problémák, a második azért, mert adalékot nyújt ahhoz, hogy milyen hiedelmek alakultak ki a televízióról, milyen mértékben befolyásolhatják bizonyos megfontolások a televízióvásárlást stb. Vizsgálatunk céljától függ, hogy melyik fajtájú válasz beszerzésére törekszünk, de hogy a kétféle választ külön kell tartanunk, az világos. Továbbá, bármennyire öröndetes az, hogy a kérdőíves eljárással sok minden munkát és időt megtakarítottunk a *terepen* ellátandó feladatok tekintetében, magának a kérdőívnek és a kérdések feltevésénél, ill. regisztrálásánál követendő eljárásnak a kidolgozása tetemes munkát és időt emészt fel. Kérdőívek standardizálása igen hosszadalmas kísérletezést igényel; a többi között kérdőív-változatok egész sorával kell a kutatónak *személyesen* sok tucatnyi kikérdezést fogantatnia, ezeknek eredményeit megfigyeléses úton vagy interjúkkal ellenőriznie, amíg valamennyire biztos lehet abban, hogy a megkérdezettek *úgy* értik a kérdéseket, ahogy ő maga megfogalmazta őket, s ő maga *úgy* értelmezi feleleteiket, ahogy ők gondolták ezeket. Itt egészen váratlan meglepetések érhetik az embert. Például közvetlenül a második világháború után egy nagy és igen módszeresen végrehajtott francia közvéleménykutatási munkálat során teljesen eltérő eredményeket kaptak, amikor az alapfelvétel során azt kérdezték, hogy „Meg kell-e változtatni a Harmadik Köztársaság alkotmányát?“, a párhuzamos ellenőrző felvétel során pedig úgy tették fel a kérdést, hogy „Meg kell-e őrizni a Harmadik Köztársaság alkotmányát?“ Azok az érzelmi reflexek és ideológiai eszmetársítások, amelyek a francia nyelvben és a francia politikai életben a „Faut-il *changer* . . .“ és „Faut-il *conserver* . . .“ kifejezésekhez fűződnek, óriási eltolódást hoztak létre a válaszokban, holott „elvben“ persze mindenkinek *nem*-mel kellene válaszolnia a második kérdésre, aki az elsőre *igen*-nel válaszolt és megfordítva.²⁴ Se szeri, se száma az olyan megfigyeléseknek, hogy vagylagosan feltett vélemény-kérdéseknél az emberek jelentékeny része, ha nem egészen biztos a dolgában, hajlamos az *első* alternatívát választani, továbbá, hogy ugyanarra a kérdésre *állító* alakban megfogalmazva több igenlő választ kapunk, mint ahány nemlegeset, ha ugyanazt a kérdést *tagadó* alakban fogalmazzuk meg — és így tovább. Ilyen primitív és ennél sokkal bonyolultabb, részben igen nehezen megmagyarázható, de tapasztalatból jól ismert effektusok azok, amelyekre támaszkodva a kapitalista világban működő üzleties célú közvéleménykutatató vállalatok úgyszólván megrendelésre tudják produkálni — teljesen „objektív“ eljárással — a politikai vagy a kereskedelmi propaganda számára szükséges eredményeket, mégpedig úgy, hogy a beérkezett válaszanyagot bárki kontrollálhatja és *abban* nincs is hamisítás. Ez persze egyben arra is mutat, hogy kellő szakértelemmel és a ma már valóban messzemenően kikísérletezett ún. kérdőív-effektusok ismeretében tudományosan használható eredményeket is lehet nyerni ezen az úton, de ez esetben az eljárás sokkal költség- és munkaigényesebb, mint amilyennek első látásra tűnik.²⁵

Ami a kérdőíves eljárásoknak a fentebbi 2. pontban említett azt a további előnyét illeti, hogy a kérdések megszővegezésének, sorrendjének és az egész kérdezésmódnak szigorú standardizáltsága révén egyneműbb, jobban kategorizálható és összevethető információs anyagot szolgáltatnak, mint a hosszú

²⁴ Duverger: i. m., 212. o.

²⁵ A kérdőív-szerkesztés és kérdés-megszővegezés sokféle csapdájával a szociológiai felvételező eljárások minden jobb kézikönyve bőven foglalkozik. Lásd például Selltiz—Jahoda—Deutsch—Cook: i. m., 546—574. o.; Young: i. m., 183—199. o. stb.

és időtrabló interjúorozatok — hát ebben is van valami igazság, csak hogy ezt az előnyt igen-igen drágán fizetjük meg. A kapott válaszcsoport ugyanis részben éppen azért olyan „homogén”, mert — különösen a megkérdezettek által személyesen kitöltött és teljesen zárt, például csak bizonyos előírt alternatív feleletek közti választást engedő kérdőívek esetében — egyszerűen semmit sem tudunk meg arról, hogy milyen különböző kísérő reakcióik voltak a megkérdezetteknek kérdéseinkre, mikor volt válaszuk határozott vagy habozó, mennyi figyelmet fordítottak arra, hogy *pontosan* megértsék a kérdést; nincs kellő ellenőrzésünk arról, hogy egyes kérdésekre miért nem feleltek (vagy miért hajtották papírkosárba az egész kérdőívet), spontán válaszaikat írták-e be vagy megtanácskozták-e feleleteiket mással stb. A kérdőíves eljárás legtöbb formája egyáltalán nem teszi lehetővé, hogy a megkérdezett *visszakérdezzen*, ha valamit nem ért, s mindenekelőtt nem teszi lehetővé, hogy a kérdező mindenkor a kapott válaszok tartalmához igazodjék további kérdéseinek feltevésénél, ami az interjú-eljárásnál az *új* információk szerzésének és a meglévő információk *elmélyítésének* egyik legfőbb eszköze.

Ami a 3. pontban említett előnyt a kérdőívek megválaszolásának „anonimitását”, az egész eljárás „titkos szavazásra” emlékeztető jellegét illeti, ezzel szemben igen nagy módszertani kételyt kell tanúsítanunk. Semmi sem szól amellett, hogy névtelenül adott információk *általában véve* különösen megbízhatók volnának, s az a véleményünk, hogy az „inkognitó”-szempont túlzott hangsúlyozásának a polgári szociológiai kutatásban alighanem ideológiai okai vannak. Fontos persze, hogy a megkérdezettek *megbízzanak* a felvételezőben, illetve abban, akinek válaszaikat adják vagy megküldik, különösen pedig bízzanak *diszkréciójában*. Ez minden felvételező munka *conditio sine qua non*-ja, amely nélkül semmiféle reális észlelési eredmény nem érhető el. De ha az illetőknek *nincs* bizalmuk, akkor ezt a bizalmat nehezen fogja pótolni az, ha kitöltött kérdőíveiket névtelenül egy ládába dobhatják be vagy postára adhatják. Hiszen, ha már arról van szó: lehetett valami titkos jel a hozzájuk eljuttatott kérdőíven is, vagy a kérdezőbiztos, aki megszólította őket az utcán, az üzemben stb., több-kevesebb fáradsággal megállapíthatta kilétüket is anélkül, hogy erre vonatkozó kérdést kellett volna feltennie nekik! Akinek ilyen gondjai vannak, az nemigen fog egyenesen válaszolni sem a kérdezőbiztos szóbeli kérdéseire, sem a hozzá eljuttatott kérdőívre, hanem meg fogja tagadni a választ, vagy nem azt fogja válaszolni, amit fényleg gondol. S a kérdőíves eljárásnál éppen *ezt* nem áll módunkban megfélelően ellenőrizni! Azután — hogy épp a polgári szociológiai kézikönyvek kedvenc érvét vegyük elő — olyan jó tapasztalatokat szereztek az emberek szerte a világban a „titkos szavazással”, az „anonim” véleményadással és más effélékkel, hogy ez alapul szolgálhat bizalmukra egy olyan eljárással szemben, amelyben különben *nem* bíznának meg? A tapasztalat éppen ellenkezőleg, az, hogy a *jó* interjúoló a maga *személyes* eljárásának bizalomkeltő volta révén még a legkényesebb kérdésekben is gyakran olyan információkhoz tud jutni, amelyeket kérdőíves eljárás keretében egyszerűen lehetetlen volna megkapni. Az emberek sok mindent hajlandók *elmondani*, amit semmiféle körülmények között nem adnának *írásban*, sőt nem is közölnének semmiféle kérdezőbiztossal sem szóban, aki szabványos kérdéseket tesz fel nekik, és válaszaikat azon nyomban rubrikázott papírra bejegyzi. Nem egészen közömbös körülmény az sem, hogy a kérdőíves eljárás és egyáltalán maga a kérdőív is nem ritkán és nem is jogtalanul kellemetlen „hivatalos” gondolattársításokat ébreszt.

Ami végül a 4. pontban említett előnyt illeti, ti. azt, hogy a kérdőív kitöltésekor a válaszadónak módjában áll tetszőlegesen ideig gondolkodni a válaszon — ez ugyan igaz, de ez csak az éremnek egyik oldala! A másik oldala az, hogy e gondolkodás tárgyát igen nagy részben az alkotja: „Mit is *kellene* itt válaszolni? Hogyan *kellene* is ezt megírni?” Tudomásul kell vennünk, hogy az emberek igen nagy része számára teljesen szokatlan kívánalmat jelent gondolatainak *írásbeli* megfogalmazása. Mindennapos tapasztalat, hogy igen értelmes, kitűnő beszédkészségű emberek számára — ha nem *mesterségük* az írás — rendkívül gyakran komoly megerőltetést jelent egy pár soros levél vagy kérvény megfogalmazása; amíg élő szóban fejezhetik ki magukat, remekül, ízes magyarsággal fejezik ki mondanivalójukat, viszont csak lehetetlen, nyakatekert mondatok — és ami fő: rossz „klisék” — kanyarognak ki tolluk alól, ha arra készítjük őket, hogy papírra vessék gondolataikat. Hogy ennek a tényállásnak társadalmi és történeti gyökerei vannak, az bizonyos, de ez mit sem változtat a dolgon. S ha jól megfigyeli magát az „írástudó” szociológus, akkor kicsiben személyesen tapasztalhatja ezt a görcsöt némely egészen ártalmatlan célokra szolgáló hivatalos kérdőív kitöltésekor. Közismert tény, hogy bejelentőlapokból, csomagfeladó-vényekből és más effajta postai árucikkekéből állandóan lényegesen több fogy, mint ami felhasználásra kerül, mert az emberek — még íráshoz szokott emberek is! — rendkívül hajlamosak arra, hogy kitöltendő űrlapokat elrontsanak. Akinek nincs tapasztalata kérdőíves felvételezési eljárásokkal kapcsolatban, az talán el sem hiszi, hogy ezek az itt említett triviálisnak látszó tényezők milyen komoly szerepet játszanak a gyakorlatban, s hogy kérdőívek kitöltésében gyakorlott kérdezőbiztosoktól milyen gyakran kap az ember tévesen, hibásan vagy hiányosan kitöltött űrlapokat vissza.

Mindezt azonban nem azért fejtettük itt ki, hogy a kérdőíves eljárásoknak a marxista szociológiai szakkutatásban való alkalmazása ellen érveljünk. Ezt már csak azért sem tennők, mert a *megfelelő* módon alkalmazott, kötött és kötetlen megfigyelésekkel, rendszeres interjúkkal és kellő dokumentációs munkával *előkészített*, s mindenekfelett a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának *történelmi materialista* értékelésén alapuló módszertani megfontolások szerint felépített extenzív kérdőíves felvételeket a marxista szociológiai kutatás szempontjából rendkívül nagyfontosságú *tömeges észlelés* rendkívül fontos eszközének tartjuk, s az a nézetünk, hogy az ennek segítségével nyert adatok és ténymegállapítások igen nagy segítségünkre lehetnek a szocialista társadalomszervezés fontos *gyakorlati* feladatainak megoldásában is. Úgy véljük azonban, hogy a *kérdőíves eljárások alkalmazása a marxista szociológiai szakkutatásban elsődlegesen objektív ténykérdések tisztázására szolgál: társadalmi életkörülmények, a társadalom életének konkrét, anyagi tényei azok, amelyek extenzív kérdőíves eljárásokkal első sorban tisztázhatók és tisztázandók.* Ezzel szemben — és az ankétszerű közvéleménykutatási eljárásoknak a polgári szociológiai kutatásban játszott rendkívüli szerepével ellentétben — a társadalmi magatartás és az ideológiai állapotok elemzéséhez a marxista szociológia keretén belül elsődlegesen *nem* az extenzív, hanem az intenzív eljárások szolgáltatnak anyagot: a *megfigyelés* és a *személyes* érintkezés alakjában lefolytatott verbális információszerzés a terepen, s ami az utóbbit illeti: az *egyéni* vélemények és ideológiai állásfoglalások gyökereit és meghatározó tényezőit kutató, és épp ezért a tudat és a személyi életkörülmények minél tágabb körét felölelhető interjúk sorozatos lefolytatása. Egy extenzív alkal-

mazás céljára szolgáló kérdőív, még ha viszonylagosan igen sok kérdést foglal is magában, a tudatnak és a személyi életkörülményeknek túlságosan szűk szektorát öleli fel ahhoz, hogy betekintést nyújtson a benne foglalt véleménynyilvánítások, ideológiai állásfoglalások alapjaiba. S ezen mit sem segít, akár milyen *sokféle* véleménynyilvánítást vagy ideológiai állásfoglalást gyűjtünk egybe, nem segít még ezek statisztikai eloszlásának ismerete sem. Kétségtelen, hogy az ankétszerű, extenzív kérdőívfelvételi eljárásokat a marxista szociológiai szakkutatásban is alkalmazni fogjuk különböző vélemények vagy ideológiai állásfoglalások viszonylagos előfordulási gyakoriságára vonatkozó vizsgálódások keretében, de nem gondoljuk, hogy ezek az eljárások a társadalmi tudat, ill. a „közvélemény” tudományos kutatásának legfőbb vagy éppenséggel egyeduralomra hivatott módszerét reprezentálnák. Ilyen célokra a kötetlen, a kötött és esetleg a kísérleti jellegű megfigyelési eljárások, valamint a módszeres interjúk, legfőként pedig a megfelelő dokumentációs vizsgálatok sokkal több támpontot nyújtanak, mert a tudat és a lét sokkal szélesebb összefüggéseit teszik láthatóvá, mint a szükségképpen csak egyes kérdések keskeny információs csatornáit nyitva tartó *extenzív* kérdőívfelvételi eljárások. Az extenzív kérdőívfelvételi eljárások jelentőségét a társadalmi tudat jelenségeinek vizsgálata szempontjából a polgári szociológiai szakkutatásban *messze túlbecsülik* (még akkor is, ha teljesen eltekintünk a közvéleménykutatási módszerekkel úzótt *visszaélésektől*, s e visszaélések üzleties *reklámjától!*), s ugyanakkor *nem használják ki* azokat a lehetőségeket, amelyeket a jól megszervezett, extenzív kérdőívfelvételi eljárások éppen a társadalmi élet konkrét, anyagi tényeinek, a tömegek objektív életkörülményeinek megismerésében nyújtanak. Ez már önmagában véve is megfontolásra készlet bennünket, amikor a marxista szociológiai szakkutatás szempontjából vizsgáljuk a kérdőívek megfelelő alkalmazásának módszertani feltételeit. A kritikusabban gondolkodó polgári szociológusok által is sokat bírált „kérdőívinfláció” a *szubjektivist* és *pszichologisztikus*, nem pedig a módszeres és tárgyilagos *ténykutató* kérdőívek inflációját jelenti!

Hogy megfelelő módszertani megfontolások alapján beállított „szubjektív” és „pszichológiai” kérdésfeltevéseknek extenzív kérdőív-felvételi eljárások keretében is van *bizonyos* funkciójuk, arról hamarosan külön lesz alkalmunk beszélni, viszont éppen a kérdőívek extenzív alkalmazása terén észlelhető szubjektivistikus és pszichologisztikus torzulások bírálata kapcsán utalnunk kell arra, hogy *speciális* célokra kidolgozott és szubjektív, ill. pszichológiai tényezők hatásainak *kvantitatív* felmérését is lehetővé tevő kérdőív-típusok *intenzív* alkalmazása kísérleti megfigyelések, ill. egyéni és csoportos interjúk keretében sokszor igen hasznos eredményekre vezethet, és alighanem több figyelmet érdemelne a marxista szociológiai szakkutatásban, mint amennyit az eddigiekben erre fordítottunk. A magatartási skálák készítésére szolgáló, szociometrikus, projektív stb. kérdéslisákknak, ill. kérdőíveknek a konkrét szociológiai kutatómunka szükségleteihez való adaptálása sok elméleti és gyakorlati probléma megoldását mozdíthatja elő. A szovjet munkalélektan területén az utóbbi évek során számos figyelemreméltó kezdeményezés történt az ilyen módszerek alkalmazására, s az elért eredmények mellett a szociológus sem mehet el közömbösen. Egyáltalán nem gondoljuk, hogy a pszichológiai vizsgálati eljárásoknak a szociológiai kutatómunka keretében való hasznosítása szükségképpen pszichologizmusra kellene vezetnie. E probléma kör tárgyalása azonban kívül esik tanulmányunk keretein.

A kérdőívek alkalmazására vonatkozó fejtegetéseink kiegészítésül most még csak néhány módszertani tanulásra szeretnénk rámutatni, amelyeket a marxista szociológiai kutatás egyik legjelentősebb klasszikus dokumentumából vonhatunk le: abból a nagy kérdőívből, amelyet maga Marx dolgozott ki a francia ipari munkásság üzemen belüli és üzemen kívüli életviszonyainak konkrét vizsgálata céljából, s amely a *Revue Socialiste* 1880 április 20-i számában jelent meg.²⁶

Sajnos, e rendkívül fontos dokumentum elő- és utótörténetéről igen keveset tudunk. Marx azt írja Sorgéhoz intézett és általunk már korábban is hivatkozott levelében, hogy a kérdőívet Malon számára szerkesztette meg, aki mint a francia kispolgári szocialisták egyik vezetője abban az időben „az eklektikus természetű elválaszthatatlan következetlenségekkel”, de mégiscsak kénytelen volt hitet tenni a *Revue Socialiste* hasábjain a „modern szocializmus” mellett. Marx még arra is utal levelében, hogy a kérdőívet a francia folyóiratban való megjelenése után „nagy számú különnyomatban egész Franciaországban elterjesztették”.²⁷ Hogy a kérdőívre beérkezett válaszannyal mi történt, arra nem sikerült eddig közelebbi adatokat találni. A kérdőív bevezetése arra kérte fel a munkásokat, hogy válaszaikat a *Revue Socialiste* adminisztrátorának címére Saint Cloud-ba küldjék, de hogy ezek valaha is eljutottak volna Marxhoz, annak nincs nyoma. Valószínűleg Malon újabb pálfordulása révén kallódtak el a munkásmozgalom történetének ezek a pótolhatatlan értékű okmányai, mert feldolgozásuk és közzétételük nem felelt meg a possibilisták vizeire átevezett kispolgári szocialista vezetők érdekének.²⁸

A marxi kérdőív bevezetése a következő sorokkal végződik:

„A válaszokat csoportosítani fogjuk; ezek a válaszok speciális monográfiák anyagául fognak szolgálni, amelyeket a *Revue Socialiste* közölni fog, és később kötetbe fognak gyűjteni.”

Ha a francia munkásoknak Marx kérdőívére adott válaszai nem sikkadtak volna el Malonék kezén, akkor ma e monografikus tanulmányok nyomán bizonyára sokkal tökéletesebb képet alkothatnánk magunknak azokról a marxi módszertani elgondolásokról, amelyek e rendkívül átfogó és a maga idejében páratlanul nagyméretű kérdőívfelvétel alapjául szolgáltak, de a rendelkezésünkre álló kérdőív szerkezeti felépítésének és szövegének figyelmes tanulmányozása révén még így is sok érdekes útmutatás birtokába jutunk.

A kérdőív kerek 100 kérdést ölel fel; a 101. számú pont „Általános megjegyzések” cím alatt helyet hagy spontán megfigyelések vagy közlések számára. Marx maga is tisztában volt azzal, hogy ilyen nagy terjedelmű kérdőívek kitöltése túl nagy igényt támaszt a megkérdezettekkel szemben. Sorgéhoz intézett levelében kedves szójátékkal utal arra, hogy nem „questionnaire”-t (kérdőívet) dolgozott ki, hanem „questionneur”-t — ez a szó a franciában

²⁶ Marx: Körkérdés a francia munkásokhoz. Marx—Engels: A szakszervezetekről. Tánácsics, 1961. 270—276. o.

²⁷ Marx levele F. A. Sorgéhoz, id. kiad., 397. o.

²⁸ Malon politikai szerepét közelebbről Engels jellemzi Bernsteinhez intézett 1882. november 28-i levelében, amelyben azonban, sajnos, nem tér ki arra, hogy mi történt Malon elpártolása után a kérdőívfelvétel válaszananyagával, viszont utal arra, hogy az mindenáron meghamisítani igyekezett a francia munkásmozgalomnak az 1879. évi marseillei kongresszushoz kapcsolódó időszakban lejátszódott eseményeit. Marx—Engels: A szakszervezetekről. Id. kiad., 294—297. o.

sokat, sőt túlságosan sokat kérdezőgató embert jelent! —, s a kérdőív bevezetésében is leszögezi, hogy „nem kell minden kérdésre válaszolni”. Persze, a kérdőív kidolgozásakor Marx bizonyos tekintetben kényszerhelyzetben volt: rendkívül sokféle adatot kellett bekérnie, és más módja az adatgyűjtésre nem volt, mint az, hogy megfelelő kérdéssel forduljon a munkásokhoz. Ezért a kérdőív számos olyan kérdést is tartalmaz, amelyekre a választ, normális viszonyok között, helyszíni megfigyelés vagy megfelelő dokumentáció beszerzése útján egyszerűbben is meg lehet kapni, s így nem terheli meg a kérdőíves vizsgálatot.

Rendkívül figyelemre méltó, hogy Marxnak egy olyan időpontban, amikor ilyesfajta átfogó jellegű, tömeges észlelés célját szolgáló kérdőívfelvételek még teljesen ismeretlenek voltak, milyen határozott módszertani elgondolásai voltak arról, hogy a kérdőív megfelelő szerkezeti felépítésével miként lehet, úgyszólván „menet közben”, ránevelni a megkérdezettet a *rendszeres és megfontolt* válaszadásra. Aki csak egy pillantást vet a marxi kérdőívre, máris megállapíthatja, hogy az korántsem egyszerűen valami kérdéslista, amelynek értelmét csak a *kérdező* ismeri, hanem Marx szisztematikusan arra törekedett, hogy a kérdőív kitöltése *értelmes aktust* alkosson, amelynek végrehajtásában a megkérdezett közvetlenül *érdekelve* van. Kérdőívek szerkesztői nem ritkán egyszerűen megfeledkeznek arról, hogy bármennyire érdeklí őket bizonyos adatok megszerzése, egyáltalában nem bizonyos, hogy a *megkérdezettek* egyáltalán leköti-e annyira a kérdőív tartalmának érdekessége, mint amennyire ez szükséges ahhoz, hogy megfelelő gondot fordítsanak megválaszolására. Marx nem mulasztja el a kérdőív bevezetésében leszögezni:

„Reméljük, hogy munkánkban támogat majd bennünket a város és a falu minden munkása, akik megértik, hogy csakis ők tudják leírni az ügy teljes ismeretében szenvedéseiket. . . számítunk a különböző iskolákhoz tartozó szocialistákra is, akiknek, ha egy társadalmi reformot akarnak, akarniuk kell azoknak a feltételeknek *pontos és pozitív* ismeretét is, amelyek között dolgozik és mozog a munkásosztály. . .”

De a bevezetés e szavai keveset érnének, ha a kérdőív egész felépítése nem tükrözné a „tua res agitur”-t, nem sugallná minden megkérdezettnek azt, hogy az ő legszemélyesebb ügyéről van szó! Egészen szembeötlővé teszi ezt a kérdőív fejezetekre való tagolása, egységes tematikus vonalvezetése: az I. fejezet 29 kérdése a munkahely általános adottságaira, felszerelésére, egészségügyi viszonyaira kér választ, a II. fejezet 16 kérdése a munkaidőt és a munkaidő-beosztást van hivatva tisztázni, a III. fejezet 36 kérdése a munkabért, a munkás-háztartás költségvetésének alakulását, a foglalkoztatottság mértékét és a megélhetési feltételek távlati alakulását taglalja, s végül a IV. fejezet 19 kérdése a munkásélet mozgalmi vonatkozásait és az általános politikai, ill. gazdasági viszonyokat érinti. Ez a munkahely körül koncentrikusan felépített „kérdéspanoráma”, éppen jól áttekinthető logikai és lélektani összefüggései által, úgyszólván kikényszeríti, hogy a válaszadó *végiggondolja* a kérdéseket és *egységes aktusnak* fogja fel a kérdőív megválaszolását. Kérdésekre, amelyeknek célját nem ismerik, s amelyekhez hiányzik a megfelelő értelmes vonatkoztatási rendszer, az emberek általában nem is tudnak konzisztensen válaszolni. A marxi kérdőív mintapéldája annak, hogy a *kérdőív gondos megszerkesztésével hogyan lehet megszervezni a válaszadást*, amihez persze az kell, hogy a kutatónak egyrészt bizonyos jól kialakult koncepciója legyen arról a konkrét társadalmi helyzetről, amelyben a kérdőív alkalmazásra kerül, másrészt kellő előzetes

áttekintése legyen az egyes kérdéseknek a megkérdezettekre gyakorolt lélektani és ideológiai hatásáról, valamint arról, hogy milyen jellegűek a *lehetőségek* válaszok.

Rendkívül érdekes az is, hogy Marx — aki nem tételezheti fel, hogy a megkérdezettek tisztában vannak mindazokkal a finom megkülönböztetésekkel, amelyek például egy kapitalista üzem bérrendszerének elemzéséhez szükségesek — miként építi ki *fokozatosan* kérdés-rendszerét, a legközhazsnúbb fogalmakból kiindulva oly módon, hogy egy tanulatlan munkás is szabatosan megadhassa mindazokat az információkat, amelyekre szüksége van. Sőt mi több: a *ténykérdések* lépcsőzetes egymásutánjával eléri, hogy a megkérdezett szinte kényszerűen elemezni legyen kénytelen saját helyzetét, s így készíti elő az egész kérdőívben csak kevésszer felvetett, de akkor mindig kellően megalapozott *véleménykérdések* megválaszolását. Íme egy ilyen didaktikus példaként bemutatható kérdés-sorozat:

„53. Időre vagy darabbérben fizetik?

54. Ha időre fizetik, órabért vagy napibért kap?

55. Vannak-e különdíjazások különmunka esetén? Ha igen, milyenek?

56. Ha darabbérben fizetik, hogyan állapítják azt meg? Ha olyan iparban foglalkoztatják, ahol a végzett munkát mennyiség vagy súly szerint mérik, mint a bányákban, munkáltatója vagy alkalmazottai folyamodnak-e csaláshoz, hogy megrövidítsék keresete egy részével?

57. Ha darabbérben fizetik, megtörténik-e, hogy minőségi kifogás ürügyén béréből csalárd levonásokat eszközölnek?

58. Akár darabbért, akár időbért kap, mikor fizetik ki, más szóval milyen hosszú a hitel, melyet vállalkozójának nyújt, mielőtt megkapja a végzett munka árát? Egy hét, egy hónap stb. után fizetik-e ki?

59. Megfigyelte-e, hogy bérének késedelmes kifizetése arra kényszeríti, hogy gyakran vegye igénybe a zálogházat, és ott magas kamatot fizessen, s nélkülözzön olyan dolgokat, amelyekre szüksége van; adósságot csináljon a boltosoknál, és zsákmányukká legyen, mert adósuk?..”

E kérdés-sorozat agitatív crescendója félreérthetetlen! A megkérdezett az „Időre vagy darabbérben fizetik?” száraz ténykérdéséből kiindulva pillanatok alatt megismeri a kapitalista bérrendszer egész szerkezetét, s az utolsó kérdéssel már mint közvetlenül érdekelt fél kerül szembe. Természetesen, itt figyelembe kell venni, hogy Marx ezzel a kérdőív-felvétellel is bizonyos politikai, ill. mozgalmi fealadatot kívánt teljesíteni, s nem véletlen, hogy bizonyos kérdéseket inkább a felvilágosítás, mint az adatszerzés szolgálatába állított. Például:

„92. Tud-e olyan esetekről, amikor a kormány visszaélt a közhatalommal, hogy azt a munkáltatók szolgálatába állítsa munkásaikkal szemben?”

Vagy:

„99. Vannak-e szakmájában olyan üzemek, ahol a munkások járandóságait részben bér címen és részben a profitban való állítólagos részesedés címen fizetik?... Melyek az ilyen feltételek között dolgozó munkások kötelezettségei? Sztrájkolhatnak-e stb., vagy csak vállalkozóik aláztatos szolgálai lehetnek?”

Ezek olyan kérdések, amelyek többé-kevésbé szuggerálják a választ. Ámde szuggesztív kérdések alkalmazása ellen csak akkor emelhető módszertani kifogás, ha a felvételező számára nem tudatos az, hogy az általa felvetett kérdés szuggesztív jellegű, s naiv módon spontán reagálásként értékeli a kapott választ. Egyébként a szuggesztív és általában a bizonyos irányban „súlyozott” kérdések feltevése éppen az extenzív kérdőívfelvételek esetében módot nyújt-

hat arra, hogy bizonyos mértékig meg tudjuk ítélni a válaszadónak előttünk ismeretlen személyiségét, ideológiai beállítottságát stb., ami fontos az általa közölt *tényadatok* értékelése szempontjából. A felvételezőnek tisztában kell lennie azzal, hogy mely kérdéseket szánja a lehetőséghez képest objektív információk beszerzésére, melyeket vélemények begyűjtésére, s melyeket szubjektív, emocionálisan színezett reakciók kiváltására (aminek „a többi között kísérleti célja is lehet!) —, arról azonban szó sincsen, hogy egy kérdőívet elejétől végig „objektív hangnemben” kellene tartani, amint ezt a pozitivisták metodikák egyes képviselői kívánják. Sőt az effajta „tárgyiasság” általában nem is cél, mert az indulati tényezők megfelelő kihasználásával, a megkérdezett érzelmi érdekltségének felkeltésével elérhetjük, hogy a megkérdezettek sokkal részletesebb információkkal szolgálnak kérdőívünk *valamennyi* kérdésére, köztük az ellenőrzötten objektív ténykérdésekre is. A különböző típusú kérdéseknek ez az „adagolása” egyáltalán nem könnyű dolog, de Marx ennek is mestere. Metodikai óvatosságára jellemző, hogy az itt bemutatott fajtájú szuggesztív, illetve szubjektív, emocionálisan színezett reakciók kiváltására szolgáló kérdéseket mindig a megfelelő témát érintő kérdés-csoport *utolsó* tagjaként állítja be, s utána témát vált, áttér az újabb témát érintő *ténykérdésekre*. Ez a ritmus végigvonul az egész kérdőívben.

Különös megfontolásokra készíthet bennünket a marxi kérdőív III. fejezetének zárókérdése:

„81. Hány évig végezheti munkáját az Ön szakmájában egy átlagos fizikumú munkás?”

Első pillantásra úgy tűnhetnék, mintha ez egyszerű informatív célokat szolgáló kérdés volna. De miért lett volna Marxnak éppen ebben a vonatkozásban kérdőíves eljárás útján beszerzett információkra szüksége? Hiszen jól tudjuk, hogy hosszú éveken át igen behatóan tanulmányozta a foglalkozási statisztikákat, amelyek, különösen Angliában és Franciaországban akkoriban már évtizedek óta igen bőséges adatokat szolgáltatottak az egyes foglalkoztatási kategóriák életkormegoszlásáról; nagyon jól ismerte és egyszer elemezte a különböző szakszervezetek és munkásegyletek betegsegélyező szerveinek kimutatásait is stb. Mi oka lehetett Marxnak arra, hogy becslést kér a megkérdezett munkásoktól olyasmiről, amit sokkal jobban és pontosabban ismer, mint ők maguk? Úgy véljük, hogy erre magyarázatot szolgáltat az, ha közelebbről szemügyre vesszük, hol és milyen összefüggésben teszi fel Marx ezt a 81. számú kérdést.

A III. fejezet végén vagyunk, s az összes előző kérdések már a megkérdezett munkások életének *jövőbeli távlatait* firtatták, a már más példán is bemutatott agitatív crescendóval:

„77. Közölje azokat az Ön által ismert eseteket, amikor gépek bevezetése vagy más tőkéletesítések révén munkások elvesztették állásukat?”

78. A gépek fejlődésével és a munka termelékenységével növekedett-e vagy csökkent a munka intenzitása és tartama?

79. Tud-e olyan béremelésről, amely a termelés haladásának volt a következménye?

80. Tudott-e valaha közönséges munkásokról, akik 50 éves korukban visszavonulhattak és megélhettek abból a pénzből, melyet mint bérmunkások kerestek?”

S itt, e 80. kérdés *után* veti fel Marx azt, hogy: „Hány évig végezheti munkáját az Ön szakmájában egy átlagos fizikumú munkás?” Nem is kétes, hogy ezen a ponton és *ilyen* összefüggésben felvetve ez a kérdés a legtöbb esetben már nem egy vélemény közlését váltja ki, hanem arra készíti a megkérdezettet,

hogyan belevetítse *személyes* helyzetét, *önmagára* vonatkozó várakozásait, *saját* sorsáról alkotott elképzeléseit az „átlagos” munkásról szóló válaszbába. Mai műszóval: *projektív* kérdés ez (s nem is az egyetlen a marxista kérdőívben!) — Marx itt 1880-ban egy olyan vizsgálati eljáráshoz folyamodik, amelyet csak a század negyvenes éveiben kezdtek szélesebb körben alkalmazni a szociológiai észlelés területén, illetve már valamivel korábban, de akkor is csak a harmincas évektől kezdve a pszichológiai, különösen pedig orvosi pszichológiai laboratóriumi praxisban.

Egyébként Marx körkérdése, amelyet a francia munkásokhoz intézett, annyi útmutatást tartalmaz nemcsak az extenzív kérdőíves eljárás módszertani problémái, hanem az egész marxista szociológiai szakkutatás általános irányvonala tekintetében, hogy sokkal mélyebbre ható tanulmányozásra szorul, mint amit mi itt megkísérelhettünk. A többi között, éppen üzemszociológiai vonatkozásban, olyan ki nem vizsgált tényezők egész sorára mutat rá, amelyeknek jelentőségére csak a legutóbbi évben végzett üzemi felvételek során derült némi fény (munkaidő-megszakítások és étkezési időpontok fontossága a műszak- és a munkaidő-beosztások kérdéseivel kapcsolatban, szakmatanulási költségek szerepe a munkaháztartások költségvetésében stb.).

Marx így határozta meg kérdőívének bevezetésében azoknak a francia munkásosztály helyzetére vonatkozó monografikus tanulmányoknak a célját, amelyeknek megjelentetéséhez az 1880. évi nagy kérdőív-felvétel szolgáltatta volna a konkrét tényadatokat:

„A munkának ezen emlékiratai az első lépés, amelyet a szocialista demokráciának a társadalmi megújulás előkészítésére meg kell tennie.”

A szocializmust építő országokban ma már túl vagyunk az első lépéseken a szocialista demokrácia nagy társadalmi feladatainak végrehajtásában. Hanem a munka tovább folyik. S a marxista szociológiai szakkutatás feladata változatlanul az, hogy a munka új meg új „emlékirataival” segítse elő a szocialista demokrácia mind nagyobb arányú kibontakozását és a földkerekség minden dolgozójára való kiterjesztését a szocializmus világméretű győzelméé révén. Ehhez a marxista szociológusoknak — Marx szavait ismételve — „akarniuk kell azoknak a feltételeknek *pontos* és *pozitív* ismeretét, amelyek között dolgozik és mozog a munkásosztály, az az osztály, amelyé a jövő”. A dolgozók létfeltételeinek pontos és pozitív megismerése az a cél, amelynek szolgálatában fáradhatatlanul munkálkodnunk kell a marxista konkrét szociológiai kutatás módszertanának tökéletesítésén, többek között egyre szabatosabb adatgyűjtési és ténymegállapítási módszereinek kidolgozásán is, amelyeknek igen nagy jelentőségük van a tudományos szocializmus elmélete és gyakorlata szempontjából egyaránt. Társadalmi és gazdasági tervezésünk is egyre fokozottabb igényeket támaszt ebben a tekintetben szociológiai kutatómunkánkkal szemben. Sőt feladataink e téren szorosán összekapcsolódnak a szovjet szociológusok feladataival, mert — mint a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának elnöke az SZKP XXII. kongresszusáról tartott akadémiai közgyűlési referátumában kiemelte — az új pártprogram és a kongresszusi határozatok értelmében súlyponti problémának kell tekinteni a szocialista fejlődés és a kommunizmusra való áttérés törvényszerűségeinek olyan vizsgálatát, amely kiterjeszkedik a szocialista világszisztéma összes államainak gyakorla-

tára és konkrétan tisztázza a társadalmi szerkezetben és a politikai szervezetben kibontakozó újszerű fejlődési tendenciákat.²⁹

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ СООБРАЖЕНИЯ О НЕКОТОРЫХ АКТУАЛЬНЫХ ВОПРОСАХ СПЕЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО МАРКСИСТСКОЙ СОЦИОЛОГИИ

II. Методологические проблемы сбора данных и установления фактов в специальных исследованиях по марксистской социологии

Шандор Салаи

Занимаясь в первой части статьи общими методическими проблемами специальных исследований по марксистской социологии, автор теперь рассматривает вопросы сбора данных и установления фактов, совершаемых в рамках конкретной исследовательской работы по социологии, т. е. вопросы «работы на местности», в тесном смысле слова. Прежде всего рассматриваются условия применения методов непосредственного (наблюдательного и опросного) и посредственного (документационного) исследования. В статье устанавливается, что в рамках специальных исследований по марксистской социологии преимущество полагается методам наблюдения, в первую очередь, методам объективного наблюдения в рамках методической наблюдательной деятельности, проведенной на конкретной социальной местности. Но это совсем не значит, что методами вербального наблюдения (опроса и т. д.) можно пренебречь. С другой стороны, надо принимать во внимание, что при применении этих методов всегда появляется некоторая прибавочная субъективность, т. е. сознание говорящего, спрашиваемого лица. При изучении явлений общественного сознания, конечно, различные формы опросного исследования, как например, методы личного опроса (интервью) и анкеты, имеют очень большое значение. Но, с другой стороны, и здесь можно применять методы наблюдения, например, методы экспериментального наблюдения, и давать оценку, особенно, документов. В статье подвергаются тщательному изучению методы наблюдения, примененные Энгельсом при проведении конкретных социологических исследований среди рабочих г. Манчестера с целью составления работы «Положение рабочего класса в Англии». В заключительной части статьи автор занимается различными условиями применения опросных листов, и подвергает обстоятельному изучению методы составления анкет, примененные Марксом в 1880 г. для исследования условий жизни французских рабочих внутри и вне завода. Автор излагает мысль, что познание жизненных условий трудящихся — как говорил Маркс — «точное и положительное познание» этих жизненных условий является той целью, для достижения которой мы должны трудиться без устали, чтобы усовершенствовать методологию конкретных исследований по марксистской социологии, и вырабатывать, между прочим, все более точные методы сбора данных и установления фактов, имеющие большое значение с точки зрения как теории так и практики научного социализма.

²⁹ XXII. Съезд Коммунистической Партии Советского Союза и задачи Академии Наук СССР. Доклад Президента Академии Наук СССР Академика М. В. Келдыша (Az SZKP XXII. kongresszusa és a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának feladatai). Вестник АН СССР, 1961. 12. sz. 7—34. о.

METHODOLOGICAL REFLEXIONS ON SOME CURRENT QUESTIONS OF SPECIALIZED MARXIST SOCIOLOGICAL RESEARCH

Sándor Szalai

After treating the general methodological problem of Marxist sociological research in the first part of his study, the author examines the questions of data collection as a part of concrete sociological research and fact finding (i. e., field work). He mainly examines the conditions for the direct (observational and interrogative) and indirect (documentary) methods of investigation. He states that within Marxist sociological research, observation and especially methodical objective observation are of primary importance. This does not mean that the interview should be dispensed with, but it must be considered that there is a certain amount of subjectivity in this type of investigation, since the consciousness of the interviewer and his subject intervene. Naturally the various forms of interrogative investigation (and thus personal interviews and questionnaires) are very important in examining the phenomena of social consciousness. But the opportunity to employ the observational and experimental methods and to evaluate documentary material exists even here. The author thoroughly treats those methods of observation which Engels employed in the working class districts of Manchester for his work "Conditions of the Working Class in England". The last part of the study concerns the various conditions for employing questionnaires and thoroughly treats those methods of constructing questionnaires which Marx used in 1880 for investigating the conditions of the French workers in the factory and at home. The author states that our goal is to obtain "accurate and positive knowledge" (Marx) of the living conditions of the worker. We have to work ceaselessly to perfect the methodology of concrete Marxist sociological research and obtain more accurate methods of data collecting and fact finding which are of significance for both the theory and practice of scientific socialism.

A szellemi és a fizikai munka közötti ellentmondás megoldása feltételeinek kialakulása a Magyar Népköztársaságban

FUKÁSZ GYÖRGY

Az emberiség legjobbjainak álma valósul meg a XX. század második felében — ennek útját mutatja meg az SZKP XXII. kongresszusa és az általa elfogadott új program, amikor felvázolja a kommunizmus felépítésének nagyszerű perspektíváját.

Az osztály nélküli társadalomtól elválaszthatatlan a szellemi és fizikai munka közötti ellentmondás megoldása: „... alapján véve megszűnnek a lényeges különbségek a város és falu között, majd a fizikai és szellemi munka között...”¹ A program ennek eszközeit, módját is meghatározza, és konkretizálja a körülményeit is: „... meg kell teremteni a fizikai és a szellemi munka szerves egységének feltételeit” — e feladat szerves része az osztály nélküli társadalom felépítésének.² A *jövő kommunista társadalmának képe* így rajzolódnak ki e vonatkozásban: „A kommunizmus győzelmével az emberek termelőtevékenységben szervesen összekapcsolódik a szellemi és a fizikai munka. Az értelmiség nem lesz külön társadalmi réteg, minthogy a fizikai munkát végzők, műveltségi és műszaki színvonalukat tekintve, a szellemi dolgozók színvonalára emelkednek.”³ A munka — az automatizálás és a komplex gépesítés fejlődése alapján — szocialista munkából kommunista munkává alakul, jellege megváltozik, igazi alkotó tevékenységgé válik, és mindenkinek elsőrendű életszükségletévé lesz. Ezen az alapon bontakoznak ki széles körben a tehetségek, ez a forrása a személyiség alkotó képességei fejlődésének. Ennek feltétele, hogy történelmileg rövid idő alatt, az 1961—1970. közötti szakaszban lényegében megszűnik a nehéz fizikai munka⁴ — majd általában megszűnik a szakképzettséget nem igénylő munka is.

A Szovjetunió mai fejlődési foka már figyelemre méltó lépést jelent a cél elérése felé: „A technikai haladás, továbbá a dolgozók műveltségi és műszaki színvonalának emelkedése alapján folyamatban van a szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbségek megszűnése... Ma már a munkások 40 százalékának és a kolhozparasztok több mint 23 százalékának közép-, illetve felsőfokú képzettsége van.”⁵ A mérnökképzés fejlesztése egyébként is kulcskérdés a szocialista fejlődésben, a mérnökök számának növekedése egyenes arányban függ össze a termelés fellendítésével. Érthető az a riadalom, amely a burzsoá gazdasági vezetőket és teoretikusokat elfogja az Egyesült Államokban és a vezető kapitalista országokban, látva a szocialista országok-

¹ Az SZKP XXII. kongresszusa. Kossuth, 1962. 180. o. (Kiemelés tőlem — F. Gy.)

² Uo. 227. o.

³ Uo. 764. o.

⁴ Uo. 766. o.

⁵ Uo. 99. o.

ban, de különösképpen a Szovjetunióban a mérnökképzés hallatlan növekedését. Fritz Baade professzor, a Kieli Világgazdasági Intézet vezetője a következőket írja: „A mérnökképzés terén a Szovjetunió teljesítménye bámulatra méltó. A Szovjetunióban évente háromszor annyi mérnököt képeznek ki, mint az Egyesült Államokban, azaz többet, mint az egész világon együttvéve.”⁶ Továbbá: „... Nyugat-Európa országaiban évenként 16 937 diplomás mérnök hagyja el az egyetemeket, ezzel szemben Oroszországban 70 ezer, noha a nyugati országok népessége kétszer akkora, mint Oroszországé.”⁷

Ugyanezt az irányzatot tükrözi a végzett mérnökök számának alakulása. Ez a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban (ezekben):⁸

	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
Szovjetunió	36	44	47	46	56	66	71
USA	53	42	30	24	22	23	26

Az emberi gondolkodás történetét végigkísérte az álmodozás: hogyan lehetne úgy „megjavítani” a társadalmat, hogy mindenki egyaránt vegyen részt a termelőmunkában, s mindenki részesüljön a tudás áldásaiból? A XVIII. század francia felvilágosítói az ember tudatlanságát okolták minden társadalmi bajért, s az ész birodalmát akarták létrehozni a földön. De ez az „ész birodalma” — a kapitalizmus társadalma — nem tudta a szellemi és a fizikai munka közötti szakadékot eltüntetni; ellenkezőleg, csak tovább élezte az ellentétüket, intézményesítette azok tudatlanságát, akik az anyagi javakat termelik, kirekesztette a fizikai munka emberét a kultúra várából, s egyben megerősítette a kizsákmányoló osztályok, rétegek műveltségi monopóliumát.

A termelőerők fejlődése, a technika „forradalma”, az óriási méretű technikai fejlődés csak alapot jelent a szellemi és a fizikai munka magasabb szinten történő összefoglalásához, de egymagában még semmiképp sem elég az ellentétük felszámolására. Ellenkezőleg: a tőkés termelési viszonyok között a modern technika csak tovább mélyíti azt a szakadékot, amely a szűk társadalmi rétegek alkotó szellemi tevékenysége és a nagy tömegek fárasztó, kimerítő szellemi és fizikai robotmunkája között feszül. A technika, a termelőerők fejlődése csak szocialista viszonyok alapján — találkozáskor a szocialista forradalom keretei között kibontakozó nagyszerű kulturális forradalommal — együtt vezet el a szellemi és a fizikai munka közötti különbségek lebontásához, a személyiség sokoldalú, szabad fejlődése feltételeinek megteremtéséhez.

A szellemi és a fizikai munka antagonisztikus ellentétének megoldását a szocialista forradalom alapozta meg a kizsákmányolás felszámolásával, ezzel megszüntette azt az alapvető okot, amely, a legjobb szándékok ellenére is, lehetetlenné tette a társadalom „megváltoztatását”, az utópista kommuniszták, álmodozók terveinek valóra váltását. A szocialista forradalom megszüadítja az emberiséget a kizsákmányolástól, a bérrabszolgaságtól, az elnyomástól, majd előmozdítja a termelőerők rohamos fejlődését, felszabadítja az emberiséget a természet zsarnoksága alól is, megszabadítja a nehéz, gyötrő fizikai munka fáradalmaitól. Így teremti meg a termelőerők gyors fejlődése az emberiség nagy szellemi fejlődésének a feltételeit is.

⁶ Fritz Baade: Versenyfutás a 2000-ik évig. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961. 105—106. o.

⁷ Uo. 115. o.

⁸ A szovjethatalom 40 éve alatt elért eredmények számokban. Goszsztatizdat. Moszkva, 1957. 281. o.

A szocialista forradalom keretei között kibontakozó nagyszerű *kulturális forradalom* egyszer s mindenkorra felszámolta a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliumát, megszüntette „a tudás magántulajdonát”, és a szocialista fejlődés szerves részeként nagyszerű kulturális fejlődést indított el útjára.

A kulturális forradalom a szocialista forradalom szerves része, kibontakozása nélkül nem győzhet a szocialista forradalom, nem épülhet fel a szocialista társadalom. A szocialista forradalom fejlődésének alapja a társadalom termelőerőinek fejlődése, majd a gazdasági alapon bekövetkezett gyökeres változás, a szocialista termelési viszonyok győzelme. Az alap változása visszatükröződik a kulturális forradalom mint az alapra támaszkodó felépítmény fejlődésében. A szellemi kultúra fejlődésének folyamatát nem lehet elszakítani, önállósítani a termelésben, a termelési viszonyokban bekövetkezett változástól. Tudatos, tervszerű munka bontakozik ki a szocialista forradalom nyomán a szocialista kultúra megteremtéséért, az új ember, a szocialista ember neveléséért; és ez a tervszerű munka a kulturális forradalom keretei között bontakozik ki.

A kulturális forradalom teszi alkalmassá, felkészültté az embereket a termelés megnövekedett követelményeire és ugyanakkor a szocialista termelési viszonyok által támasztott követelmények kielégítésére.

A kulturális forradalom mint a szocialista forradalom alkotórésze egyben a szocialista értelmiség létrejöttét, az értelmiség fejlődését is jelenti. Minden forradalom, így a szocialista forradalom is arra törekszik, hogy létrehozza saját értelmiségét, de a szocialista forradalom ebben is alapjaiban különbözik a polgári forradalomtól: míg ez az értelmiséget mint szűk, zártkörű kasztot termeli ki a szocialista forradalom; végső soron, az egész népet emeli az értelmiség színvonalára.

A kulturális forradalom szükségletei a termelés igényein túl az ember sokoldalú fejlődését is szolgálják. A kulturális forradalom eredményes kibontakozása egyben a *személyiség sokoldalú fejlődését* is megalapozza.

Cikkünk — amely egy készülő nagyobb tanulmány része — nem vállalkozhat e problémák minden lényeges összefüggésének feltárására, hanem csupán néhány fontos összefüggés tárgyalására szorítkozik. A továbbiakban természetesen, szükség van a problémák további sokrétű megvilágítására,

I.

Felszabadulásunk után a hazánkban győzedelmeskedő szocialista forradalom keretei között széles körben bontakozott ki a *kulturális forradalom*. Lényegében megszűnt a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliuma, a kultúra egyesek privilégiumából, szűk csoportok tulajdonából az egész nép tulajdonába ment át. Alapjaiban változik meg a dolgozó tömegeknek a kultúrához való viszonya: a megváltozott társadalmi viszonyok, hazánk szocialista fejlődése lehetővé teszi a kultúra iránt soha nem látott érdeklődés kibontakozását.

Az MSZMP VII. kongresszusa összefoglalta azokat a sikereket, amelyeket népünk — különösen az ellenforradalom leverése utáni időszakban — a kulturális forradalom területén elért: „A magyar dolgozó nép műveltségében, kulturális fejlődésében a felszabadulás óta bekövetkezett hatalmas mennyiségi fejlődés minőségi változást is jelent; közeledést a jövő társadalom szocia-

lista gondolkodású, sokoldalúan képzett, kulturált emberéhez — a szocialista forradalom győzelméhez a kultúrában.”⁹

A kongresszus nagy történelmi tettként állapította meg, hogy a magyar nép kulturális fejlődése eredményeként lényegében megszűnt az *analfabetizmus*. Míg a felszabadulás előtt mintegy 600 ezer felnőtt nem tudott írni-olvasni,¹⁰ 1960-ra ez a szám kb. a felére csökkent. E fejlődés értékét csak növeli, ha figyelembe vesszük, hogy még fejlett kapitalista országokban is jelentős méretekben találkozhatunk analfabetizmussal: Franciaországban a 15 éven felüli lakosság 3,6%-a (1946-os adat), Belgiumban 3,3%-a (1947-es adat), az Egyesült Államokban a 14 év feletti lakosnagnak 2,5%-a volt analfabéta 1952-ben — nem is beszélve az elmaradottabb kapitalista országokról: Spanyolországban 1950-ben a felnőtt lakosság 17,3%-a, Görögországban 1951-ben 25,9%-a, Portugáliában pedig 1950-ben 44,5%-a volt analfabéta.¹¹ Afrika országaiiban az adatok szinte ijesztőek: az UNESCO és az ENSZ Gazdasági Bizottságának 1961. május 15—25 között tartott afrikai konferenciája megállapította, hogy „22 országban 90—100%-os az analfabetizmus... összességében Afrika felnőtt lakosságának jelenleg legalább 85%-a analfabéta.”¹²

Míg a kapitalizmus képtelen volt leszámolni az analfabetizmussal, addig a szocialista fejlődés óriási tempóban szünteti meg a múlt e szomorú örökségét: a Szovjetunióban az analfabetizmus a szocialista fejlődés során lényegében megszűnt: az 1897-es 73,7%-ról, 1926-os 43,4%-ról 1959-re 1,5%-ra csökkent és azóta is tovább csökken ez az arány.¹³

A magyar dolgozó nép további kulturális fejlődésének jelentős bázisa az analfabetizmus felszámolása. Erőteljesen hozzájárul a szellemi és a fizikai munka közötti határok lebontásához, a köztük levő ellentét felszámolásához.

Nagy vívmánya a magyar népi demokráciának, hogy a felszabadulás után megvalósította a 8 osztályos *általános iskolát*. Az általános iskola bevezetése az oktatási rendszer demokratizálásának, fejlődésének nagyszerű vívmánya. Míg az 1937—38-as tanévben a tanköteleseknek csupán 78,8%-a járt a megfelelő osztályokba (1 096 048 fő), addig 1961—62-ben közel 1 444 543 diák járt általános iskolába, a tankötelesek 99,3%-a.¹⁴

Mindennek alapján nagyot fejlődött hazánkban a *középiszkolai oktatás* is. Míg 1937—38-ban a megfelelő életkorúak mindössze 7,4%-a (52 349 diák) járt középiszkolába, addig 1961—62-ben az arányszám 28,5% (283 747 tanuló).¹⁵ Nincs már messze az az idő, amikor az elért eredmények alapján a középiszkolai képzés tovább szélesedve általánossá válik, és a felnövekvő nemzedék általános, kötelező középiszkolai képzésben részesül. A középfokú oktatás kiszélesedése lényegesen közelebb visz bennünket a szellemi és a fizikai munka határai lebontásához.

A középiszkolai oktatás szélesedésének bázisára épül a *felsőoktatás* nagyarányú fejlődése. Míg 1937—38-ban mindössze 11 747 hallgató tanult az egye-

⁹ Az MSZMP VII. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth, 1960. 54—55. o.

¹⁰ Uo. 55. o.

¹¹ Lásd E. L. Manevics: A szellemi és a fizikai munka közötti különbségek megszüntetése a kommunizmus általánosan kibontakozó építésének korszakában. Voproszi Filozofii, 1961. 9. sz. 28. o.

¹² Jelentés az UNESCO és az ENSZ Afrikai Gazdasági Bizottsága Addisz Abebában 1961. május 15—25. között tartott afrikai konferenciájáról.

¹³ L. Manevics id. cikkét, uo.

¹⁴ Statisztikai Havi Közlemények, 1962. 2. sz.

¹⁵ Uo.

temeken és főiskolákon, addig 1961—62-ben a számuk 51 990,¹⁶ tehát a felszabadulás előttinek több mint négy és félszerese. Osztályrétegződésük is alapvetően megváltozott: míg azelőtt munkás- és parasztszármazású diákok alig tanultak az egyetemeken és főiskolákon, a felszabadulás után megszűnt a műveltségi monopólium ebben a vonatkozásban is, és a beiskolázott egyetemi hallgatóknak kb. a fele munkás- és parasztszármazású.

A beiskolázási létszámok, arányok az alsó-, a közép- és a felsőfokú oktatás területén lényegesen meghaladják a világszínvonalat. Az 1959—60-as tanévben az 5—20 éves kor között szervezett iskolai oktatásban résztvevők száma földünkön 415 millió, az iskolás korúak 43%-a. Az alsófokú oktatásban a megfelelő korúak 77, a középfokú oktatásban a 20, a felsőoktatásban a 3%-a vesz részt. A magyar oktatási rendszer eredményei meghaladják ezeket az arányokat, a megfelelő számok 99,3%, 28,5% (ipari tanuló képzés nélkül) és 5,2%.¹⁷

Nem lenne teljes a kép, ha megmaradnánk az egyszerű számszerű adatoknál. Iskolarendszerünk fejlődése minőségileg is óriási utat tett meg, a haladást tovább gyorsítja a Magyar Népköztársaság 1961. évi III. számú törvénye oktatási rendszerünk továbbfejlesztéséről, az oktatási reformról. Az MSZMP VII. kongresszusa a határozatában kimondta: „Köznevelésünk továbbfejlesztése gondosan előkészített iskolareformot tesz szükségessé. A reform legfőbb célkitűzése: közelebb hozni iskoláinkat az élethez, a termeléshez.”¹⁸ Ennek megfelelően erőteljes lépések történtek a politechnikai képzés kiszélesítésére, a szakközépiszkolák, felsőfokú technikumok létrehozására, a tananyag korszerűsítésére, marxista szellemben történő átalakítására. A magyar iskolaügy fejlődése nagy léptekkel halad a szocialista iskola megvalósítása útján, színvonalasabbá válik mind az általános műveltség fejlesztése, mind a szakmai képzés. Az iskolareform egyik legfőbb elve az élet és az oktatás, a termelés és a tanulás összekapcsolása minden szinten, és ez különösen fontos a szellemi és a fizikai munka közti ellentmondás felszámolásában. Iskolarendszerünk továbbfejlesztésének a szellemi és a fizikai munka közeledésére gyakorolt hatását részletesen már egy másik cikkünkben elemeztük.¹⁹

Bár a dolgozók művelődéshez való jogának realizálását az iskolarendszer mind gyorsabb fejlődése egyre szélesebb körben teszi lehetővé, túlnyomórészt azonban csak a felnövekvő nemzedék kulturális fejlődését alapozza meg. (A felnőttoktatás kiszélesítésével, természetesen, a felnőtt generációk számára is lehetőség nyílik a művelődésre. Az erre vonatkozó adatok imponáló fejlődést mutatnak: az általános iskolai esti és levelező oktatásban mintegy 85 ezren vesznek részt, a középiskolaiban több mint 112 ezren — számuk két év alatt megkétszereződött.) Az iskolarendszer mellett azonban egyre szélesebb lehetőségek bontakoznak ki a felnőtt generáció művelődésének elősegítéséhez az *iskolán kívüli népművelésben*. Hallatlanul megnőtt az érdeklődés a művelődés iránt, erről imponáns adatok tanúskodnak. 1950—1960 között az állami művelődési otthonok száma majdnem hatszorosára nőtt; számuk — a szakszervezeti művelődési otthonokkal együtt — 2800-ra tehető. Az *ismeretterjesztés* széleskörű eredményeiről, nagy fejlődéséről tanúskodnak a TIT-előadások és hall-

¹⁶ Uo.

¹⁷ Pintér Lászlóné: Tények és számok. Köznevelés, 1962. ápr. 250—251. o.

¹⁸ Az MSZMP VII. kongresszusának jegyzőkönyve. Id. kiad. 585. o.

¹⁹ Magyar Filozófiai Szemle, 1961. 1. sz. 13—28. o.

gatóik számának növekedése:²⁰ 1958-ban 22 415 előadás, 1 557 800 hallgató; 1960-ban 53 075, ill. 3 165 100, 1961-ben 57 000, ill. 3 300 000.

A kultúra iránti igények növekedéséről tanúskodnak a *könyvtári forgalom* adatai is. 1950 és 1960 között az állami könyvtárak száma több mint két és félszeresére növekedett, a könyvvállomány közel meghatszorozódott. A könyvtárba beiratkozottak száma több mint négyszeresére nőtt, a számuk több mint egymillió. Az állami könyvtárakból kikölcsönzött könyvek száma ez idő alatt ötszörösére, 4,3 millióról 21,4 millióra növekedett. Figyelemre méltóan növekedett a könyvtári forgalom falun: 1957—61 között a háromszorosára. Mindehhez hozzá kell még venni a nagyszámú szakszervezeti, iskolai, tudományos és szakkönyvtár adatait, hogy teljesebb képünk legyen az olvasás, a kulturális igények és ellátottság növekedéséről.²¹ (A 4660 állami könyvtár mellett 5105 szakszervezeti, 6908 iskolai és mintegy háromezer tudományos és szakkönyvtár működik.) Jelentősen növekedett a könyvvásárlások száma is az elmúlt években. Megfigyelhető, hogy általában jó könyveket vásárolnak, tehát ez is az igények növekedéséről ad számot.

A tömegek kulturális fejlődéséről tanúskodik a színházak, múzeumok látogatottságának, a rádió- és a televízióelőfizetők számának növekedése is. 1950—60-ig a *színházi* előadások látogatóinak száma több mint kétszeresére nőtt. Budapestén minden lakos évente kétszer jut el színházba vagy az Operaházba, és a vidéki lakosság köréből is minden harmadik lakos jut el színházi előadásokra.²²

A múzeumok kiállításainak száma 1954—60 között több mint kétszeresére növekedett, és a látogatók száma is közel megkétszereződött:²³ 1961-ben több mint 4 millió volt. A *rádióelőfizetők* száma is ugrásszerűen növekedett: az 1938-as 419 200 előfizető helyett 1961-ben már közel 2 300 000 előfizető rendelkezik rádióval, tehát Magyarországon gyakorlatilag mindenki rendelkezik rádióhallgatási lehetőséggel. Gyorsan növekszik a televízió-előfizetők száma is. A televízió rohamos elterjedése új lehetőségeket nyújt nagy néptömegek kulturális igényeinek felkeltésére és kielégítésére egyaránt.

Széles körben terjedt a *műkedvelő mozgalom*: mintegy 300 ezer felnőtt és 200 ezer iskolás korú vesz részt benne. Nagy sikeréről tanúskodik a KISZ által megszervezett kulturális seregszemle is, amelyen 1959-ben közel 7500 csoport és 133 800 résztvevő versenyzett, míg 1961-ben majd 11 ezer csoportban mintegy 150 ezer fiatal.

Jelentős a KISZ szerepe a tömegek kulturális fejlődésének növelésében. A KISZ- és a pártoktatás keretei között 542 809 fiatal tanult 1961/62-ben. A „Szakma ifjú mestere” mozgalomban 17 462, a „Kiváló ifjú technikus és mérnök” mozgalomban 3942, üzemi szaktanfolyamokon 50 178, *mezőgazdasági szaktanfolyamon* pedig 12 500 ifjú vett részt. Az „*Ifjúság a szocializmusért*” mozgalom követelményei közé felvett művelődési-kulturális feltételek serkentőleg hatnak a fiatalság műveltségének emelésére. A kulturális követelményeket összesen 566 079 fiatal teljesítette az elmúlt évben. 93 456 fiatal kapcsolódott be a „József Attila olvasómozgalom”-ba, amely 1959-ben indult, és 1961 óta

²⁰ Vö. Statisztikai Évkönyv, 1960. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1960. 344. o.

²¹ Kulturális intézmények és vállalatok adatai és pénzügyi gazdálkodása. KSH, 1960. 30—31. o.

²² Uo. 32—33. o.

²³ Uo. 38—39. o. Vö. még: Statisztikai Évkönyv, 1960., id. kiad. 343. o.

kapcsolták be az „Ifjúság a szocializmusért” mozgalom követelményei közé. 1961-ben bontakozott ki a könyvbarátok mozgalma, amely a tömegek könyvvel való ellátásának meggyorsítását és az olvasómozgalom fejlesztését tűzte ki céljául. (Magyar ifjúság, 1962. IV. 28.)

A többi társadalmi szervezet is nagy munkát végez a tömegek kulturális fejlődésének elősegítésére; különösen a pártszervezetek munkája, valamint a szakszervezetek oktatási tevékenysége nagy jelentőségű ebben a vonatkozásban. Hadd említsük meg azt a kevésbé ismert munkát, amelyet a Nótanács fejt ki: azon nők számára, akik szervezett oktatási formában nem vesznek részt, és más kulturális tevékenységbe nem kapcsolódtak őket be, szakköröket, előadás-sorozatokat szervez; a résztvevők száma ez évben közel 140 ezerre tehető.

A széles fronton győzedelmeskedő kulturális forradalomról tanúskodó nagy tanulási láz kielégítésére jelenlegi eszközeink még nem is elégségesek (erre utalnak az egyetemi, középiskolai felvételekkel kapcsolatos problémák). Ez a nagy kulturálódási vágy olyan szembetűnő, hogy még a hazánkkal sokszor oly ellenséges nyugati sajtó is kénytelen elismerni. A „Frankfurter Rundschau” c. nyugatnémet lap pl. a következőket írta: „A mai magyar rendszer tagadhatatlan érdeméért könyvelhető el az iskolaügy és a továbbképzés erőteljes fejlesztése. A számadatokból arra kell következtetni, hogy a magyar népet olyan művelődési láz fűti, mint eddig még sohasem.”²⁴

A művelődési igények megnövekedése szorosan összefügg a dolgozók rendelkezésére álló *szabad idő* növekedésével. Bár még csak kezdeti lépéseket tettünk e téren (az üzemek bizonyos csoportjában bevezetett csökkentett munkaidőre gondolok), a Szovjetunió által megkezdett és a mi jövőnk e téren is jelölő úton — máris érződik a hatása a tömegek kulturálódási vágyának fejlődésében. Különösen fontos e tekintetben a falun bekövetkezett nagy társadalmi átalakulás: a kollektivizálás lényegében befejeződött, s az nemcsak a nagyüzemi gazdaságok létrehozását eredményezi, hanem megszabadítja az egyéni parasztgazdaság nyűgétől is a dolgozó parasztokat; megszabadulnak a látástól-vakulásig tartó munkától, és jelentősen megnövekszik a szabad idejük is. A falusi kulturális élet fejlődéséről impozáns adatok tanúskodnak. A felnőttoktatás új formái jöttek létre, mint pl. a TSZ-akadémiák, amelyek közel 20 000 tagot fognak át, valamint a különböző tanfolyamok, amelyek széles körben vonják a parasztságot a művelődés eszközeinek felhasználásába.

A kulturális forradalom a dolgozók műveltségének növelésével új lehetőséget nyitott meg. Nemesak az ismeretek gyarapodnak, hanem a szellemi és a fizikai munka közeledése kiszélesíti a tömegek látókörét, felkészültségét, és ennek igen nagy hatása van a tömegek öntudatának növekedésére, fejlődésére. A szellemi és a fizikai munka összekapcsolásának éppen ezért igen fontos emocionális oldala, pszichológiai hatása is van.

II.

A szellemi és a fizikai munka közötti határok lebontásához kialakulnak a lehetőségek. Ez a közeledés egyben társadalmi szükségszerűség is — a társadalmi fejlődés megköveteli, a tudományos és technikai haladás igényli a fizikai munkának a szellemi munka színvonalára emelését, a kettő összekapcsolását. Ma már egyre kevésbé elégséges, hogy a szellemi munkát viszonylag szűk

²⁴ A Frankfurter Rundschau 1961. dec. 21-i száma.

rétegek tevékenysége fogja át. Egyre szélesebb méretekben jelentkezik az igény a fizikai munkának a szellemi munka szintjére való emelése iránt. A szellemi munka kiszélesítése iránti igény az emberek fejlődésének belső szükséglete által is előtérbe kerül. Azok, akik a fizikai munka terheit viselik vállukon, érthető módon szabadulni akarnak a terhes, fárasztó, nehéz, gyöttrő munkától. És ez a belső igény találkozik azokkal a társadalmi szükségletekkel, amelyek ebben a vonatkozásban a termelés, a termelékenység fokozásához kapcsolódnak: a szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbség megszüntetését megköveteli a munka jellegében bekövetkező változás, a technikai haladás is.

Igen szoros összefüggés tapasztalható a technikai haladás igényei és a művelődés iránti igények megnövekedése között. A tudományok, a technika fejlődése, az új technika ismereteinek elsajátítása nélkül lehetetlenség volna a munka termelékenységét emelni, a népünk előtt álló nagy terveket teljesíteni. Így fonódik össze a kulturális forradalom fejlődése a szocialista fejlődés meggyorsításának anyagi-műszaki feltételeivel.

*

Ma még nem szűnt meg a *fizikai munka kényszere* hazánkban. A termelőerők mai fejlettsége még szükségessé tesz bizonyos mennyiségű nehéz, fárasztó fizikai munkát. A munkamegosztás régi, a magántulajdonhoz kapcsolódó és a termelőerők kezdetleges állapotát kifejező struktúrájának az örökségét még nem küzdöttük le. Magyarországon pl. a fizikai munka jelentős hányadát teszi ki a kézierővel végzett nehéz, fárasztó anyagmozgatás. Az iparilag fejlett országokban ez a hányad jelentősen csekélyebb (egyes adatok szerint Nyugat-Németországban a fizikai dolgozók mindössze 10, az Egyesült Államokban és Svájcban 20—25 %-a foglalkozik anyagmozgatással). A munka termelékenységének növelésére irányuló igények feltétlenül előmozdítják az anyagmozgatás racionális megszervezését, gépesítését, arányának lehető legnagyobb csökkentését. Ebből a szempontból fontos az a mozgalom, amely Budapest IX. kerületének üzemeiben indult el, célul tűzve ki a belső szállítási utak rövidítését. Ez nemcsak a munka termelékenységét növeli s az önköltséget csökkenti, hanem a nehéz fizikai munka területének a csökkentéséhez s ezzel a szellemi és fizikai munka ellentmondása megoldásához, a köztük levő határok csökkentéséhez, majd lebontásához is hozzájárul. A nehéz, elcsigázó fizikai munka ma még nemcsak hazánkban, hanem más szocialista országokban is az ipari munka jelentős hányadát teszi ki. Még nagyobb arányokban jelentkezik a nehéz fizikai kézimunka a mezőgazdaságban. A mezőgazdasági munka gépesítése, ésszerű szervezése igen nagy jelentőségű a mezőgazdasági munkának az ipari munkához, az ipari munka szintjéhez való közelítésében s ezzel együtt a szellemi munka arányának növelésében a mezőgazdasági munka területén, illetve perspektívakusan a szellemi és a fizikai munka határai lebontásában a mezőgazdasági munka területén is. Ebből a szempontból is nagyon fontos a mezőgazdaságnak hazánkban bekövetkezett szocialista átszervezése. Természetesen, a mezőgazdaságban, ahol nagy lemaradásokat kell pótolni, nyilván később következik be a fizikai és a szellemi munka közeledése. Ezen a területen meg kell gyorsítani a lemaradások pótlását.

A technikai fejlődés — az automatizálás, a kemizálás, a komplex gépesítés stb. — alapjában változtatja meg a *munka jellegét*. Régi szakmák egész sora tűnik el, s új szakmák tömege alakul ki. Ezek egyre inkább különböznek a

régi értelemben vett termelőmunkától, amely nehéz testi munkára épült. Régen az ipari munka nagy részét az élő emberi munka, az ember izomerejének működtetése jelentette. Maga az ember volt a legfőbb energiaforrás. A termelőerők fejlődése, a gépi nagyipari termelés kifejlődése jelentős természeti erőket kapcsolt be a termelésbe energiaforrásként, s ennek arányában egyre csökkent az ember izomerejének igénybevétele. A munka jellegének a megváltozása az ipari munka feladatává egyre inkább a gépek kiszolgálását, valamint a gépi termelési folyamatok irányítását és megfigyelését teszi. A technikai fejlődés újabb szakasza elvezet ahhoz az állapothoz, hogy az ember egyre inkább megszabadul nemcsak a gépek fizikai kiszolgálásától, hanem az ellenőrzés mechanikus funkcióitól is. Az ember a társadalmi fejlődés, a szocialista fejlődés keretei között meggyorsuló technikai folyamat eredményeképpen egyre inkább megszűnik a gépek szolgája, rabszolgája lenni. Az elektronika, a telemechanika, a komplex gépesítés széleskörű alkalmazása a termelési folyamatba nagy lendülettel kapcsolja be a szellemi munkát, és a szellemi munka mechanikus funkcióit is kiszorítja, nemcsak a fizikai munka mechanikus részét.

A munka jellegének megváltozása közeledést hoz létre a szellemi és a fizikai munka között, elősegíti a szellemi munka fokozottabb behatolását a termelési folyamatokba. A szellemi munka maga is közvetlenül termelőmunkává válik²⁵ a műszaki dolgozók tevékenységének, valamint a tudománynak és a technikának a termeléssel való összefonódásával.

Mit jelent a szellemi és a fizikai munka közötti közeledés? Elvezet-e oda, hogy teljesen megszűnik a szellemi és fizikai munka különbsége abban az értelemben is, hogy mindenféle munkamegosztás eltűnik a társadalomból? Azonos-e a szellemi és a fizikai munka határainak lebontása, a szellemi és a fizikai munka összekapcsolása általában a munkamegosztás megszűntével a szocialista-kommunista társadalomban?

A szocialista forradalom fejlődése felszámolja a munkamegosztás kapitalista struktúráját: azt a munkamegosztást, amely kizsákmányolásra épült és feltételezte, hogy a társadalom egy része rendelkezik a termelőerőkkel, másik része ki van zárva a tulajdonukból. Ez a fajta megosztás osztályok létét, osztályantagonizmust zárt magába, mely az osztályoknak a termelés szerkezetében elfoglalt helyében, a jövedelemből való részesedésében, életmódjuk alakulásában, az irányító és az irányított helyzetében, a szellemi és a fizikai munka ellentétében is realizálódott. Ez a munkamegosztás ellentéteket eredményezett a szellemi és a fizikai munkát végzők között; a szellemi munka végzője — a kizsákmányoló osztályok exponenseként — irányította a társadalmi mechanizmust, a termelési folyamatokat, továbbá monopolhelyzetben volt a kulturális életben, kizárólagos joggal rendelkezett művelődésre, s ennek megfelelően a nemzeti jövedelemből is sokkal nagyobb arányokban részesedett, mint a fizikai munka végzője. Nagy részüknek életszemléletében, magatartásában, viselkedésében, emocionális és általában pszichikai felfogásában jelentkezett ez a kettősség, ez az ellentét. A szellemi és fizikai munka közötti szakadék egyaránt korlátozó hatású volt a szellemi munka emberére (a fizikai mozgástól való tartózkodás egészségtelen hatásai, szakmai korlátozottság) és a fizikai munka embereire is, akik egyoldalú, kimerítő, fáradtságos munkára voltak kárhóztatva. A szellemi és a fizikai munka közötti szakadék az általános kulturális,

²⁵ Vö. V. Ja. Elmeev cikkével: A szellemi munka szerepének megnövekedése a szocializmus termelőerőinek fejlesztésében. *Voproszi Filozofii*, 1959. 8. sz. 33—34. o.

technikai felkészültség színvonalán is erősen érződött. A magántulajdonon alapuló munkamegosztás és a belőle fakadó ellentét vezetett oda, hogy — különösen a fizikai munkával foglalkozókat — a kenyérkereset egy életre egy szakmához láncolta. Hivatásukat a szükség diktálta. Ez az egyenetlenség, egyoldalúság egyenesen következett a szellemi és a fizikai munka antagonisztikus ellentétéből.

Az ilyenfajta munkamegosztással a szocialista forradalom leszámol. A kapitalista munkamegosztásnak a megszüntetése azonban nem jelenti azt, hogy a szocialista termelési módból nem következik munkamegosztás. A kapitalista munkamegosztás megszűnése nem jelenti minden megosztás megszűnését. Ez a munkamegosztás-struktúra, elsősorban a termelőerők fejlődésének és fejlettségi fokának megfelelően, maga is változékony, rugalmasan tovább fejlődik a tudományos, technikai fejlődés igényeinek megfelelően, s maga is hozzájárul — igényeinek kibontakoztatásával — a szellemi és a fizikai munka harmonikus összekapcsolásához.

A szocialista társadalom, a kommunista társadalom felépítése *nem jelenti azt, hogy mindenki mindenhez egyaránt ért.* A kommunizmus mindenkinek lehetőséget ad képességei, személyisége kibontakoztatására. De ez nem jelent egyben egyenlő képességeket is. Nem kényszerül ugyan senki egy hivatáshoz akarata és hajlama ellenére; felkészültsége alapján — s erre széleskörű lehetőségek adódnak — képessége és a társadalmi szükségletek szerint szabadon változtathatja meg hivatását, nem a kenyérkereset kényszere diktálja többé foglalkozását, de az egyoldalúságot nem váltja fel valamiféle új polihisztorság.

Továbbá: a munkamegosztás új struktúrája nem feltételezi a társadalom egy részének privilégizált helyzetét s a másik rész alárendeltségét. A szellemi és a fizikai munka megoszlása, ellentéte nem örökös. Ellenkezőleg: a kommunista társadalomban harmonikusan egyesül a fizikai és a szellemi munka, az előbbi felemelkedik az utóbbi szintjére, de ez nem küszöböli ki teljesen a fizikai munka bizonyos formáit. *A munka perspektívája a szellemi munka, amely párosul valamelyest könnyű testi munkával is.* Manyevic vitatkozik azokkal a szovjet közgazdászokkal, akik leegyszerűsítik a szellemi és a fizikai munka összekapcsolásának perspektíváját, s úgy vélik, hogy az ember minden területen valamennyi munkához fog érteni. Vitatkozik Sztrumilin akadémikussal, aki szerint új munkamegosztás jön létre, de nem az emberek, hanem a gépek között. Vitázik Koricsenko közgazdással, akinek véleménye az, hogy „minden ember minden területen valamennyi munkához fog érteni”. Manyevic cikke cáfolja ezeket a nézeteket mint utópisztikus elképzeléseket.²⁶ A döntő hányad a szellemi munkát illeti, a könnyű testi munka csak alárendelt ebben a perspektívában. Az egész nép felemelkedik a szellemi munkát végzők szintjére, de az értelmiség nem szakad el a fizikai munkától, a szellemi és a fizikai munka összekapcsolódik.

A szellemi és a fizikai munka arányának alakulása annál is figyelemre méltóbb, mert ellentétük, legélesebb antagonizmusuk sem jelentett absztrakt szembenállást. A szellemi munka — kettőjük antagonisztikus ellentétének keretei között is — tartalmaz bizonyos fizikai elemet, és még inkább a fizikai munka szellemi mozzanatokát. Az a kérdés, hogy melyik dominál? A szellemi és a fizikai munka antagonisztikus ellentétének viszonyai között a lebecsült fizikai munkával szemben a szellemi munka volt a munkának megbecsült,

²⁶ Vö. E. L. Manevics id. cikkével.

elismert formája. Más kérdés, hogy a társadalmi termelés fejlődése szempontjából melyik a munka domináló oldala? A kettő közül a meghatározó oldal a termelőerők alacsony fejlettségi foka mellett a társadalmi termelést előrevívó fizikai munka volt. A kommunizmus építésével ez a viszony megfordul: meghatározóvá a szellemi munka válik.

A kommunizmus építése során a szellemi és a fizikai munka összekapcsolásával tehát a munka jellege több vonatkozásban alapvetően megváltozik:

a) Megszűnik a fizikai munka mint nehéz, fáradságos, gyötrő fizikai kézi munka.

b) Megszűnik a kevésbé termelékeny fizikai munka.

c) A fizikai munka egyre inkább a szellemi munka szintjére emelkedik.

d) Az egységes, harmonikus munka keretei között összekapcsolódik a szellemi és fizikai munka.

e) Megszűnik a szellemi munka mechanikus, gépies oldala, és átadja helyét az alkotó jellegű szellemi tevékenységnek.

A szellemi munka kiteljesedik és alkotó szellemi munkává válik.²⁷ Az ilyen módon felfogott kommunista munka az, amely a kommunista társadalomban szélesben kibontakozik és az ember *elsőrendű életszükségletévé* válik. A munka kommunista típusa egyesíti magában az egyéni és a társadalmi érdekeket. A munka nemcsak önmagában okoz örömet végzőjének, hanem, a többi között azzal is, hogy a munkás látja munkájának értelmét, jelentőségét, társadalmi szerepét. A szellemi és a fizikai munka határai fokozatos lebontásának a perspektíváját látva, nevetségesnek tűnnek azok a burzsoá nézetek, amelyek szerint a technikai fejlődés nem vezet az egyéniség fejlődésére, ellenkezőleg az egyéniség elszürkül, szétesik, a termelési folyamat mechanikus alkatrészévé, csavarjává válik csupán. A kommunista társadalom munkája alkotó tevékenység, amelyben minden dolgozó látja helyét, munkájának értelmét; ezért mondjuk, hogy munkája alkotó munka. A munka alkotó jellege nem csupán a munka egyes fajtáira vonatkozik; szabad alkotó jellege, a munka öröme átfogja a munka különféle formáit. Természetesen nehéz ma még azt állítani, hogy a jövő társadalom munkája valamennyi fajtája egyaránt kiváltja a munka örömét. Nehéz ma még áttekinteni a jövő társadalom munkájának minden fajtáját, nem is lehet vállalkozni erre. Bizonyára akadnak majd olyan munkafajták (pl. művészi, tudományos alkotó munka), amelyek több érdeklődést váltanak ki, mint a másik. De a szellemi és a fizikai munka harmonikus összekapcsolása

²⁷ Meg kell jegyeznünk, hogy a szolgáltatási tevékenység nem azonos a szellemi munkával. Marx az *Értéktöbbletelméletekben* világosan felsorolja a szellemi munka alapvető válfajait. A szellemi munka 3 kategóriáját jelölte meg: az első csoportba a műszaki-gazdasági értelmiségieket foglalta bele, akik „közvetlenül részt vesznek anyagi javak termelésében” (mérnökök, közgazdászok, agronómusok), a második csoportot a tudósok, írók, művészek alkotják; azok a szellemi munkát végző emberek, akik „eladásra alkalmas árukat hoznak létre, pl. könyveket, képeket, és általában mindazon művészeti alkotásokat, amelyek az alkotó művész művészi tevékenységében külön léteznek”. A szellemi munka harmadik csoportjába azok tartoznak, akiknél az „előállított termék elválaszthatatlan attól az aktustól, amelyben a termék létrejön, amint ez minden előadó művésznél, szónoknál, színésznél, tanítónál, orvosnál történik”. (Marx: *Értéktöbbletelméletek*.) Ebbe a kategóriába tartoznak tehát a vezető állami-, párt-, ideológiai apparátus, az állami alkalmazottak, pedagógusok, színészek, orvosok, katonai értelmiség stb. Meg kell különböztetni ettől az ún. szolgáltató foglalkozási ágakat (könyvelői munka stb.), amelyeket gyakran összekevernek a szellemi munkával. Ez a szolgáltatási tevékenység is közeledni fog a szellemi munka szintjéhez. (Vö. azzal az elemzéssel, amelyet V. Szemjonov adott „Az osztály nélküli társadalomhoz vezető úton” c. cikkében; *Kommunizist*, 1962. 1. sz.)

a munka örömét váltja majd ki a jövő emberéből, bárhol is dolgozzék. Ehhez az is hozzájárul, hogy azt a munkát, amelyet kevésbé szívesen végez, felkészültségének — és a társadalmi szükségleteknek — megfelelően más munkával cserélhet fel. Nem lesz kényszerítve-kötve egy szűken vett hivatáshoz.

A munka jellegének megváltozása újfajta embereket igényel, újfajta munkásokat fog kitermelni. A technika fejlődése, a munka jellegének megváltozása megköveteli a dolgozók felkészültségének növekedését; mint láttuk, *erőteljes kulturális igényeket hoz létre*. Egyben meg is alapozza ezek kielégítésének lehetőségét, mivel a technika fejlődése, a munka termelékenysége fokozásával leszorítja a társadalmilag szükséges munkaidőt, és erőteljesen növeli az emberek szabad idejét. A Szovjetunió a világ legrövidebb munkanapját vezeti be, már jelenleg is 7, illetve 6 órás munkanappal dolgozik, és ismertek a tervek a munkaidő további csökkentésére. A szabad idő felhasználása igen jelentős társadalmi ügy, a szabad idő ésszerű eltöltése (aktív pihenés, szórakozás, tanulás) széleskörű kulturális fejlődést követel meg. A szabad idő növekedése nem egyszerűen a henyélésre való több időt jelenti. A kultúra lehetőségeinek fel kell zárkózniuk a szabad idő megfelelő eltöltésére irányuló megnövekvő igények teljesítéséhez.

A szabad idő növekedése a technika fejlődésének velejárójaként mint világprobléma jelentkezik; a burzsoá szociológia is nagyon részletesen foglalkozik vele. Természetesen a burzsoá szociológia — amelynek külön ága a szabadidő szociológiája — már csak azért is kénytelen foglalkozni ezzel a problémával, mert a szabad idő egyben a munkanélküliségnek is járuléka. A technikai fejlődés, az automatizálás a tőkés világban elkerülhetetlenül a munkanélküliség növekedését hozza magával. A szabad időre vonatkozó szociológiai kutatásokat érdekesen foglalja össze Joffre Dumazedier „A szabad idő szociológiájának aktuális problémái” c. cikke.²⁸ A szabad idő fogalmát így határozza meg: „Gazdasági értelemben véve a szabad idő olyan idő, amelyben az ember nem vesz részt munkájával a termelési folyamatban. A szabad idő elsősorban a termelőmunkától szabaddá tett idő, amely a technikai haladás és a társadalmi tevékenység eredményeként jött létre, azaz az ember improduktív tevékenységének ideje a termelési periódus előtt, alatt vagy után.” Dumazedier megkülönbözteti a munkát mint termelő tevékenységet a tevékenység szélesebb körétől. A szabad idő felhasználásának három aspektusát vizsgálja: a pihenést, a szórakozást és a tanulást. A szabad idő felhasználása „három különböző funkcionak felelhet meg az ember kibontakozásának szempontjából. Hivatásbeli, családi és társadalmi kötelezettségeinek szempontjából első a felfrissülés (pihenés) funkciója, amely megszabadít a fáradtságtól; a második funkció a szórakozás, ez főképpen attól az unalomtól szabadít meg, amely a műhelyben, hivatalban végzett mindennapi munka monotonitásától és ismétlődéséből jött létre. De Maytól G. Friedmanig az iparszociológusok foglalkoztak annak szükségességével, hogy különböző módon kompenzálni kell a modern, mechanizált, specializált, ismétlődő munkát. . . Végül a szabad időnek megvan a személyiséget fejlesztő funkciója is; a szabad idő időt hagy arra, hogy az ember művelje testi és szellemi képességeit, újstílusú és keretű tanulásformát nyújt, amely kedvező a személyiség szabad kibontakoztatásához.” Dumazedier több ízben nyomatékosan felhívja a figyelmet cikkében arra, hogy mennyire helytelen elválasztani egymástól a kultúra fejlődését és a szabad időt. Bírálja

²⁸ Revue Internationale des sciences sociales. UNESCO, 1960. 4. sz.

a kulturális élet szociológusait, akik nem veszik figyelembe ezt a következményt, és elválasztják egymástól a kultúrát és a szabad időt. Természetesen kapitalista viszonyok között ez az igény egészen másként jelentkezik, mint a szocialista fejlődésben.

A Szovjetunió jelentős léptekkel viszi előre a szellemi és a fizikai munka ellentmondásainak megoldását a technikai fejlődés, a munka jellegének megváltozása érdekében. Nagy lépést jelent a nukleáris tudomány és technika alkalmazása az iparban. Így például: „a bányászatban és az ércdúsításban, ahol az érc és a szén őrlésének, szállításának és dúsításának művelete — mely monoton, egyszerű műveletek elvégzését igényli, s ezenkívül össze van kötve az embernek szénporban, valamint gép Zajban való tartózkodásával — radioaktív izotópokkal felszerelt eszközök segítségével teljesen automatizálható, s ezáltal az ember munkája robotautomatákkal helyettesíthető. A radioaktív izotópokat a fent említett módon a délkrivorozszi ércdúsító kombinátnál és az észtországi palabányákban használták először, s ezáltal a radioaktív izotópok előtt újabb alkalmazási területet nyitottak meg.” A munka jellegének megváltoztatása, a fizikai munka körének szűkítése tekintetében más területeken is jelentős eredményekre vezet a radioaktív izotópok alkalmazása: „A radioaktív izotópoknak a termelés automatizálására való felhasználása pl. hatásos eszköz arra, hogy megoldjuk a párt programjának élénk tűzött egyik legfontosabb feladatát: a nehéz fizikai munkának, valamint az összes szakmunkást nem igénylő munkának kiküszöbölését.” A munka jellegének megváltozását mutatja a következő is: „az izotópoknak a szénbányászatban való alkalmazása... lehetővé teszi a föld alatti munka teljes automatizálását, és a felszíni munkáknak mechanizmusokkal történő vezérléséhez vezet”.²⁹

Ez a fejlődés megindul és gyorsul hazánkban is; a technika fejlődése egyre kedvezőbb feltételeket teremt a szellemi és a fizikai munka összekapcsolásához, a munka jellegének megváltoztatásához. Hazánk ipari struktúrájának megváltozása a második ötéves terv során fokozott mértékben előtérbe állítja a nagy műszaki tudást igénylő iparágak fejlődését, pl. a híradástechnikai iparét. „A híradástechnikai ipar fejlődése nagy igényeket támaszt szakkáderekben, elsősorban műszakiakban. A termelés gyors kiterjesztése és a termelési struktúra átalakítása, a több szellemi és a bonyolultabb fizikai munkát igénylő termékek javára növeli a kvalifikált munkaerők iránti szükségletet.”³⁰ Ez elvezet a szakmunkások hányadának 18—20 %-kal való növekedéséhez az összlétszámon belül. Nagy jelentőségű így, a többi között, a műszeripar, a híradástechnikai ipar nagyarányú fejlődése; a második ötéves tervben ez a fejlődés magas képesítésű munkára épül, a képzés gyorsítását igényli, sietteti a szellemi és a fizikai munka ellentmondásának megoldását is.

III.

A műszaki fejlesztés igényeinek felmérése, a technika fejlődése így visszavezet a kulturális fejlődés, az oktatás problémáihoz. Az eddig tárgyaltak alapján kell tanulmányozni, *mennyire alkalmas a munkásosztály és a parasztság a megnövekedett technikai, termelési követelmények kielégítésére.*

²⁹ Jemeljanov: A nukleáris tudomány és szerepe a kommunizmus építésében. Atomnaja Energia, 1961. okt., 11. sorozat, 7. sz. 305—312. o.

³⁰ Szita Jánosné—Pogány Károly: A híradástechnikai ipar második ötéves terve. Közgazdasági Szemle, 1962. 1. sz. 66—81. o.

Figyelemre méltóak ebből a szempontból az 1960-as népszámlálás adatai. Ezek megmutatják: hogyan emelkedik dolgozó népünk általános műveltsége, hogyan fejlődik szakmai felkészültsége. A budapesti adatok pl. a következő képet mutatják:

a) Általános iskolai végzettsége a 14 éven felüli lakosság 53,3%-ának van.

b) Középiskolai végzettséggel, illetve érettségivel a 18 éven felüli lakosság 19,1%-a rendelkezik.

c) Egyetemi és főiskolai végzettséggel, képesítéssel rendelkezik a 24 éven felüli lakosság 6,4%-a.

Figyelemre méltóak az országos eredmények is (zárójelben a népesség százalékban megadott aránya):

	1941	1949	1960
Nyolc általános iskolát végzett	609 797 (7,4)	923 209 (11,4)	1 607 200 (18,3)
Érettségivel rendelkezik	163 525 (2)	249 320 (3,1)	385 600 (4,4)
Egyetemet és főiskolát végzett (oklevél nélkül)	15 754 (0,2)	14 023 (0,2)	57 500 (0,7)
Egyetemet végzett (diplomával)	87 089 (1,1)	93 235 (1,2)	147 400 (1,9)

Ezek az adatok mutatják, hogy középfokú és felsőfokú képesítéssel, végzettséggel a 18 év feletti népességnek 7%-a, 590 500 ember rendelkezett.³¹

Az általános műveltség és a szakmai felkészültség a múlthoz képest rohamos fejlődést mutat, különösen a felnövekvő lakosság, a fiatalabb generáció körében. Ma már az általános iskolás korban levő fiataloknak 93%-a végzi el időben az általános iskolát, s ezeknek kb. $\frac{2}{3}$ -a valamilyen középiskolában tanul tovább, nem számítva az iparitanuló-képzést. Ez a nagy fejlődés a szocialista forradalom vívmánya, népünk növekvő műveltségi színvonaláról tanúskodik. Bizonyos fokig rontják az általános képet az idősebb generációk, amelyek felkészültsége alacsonyabb, és ez az átlagszámokat is alacsonyabb szintre szorítja vissza.

De a felnőtt generáció körében is gyorsul a kulturális fejlődés. Erről tanúskodnak a felnőttoktatás adatai. Budapesten 1957-hez képest 1961-re a dolgozók általános iskoláiban tanulók száma 432%-ra növekedett. A dolgozók középiskoláiban tanulók száma 326%-ra nőtt, míg az egyetemeken és a főiskolákon tanuló felnőttek száma 258%-ra nőtt. A főváros 18 éven felüli, tehát felnőtt lakosságának mintegy 7%-a vesz részt ily módon szervezett oktatásban.

A gyárakban, üzemekben szervezett szaktanfolyamok, továbbképző tanfolyamok, a gyárakban szervezett általános iskolák megkönnyítik a fejlődést, gyorsítják a magasabb képzettség szerzésére irányuló törekvéseket.

Az elmúlt évek során figyelemre méltó kezdeti lépések történtek a *műszaki ismeretterjesztés* terén. A TIT műszaki előadásainak száma a következőképpen alakult: 1959-ben 1998; 1960-ban 2871; 1961-ben 4000 felett.

Fontosak ebből a szempontból a munkásakadémiák, amelyeket Budapesten széles körben szerveztek meg az üzemekben; 1958-ban még csak néhány munkásakadémia működik Budapesten és néhány nagyobb városban. 1960—61-ben 500, 30 ezer hallgatóval; 1961—62-ben ezer, 60 ezer résztvevővel.

³¹ Statisztikai Évkönyv, id. kiad.

Nagy szerepet játszanak a műszaki ismeretterjesztésben az üzemekben szervezett műszaki szakkörök. Ezek száma még kicsi (1960-ban mindössze 596), de tervezik, hogy minden nagyüzemben és középüzemben megszervezzék őket.

A műszaki ismeretterjesztés helyzete egyelőre még nem túl kedvező; az eddigi intézkedések csak kezdeti lépéseknek tekinthetők, és ezek sem minden vonatkozásban eredményesek. Így pl. a munkásakadémiákon még viszonylag kevés a műszaki tagozat.

A természettudományos ismeretterjesztés sem tart lépést a követelményekkel. Az előadások között még viszonylag kevés a természettudományos és még kevesebb a műszaki. Fontos a mezőgazdasági ismeretterjesztés kiterjesztése és színvonalának emelése is.

A dolgozók művelődésében jelentős szerepe van a televíziónak és különösen a rádiónak, amely nagy elterjedtsége miatt lényegében minden felnőtthez eljuttathatja a tudást. A rádióiskolán és a rádióegyetemen azonban még csekély a természettudományos, műszaki előadások aránya, még túl sok az úgynevezett klasszikus, humán műveltséget terjesztő tárgy.

*

A felsorolt oktatási és népművelési formák, minden hiányosságuk ellenére is elősegítik a szellemi és a fizikai munka közeledését, a kettő közötti határvonal lebontását.

A magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusa, a szocializmus fejlődésének tervét kidolgozva, megjelölte a feladatokat a kulturális forradalom továbbfejlesztésére, meggyorsítására is. Felmérjük eddig megtett utunkat, tanulmányozzuk a kialakult helyzetet, a helyzetet jellemző tendenciákat, valamint kutatjuk a tendenciákból a fejlődés perspektívájára vonatkozó következtetéseket.

Mindennek alapján is fő feladataink közé tartozik a szellemi és a fizikai munka egymáshoz való közelítése, ellentmondásuk megoldása, ami előkészíti a kommunizmus építése keretei között a közöttük levő határok teljes lebontását.

ОБРАЗОВАНИЕ УСЛОВИЙ РЕШЕНИЯ ПРОТИВОРЕЧИЙ МЕЖДУ УМСТВЕННЫМ И ФИЗИЧЕСКИМ ТРУДОМ В ВЕНГЕРСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Дьёрдь Фукас

На основе материалов XXII съезда КПСС и с точки зрения перспективы будущего коммунистического общества автор статьи сначала рассматривает вопрос о том, при каких условиях исчезнут существенные различия между умственным и физическим трудом. Анализируя связь социалистической революции и большой культурной революции, развертывающейся в условиях социалистической революции, автор подчеркивает роль культурной революции в создании социалистического общества. Культурная революция является важным средством создания социалистического человека и многостороннего развития личности.

Автор познакомляет нас с достижениями культурной революции в области преодоления неграмотности, народного просвещения и т. д. и сопоставляет эти результаты с некоторыми показателями развития капиталистического мира.

Потом рассматриваются проблемы, связанные с изменением характера труда, с точки зрения развития соотношения умственного и физического труда. Автор показывает, как — при условиях социализма — научный и технический прогресс способствует сближению умственного и физического труда.

При условиях исчезания разницы между умственным и физическим трудом не прекращается всякое разделение труда; тяжелый ручной физический труд и механический умственный труд будут упразднены, а физический труд будет все более подниматься на уровень умственного труда. В перспективе обрисовывается умственный труд в сочетании с легким физическим трудом.

В заключение автор говорит о том, что вследствие технического прогресса возникают крупные культурные запросы и одновременно создаются и условия их удовлетворения. Более подробно он разбирает проблемы, связанные с увеличением нерабочего времени. Автор знакомит читателя с мероприятиями и инициативами, которые, увеличивая специальное, техническое и общее образование взрослого поколения, способствуют преодолению преграды между умственным и физическим трудом.

THE DEVELOPMENT OF THE CONDITIONS FOR THE SOLUTION OF CONTRADICTION BETWEEN INTELLECTUAL AND PHYSICAL LABOUR IN THE HUNGARIAN PEOPLE'S REPUBLIC

György Fukász

The introductory part of the article is devoted to an examination on the base of the 22nd Congress of the CPSU, of the circumstances of the essential difference between intellectual and physical labour, from the perspective of the future communist society. Examining the connections between social revolution and the great cultural revolution which has developed within the scope of the former, the author emphasizes the role of the latter in the formation of socialist society. The cultural revolution is an important means of the formation of socialist man, of the many-sided development of personality.

The author treats the results of the cultural revolution obtained so far in the fields of fighting down illiteracy, of schooling and popular education, etc. and makes a comparison with some of the data concerning the development of the capitalist world.

Further on, an investigation is made of the problems connected with the change of the character of labour from the point of view of the development of the connections between intellectual and physical forms of labour. The article shows how scientific, technical progress — under the circumstances of socialism — facilitates the connection of intellectual and physical labour.

The disappearance of the difference between intellectual and physical labour does not cease all kinds of division of labour; the hard, manual labour and the mechanical intellectual labour will stop, and physical labour will rise more and more to the level of intellectual labour. The future perspective is intellectual labour combined with light manual labour.

In the concluding part of the article the author states that technical development brings about powerful cultural demands creating at the same time, the conditions of their fulfilment. Among these, more thoroughly treated in the article are the problems, connected with the increase of free time. A circumstantial description is given of the measures and initiations, which, through the increasing of the professional, technical knowledge and culture of the adult generation, help to remove the dividing line between intellectual and physical labour.

Az „elemi” részecskék kettős természetéről

SZABÓ GÁBOR

A mikrofolyamatokat leíró kvantummechanika az elmúlt néhány évtized alatt jelentős eredményeket ért el. Így, például, feltárta az „elemi” részecskék kettős természetét. A mikrovilág tudattól független létezését, objektivitását és megismerhetőségét részben vagy egészben kétségbe vonó különböző idealista irányzatok egy része éppen az „elemi” részecskék kettős természetének meg nem értésén, torz felfogásán alapul.

Az „elemiség” fogalmáról

Régebben elemin olyan anyagrészt értettek, amely egyszerű, oszthatatlan, átalakulásra nem képes. Hosszú időn keresztül a kémiai elemek legkisebb részecskéit, az atomokat tekintették elemieknek.

A radioaktivitás, az elektron stb. felfedezése alapján azonban kiderült, hogy a korábban eleminek hitt atom bonyolult struktúrájú, tovább bontható, és át is alakul más atommá. Világossá vált, hogy az atomok nem „elemiek”, nem végső elemei az anyagnak.

E felfedezések után az elemiség fogalmát az atomok alkotórészeire (elektronra, protonra, neutronra), továbbá azokra a részecskékre vitték át, amelyeket a tudomány pl. a különböző sugárzásokban megtalált.

De egyre inkább kísérletileg is alátámasztottá válik, hogy ezek az ún. „elemi” részecskék, még az elektron is, nem beszélve a nehéz részecskékről, igen bonyolult belső struktúrával rendelkeznek. Ez különösen akkor tapasztalható, ha különböző energiaállapotoknál vizsgáljuk őket.

Igaz, hogy a tudomány jelenlegi állása nem igazolja, hogy pl. egy elektront még kisebb részecskék alkotnak. De az viszont már teljesen ismert, hogy egy ún. alfa-részecske milyen kisebb részecskékből áll.

Ismeretes pl. e részecskék olyan tulajdonsága, mint — meghatározott körülmények között — a kölcsönös átalakulás képessége. Mondhatjuk, hogy éppen ez az „elemi” részecskék legjellemzőbb tulajdonsága. Ismeretes, hogy pl. az atommagot alkotó protonok és neutronok állandóan kölcsönösen átalakulnak egymásba, ennek folyamán részben vagy egészben elveszítik individuális természetüket, a köztük levő kölcsönhatást pi-mezonok közvetítik. Így tehát az a jellemzés, hogy „elemiek, mert nem alakulnak át”, sem illik rájuk.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy az „elemi” régi fogalma jobban különbözik az „elemi” mai fogalmától, mint a régi atomfelfogás a maitól. A ma még eleminek tekintett mikrorészecske azért „elemi”, mert még nem ismerjük belső struktúráját; azért „elemi”, mert — bizonyos feltételek mellett — egységet alkot; más feltételek, más energiaállapot mellett azonban nem bizo-

nyul egységnek, „eleminek”; ilyenek csak azon energiaállapot mellett tekint-
hető, amelynek függvényében vizsgáljuk. Az „elemi” részecskék kölcsönös
átalakulását illetően pedig: ma már az átalakulásoknak számos formája
ismeretes.

A korpuszkuláris és a hullámtulajdonság

A tudományban hosszú ideig az a felfogás uralkodott, hogy a fény kor-
puszkulárból áll. Később ezt az értelmezést háttérbe szorította a fény hullám-
természetéről szóló magyarázat, ezzel egyidejűleg az anyagot — élesen el-
választva a fénytől — csak diszkrét természetűnek tartották. A XIX. század
végén, a XX. század elején azonban kísérletileg is igazolást nyert, hogy a fény
a hullámtermészet mellett korpuszkuláris, diszkrét tulajdonságot is mutat
(fotonokból áll). A továbbiak során pedig kiderült, hogy az addig csak kor-
puszkulárisnak vélt egyéb sugarak sem csak diszkrét jellegűek, hanem hullám-
természetűek is. Kiderült, hogy a korpuszkuláris és a hullámtulajdonság
között nincs áthatolhatatlan válaszfal, merevnek tekintett ellentétüket fel-
kellett váltani a reálsan létező egységük elismerésével.

A fény, valamint a megismert „elemi” részecskék vizsgálata során
számos tény szólt amellet, hogy a fény és az „elemi” részecskék *egyidejűleg*
hullám- és korpuszkuláris természetűek. A fénytörés, az interferencia, a diff-
rakció és a polarizáció amellet szóltak, hogy a fény elektromágneses hullám.
Más kísérleti tények viszont — a fotoelektromos effektus, a fénykibocsátás,
a fényelnyelés — a részecsketulajdonság, azaz amellet szóltak, hogy a részecs-
kék mint egységes egészek hatnak, és nem függenek egymástól. Mindig az
objektív körülmények szabják meg: a fény hullám- vagy korpuszkuláris
természete dominál-e.

Lássunk röviden egy-egy példát. Említettük, hogy a hullámtermészet
mellett szól pl. a fény interferenciája. Az interferencia abban áll, hogy hullámok
találkozásukkor erősítik vagy gyengítik egymást; bárhol is fordul elő a ter-
mészetben, azt jelzi, hogy ott hullámsajátosság létezik. A fény korpuszkuláris
természetét igazolja pl. a fotoelektromos effektus. Ha fényt bocsátunk vala-
mely fémre, akkor a fény elektronokat szakít ki belőle. Az erősebb fény
többet, a gyengébb kevesebbet. A kiváltott elektronok sebessége azonban
mind erős, mind gyenge fény esetében azonos, csak a fény színétől — azaz a
rezgésszámától — függ. Ezt a jelenséget egyedül a hullámelmélettel nem lehe-
tett magyarázni, csak a korpuszkuláris elmélet segítségével, amely szerint a
foton átadja energiája egy részét az elektronnak úgy, mint mikor két rugalmas
golyó ütközik. Ha a foton rezgésszáma, tehát energiája nagyobb, nagyobb a
kiváltott elektron sebessége is.

Compton kutatásai nyomán az is ismeretessé vált, hogy az energia-
átadás impulzusátadással együtt jár. A foton energiája (rezgésszáma) kisebb
lesz az ütközés után, a differenciát átadta a kilépő elektronnak. Az elektron-
kiváltás iránya függ attól a szögtől, amellyel a foton az ütközés folytán eredeti
irányától eltér. Minél nagyobb a szóródás szöge, annál inkább csökken a foton
rezgésszáma, illetve megnő hullámhossza (Compton-hatás). Ezt a jelenséget
nem magyarázza sem a csak korpuszkuláris, sem a csak hullámsajátosság,
hanem a korpuszkuláris és a hullámsajátosság egysége, a kettős természet együt-
léte, elválaszthatatlansága. (A fény kettős természetének igazolására Jánossy
Lajos vezetésével hazánkban is folynak kísérletek, ezekre később visszatérünk.)

Louis de Broglie 1925-ben feltételezte, hogy nemcsak a fényrészecske, hanem a többi elemi részecske is kettős természettel rendelkezik. Gondolatmenete a következő volt: a foton energiája kifejezhető a következő módon: $E = h\nu$, de az energiát ki lehet fejezni így is: $E = mc^2$. Ebből következik, hogy a foton impulzusa, $mc = \frac{h\nu}{c}$; de ez kifejezhető a $\frac{h}{\lambda}$ -val. Tehát az impulzus kifejezhető mind a korpuszkuláris, mind a hullámsajátosságon keresztül. ($E =$ energia, $m =$ tömeg, $c =$ fénysebesség, $\nu =$ a hullám rezgésszáma, $\lambda =$ hullámhossz, $h =$ Planck-féle állandó.)

Ha a részecske tömege m , sebessége v , akkor impulzusa mv , ami egyenlő $\frac{h}{\lambda}$ -val. Innen $\lambda = \frac{h}{mv}$. Ez azt jelenti, hogy egy m tömegű v sebességű részecske $\frac{h}{mv}$ hullámhosszúságú hullámként is viselkedhet.

De Broglie elméletét a kísérleti tények teljes egészében igazolták. Így Davisson és Germer, majd Tompson, Tartakovszkij és mások kimutatták az elektron hullámtulajdonságát is.

(Elméletileg minden test hullámtermészetű is. De a $\lambda = \frac{h}{mv}$ képlet szerint a — nagy m értékű — makrotestek esetében a λ értéke oly csekély, hogy nem is kell figyelembe venni. Viszont az „elemi” részecskénél, ahol m kicsi, a λ értéke nagy lesz: tehát nem lehet elhanyagolni. Ezért is jelent a kettős természet lényeges különbséget a makro- és a mikrovilág között. Másrészt ebből is érthető, hogy a makro- és a mikrovilág között ebben a vonatkozásban sincs éles határvonal.)

Compton kísérletei annak idején csapást jelentettek Bohrnak az energiát illető idealista elképzelésére. Bohr ugyanis azt állította, hogy a hullám nem visz magával energiát, tehát az atomi tárgyak területén nem érvényes az energia megmaradásáról szóló egyetemes törvény. Azóta már ismeretessé vált, hogy az energia kapcsolatban áll a hullámsajátossággal is. Az energiaváltozás is egyenlő a Planck-féle állandó és a rezgésszám szorzatával, amiből következik, hogy a rezgésszám szigorúan meghatározott, nincsen tetszőleges hullámhossz.

A kísérleteket, amelyek — mint láttuk — arra utaltak, hogy a hullám- és a korpuszkuláris sajátosságok egyaránt jellemzik az „elemi” részecskéket, a kutatók máig sem értelmezik egységesen. A kvantummechanika története során különböző elképzelések születtek.

A kettős természet idealista eltorzítása

Egy régebbi felfogás szerint (E. Schrödinger) a mikrotárgyak tulajdonképpen csak hullámsajátossággal rendelkeznek, a korpuszkuláris jelleg csak a kezdeti hullámok interferenciájának az eredménye (hullámcsomag). Ész szerint a korpuszkuláris részecskejelleg nem állandó, nem stabil tulajdonsága a mikrotárgyaknak. Az azóta végzett kutatások azonban bebizonyították, hogy az „elemi” részecskék közül a foton, az elektron és a nukleon igen stabil részecskék.

Egy másik felfogás szerint (N. Bohr, W. Heisenberg) a mikrotárgyak csak korpuszkuláris képződmények, a hullámsajátosság pedig csak a műszer és a mikrotárgy közötti ellenőrizhetetlen kölcsönhatás eredményeként — tehát

csak szubjektíve — érzékelhető.¹ A hullámtermészet tehát nem létezik reálisan, csak a mérések eredményeinek valószínűségét meghatározó matematikai függvény formájában mutatkozik meg. Ebben a felfogásban „... az anyag-hullám fogalmát teljesen absztrakt, formális matematikai módon kezdték értelmezni. Az anyag-hullámot 'nem érzékileg észrevehető valaminek', hanem matematikai szimbólumnak fogták fel. Itt bevonult az idealizmus az anyag-hullám-elméletbe, amely eredetileg nem tartozott hozzá. Kölcsönkérték a filozófusoktól a 'mintha' (als ob) gondolatát. Úgy viselkedik, 'mintha' hullám volna...” Ez az idealista értelmezés elméleti kifejezést nyert Born hipotézisében, amely a 'valószínűség-hullámok' fogalmának szubjektív értelmezésén keresztül formalizálja, matematikai absztrakcióvá alakítja át az anyag-hullámot.²

Bár a kvantummechanika fejlődése során mind újabb bizonyítékok támasztották alá a kettős természetet, a fenti felfogásokhoz újabb és újabb idealista magyarázatok kapcsolódtak.

Az idealista nézetek egyik csoportja egyszerűen az „elemi” részecskék objektív létezését próbálja tagadni, így náluk fel sem merül a kettős tulajdonság objektív létének problémája. Így pl. A. March (1957-ben elhunyt osztrák fizikus) szerint a modern fizika fejlődése az „elemi” részecskék „deszubsztancializálódásának” a folyamata; ezek a részecskék csak tiszta formák, „szubsztancia nélküli” struktúrák. A modern fizika területén — szerinte — a materializmus szelleme kudarcra van ítélve.³ Mások (pl. P. Jordan és V. Lenzen) csak „észkonstrukciónak” tekintik a mikrorészecskék létezését, s ezt — szerintük — éppen a kettős természet igazolja. Véleményüket filozófiai érvekkel is igyekeznek alátámasztani. „Amikor arról beszélnek, hogy az atomfizika forradalmat váltott ki a filozófiában — írja Reichenbach —, akkor éppen a korpuszkula és a hullám dualizmusának elképzelt következményeit veszik tekintetbe.”⁴

A kettős természet jó alkalmat nyújt egyes idealista filozófus-fizikusok számára, hogy az „elemi” részecskék objektív realitását felcseréljék a „megfigyelhetőséggel”; szerintük a létezés = megfigyelhetőség.

Itt azonban két különböző, egymástól teljesen eltérő kérdésről van szó. A mikrorészecskék világában valóban nem tudunk egyszerűen, szabad szemmel megfigyelni különböző folyamatokat; nem tudunk olyan modellt sem felállítani, amely pontosan szemléltetné a korpuszkuláris és a hullámjellegét. Mindez azonban nem bizonyíték az objektív lét ellen.

Mások nem tagadják a részecskék objektív létezését, de a kettős természetet nem tartják reálisan létezőnek. P. Dirac pl. ezt írja: „A hullámokat és részecskéket úgy kell nézni, mint két absztrakciót, amelyek hasznosak egy és ugyanazon fizikai realitás leírásánál. Nem szabad azonban azt gondolni, hogy a reális fizikai világban léteznék akár hullám-, akár részecske-tulajdonság.”⁵

¹ Az utóbbi időben Bohr elvetette az „ellenőrizhetetlenség” elvét.

² Fogarasi Béla: Logika. Akadémiai Kiadó, 1958., 4. kiad. 455. o.

³ A. March: Das neue Denken der modernen Physik. Rowolth, 1957. Die physikalische Erkenntnis und ihre Grenzen. Braunschweig, 1955.

⁴ H. Reichenbach: La signification philosophique du dualisme ondescorpuscules. 1953.

⁵ P. Dirac: Основы квантовой механики (A kvantummechanika alapjai). 1932. 10. o.

Dirac szerint a kettős természet csak a mikrofolyamatok leírására szolgáló alkalmas fogás.

Az idealizmus talaján álló filozófusok és fizikusok közül azonban a legtöbben nem mindkét (korpuszkuláris és hullám-) sajátosság objektív létezését vonják kétségbe, hanem csak az utóbbit, csak szubjektívnek, a tudatban meglévőnek fogva fel. Ez a felfogás található J. Jeans műveiben, ez figyelhető meg W. Hume-Rothery „Elektronok, atomok, fémek és ötvözetek” c. könyvében és másoknál. Jeans így ír erről: „... a hullámok nem a természetből erednek, hanem a mi erőfeszítésünkől, hogy a természetet megértsük.”⁶ Úgy akarja megoldani a problémát, hogy mind az idealizmust, mind a materializmust „kielégítse”. Szerinte: „... a részecskék anyagiak, a hullám azonban valószínűség, tehát szellem.”⁷ Később teljesen behódol az idealizmusnak: „A hullámok uralkodnak a részecskék felett, vagy a régi kifejezésmódon szólva, a szellemi uralkodik az anyagi felett.”⁸ W. Hume-Rothery pedig, említett könyvében, ezt írja: „Az elektronhullámok nem valamiféle anyag hullámzásai. Az elektronhullámok merő matematikai függvények, amelyekkel kiszámíthatjuk, hogy mi a valószínűsége annak, hogy az elektront a különböző helyeken találjuk... ezek a hullámok csak az egyenletek szemléltetésének eszközei, és tényleges fizikai létük nincsen.”⁹

A mai pozitivisták (pl. R. Carnap) szerint, függetlenül attól, hogy milyen sajátosságok léteznek a valóságban, hogyan zajlanak le a különböző mikrofolyamatok, az a fontos, hogy találjunk megfelelő szavakat s ezeknek megfelelő sorrendet a megfigyelés eredményeinek kifejezésére. Azt hangoztatják, hogy a fizikának nincs is szüksége olyan létező dolgok pontos értelmezésére, mint pl. az elektronok, elektromágneses hullámok stb. Ezeket, csak mint jeleket kell felfogni, amelyeknek az a funkciójuk, hogy velük a megfigyelés eredményeit kifejezzük.¹⁰ Ehhez hasonló álláspontot képvisel Ph. Frank, aki arról ír, hogy „... az elektron bizonyos fizikai értékek összessége, amelyeket azért vezetünk be, hogy felállhassuk azon elvek rendszerét, amelyekből a mérőműszereink által mutatott értékek levezethetők”.¹¹ A neopozitivisták szerint tehát nem az objektív realitáson és a megismerésen van a hangsúly, hanem a megfigyelhetőségen és a mérés folyamatában megfigyeltek leírásán.

Újabb az „elemi” részecskék kettős természetét nemcsak a szubjektív, hanem az objektív idealizmus alátámasztására is felhasználják. Különösen megfigyelhető ez W. Heisenbergnél, aki korábbi szubjektív idealista nézeteiről az objektív idealizmus talajára csúszik át, és a modern fizika legújabb eredményeit Platon idealizmusával házasítja össze (Bohr pedig Hegelhez próbál visszatérni).

Heisenberg újabb elgondolásai szerint a modern fizikában — hasonlóan a platóni felfogáshoz — nem a tartalom, hanem a forma játssza az elsődleges szerepet. Nem az a fontos, hogy maga az objektív anyagi valóság milyen, hogy az „elemi” részecskék korpuszkuláris- és hullámtulajdonsággal rendelkeznek-e, hanem az őket leíró, tulajdonságaikat jellemző matematikai formula

⁶ Jeans: Az új világbép. Dante, 1944. 170. o.

⁷ Fogarasi: I. m., 436. o.

⁸ Idézi Fogarasi, i. m. 436. o.

⁹ W. Hume—Rothery: Elektronok, atomok, fémek és ötvözetek. Bp. 1955. 47. és 49. o.

¹⁰ L. R. Carnap: Foundations of Logic and Mathematics.

¹¹ Ph. Frank: Foundations of Physics. 1946. 54. o.

az elsődleges. „Hasonlóan Platón elgondolásaihoz, úgy látszik, hogy e látszólag oly bonyolult elemi részecskékből és erőterekből álló világ alapja: egy egyszerű, kristálytiszta matematikai struktúra” — írja.¹²

A matematika szerepének ilyen eltúlzása elfogadhatatlan. A matematikai formulák, egyenletek eszközök az objektív anyagi valóság összefüggéseinek leírására, és csak abban az esetben helyesek, elfogadhatók, ha megegyeznek az objektív anyagi valósággal és objektív összefüggéseivel. Heisenberg — mint látjuk — ezt úgy fordítja meg, mintha az objektív anyagi valóság, az „elemi” részecskék, kettős tulajdonságuk, az erőterek egy nem anyagi „egyszerű, kristálytiszta matematikai” struktúra megnyilvánulásai lennének.

Az idealizmus képviselői közül sokan felhasználják az „elemi” részecskék kettős természetének eltorzított, a valóságtól eltérő értelmezését saját agnoszticizmusuk igazolására. Ebben a vonatkozásban különösen a Heisenberg-féle „határozatlansági reláció” jön segítségünkre, amely kimondja, hogy a mikrorészecskék — éppen kettős természetük miatt — objektíve nem rendelkeznek egyidejűleg pontos helykoordináta és impulzusértékekkel. Ebből azután levonják azt a következtetést, hogy a kettős természet kizárja a mikrovilág további megismerését, a „határozatlansági reláció” megismerőképességünk elvi határát jelzi, amelyet sohasem tudunk átlépni.

A tudomány története azonban azt bizonyítja, hogy az objektív világ megismerésének folyamata, ha vannak is közben fennakadások, kitérések, csak előrehalad, túljut az abszolútnak tartott határokon, felfogásokon. (Az atom is oszthatónak bizonyult, a klasszikus fizika pedig a mikrorészecskék világában átadta helyét az új fizikának.) A mai fizikában ezt az az irányzat mutatja, melyet L. de Broglie, D. Bohm, J. Vigier, J. P. Terleckij és mások képviselnek, akik a kvantumozás szintnél mélyebben igyekeznek megismerni a jelenségeket.

A kettős természet és a dialektikus materializmus

A dialektikus materializmus alapvető tétele, hogy az egész anyagi világot, a dolgokat, a jelenségeket úgy fogja fel, ahogyan a maguk valóságában léteznek. Minthogy a valóságban a dolgok, a jelenségek mozgásban, változásban vannak, ellentmondásos oldalakkal rendelkeznek; a helyes megismerésre csak az vezet, ha ezeket figyelembe vesszük. A modern fizikában számos jelenség teljesen érthetetlen lenne, ha nem úgy vizsgálnánk őket, mint az ellentétek egységét. Sz. I. Vavilov akadémikus ír arról, hogy a régi fizika olyan nagy ellentétei, mint a folytonos és a nem folytonos, a korpuzzkula és a hullám, a fizikusok előtt, a XX. század új felfedezései nyomán, egymástól elszakíthatatlan egységben mutatkoztak.¹³

Ez az „elemi” részecskékre is vonatkozik. A mikrovilág jelenségeinek helyes, a valóságnak megfelelő feltárását, megismerését is a kettős természet egyidejű, objektív, reális létezésének elismerése teszi lehetővé.

Az az ellentét, hogy az „elemi” részecskék korpuzzkuláris és hullámtulajdonsággal rendelkeznek, a dialektikus materializmus számára nem meglepő, mert tudja, hogy a világ bármely jelensége ellentmondásos oldalakat rejt magában, amelyek azonban egymástól elválaszthatatlanok, egységet alkotnak.

¹² W. Heisenberg: Planck felfedezése és az atomelmélet alapvető filozófiai kérdései. Valóság, 1959. 2. sz. 48. o.

¹³ L. Успехи физических наук. XXVI. Кöt. 2. 1944. 124. o.

Nem arról van szó, hogy az egyik részecske csak hullám-, a másik pedig csak korpuszkuláris tulajdonsággal rendelkezik, nem is arról, hogy a részecskék egyszer csak a korpuszkuláris-, máskor pedig csak a hullámsajátossággal rendelkeznek. Mindkét tulajdonsággal egyszerre, egyidejűleg rendelkeznek. E két ellentétes tulajdonságnak, e két ellentmondó oldalnak az „elemi” részecskén belüli együttléte adja a mikrorészecskék minőségét: azt a minőséget, amely eltér a makrotestek minőségétől.

Az anyag különböző formái — közöttük a mikrorészecskék is — egy sor dialektikus ellentétet rejtnek magukban, ezek egyike éppen a korpuszkuhullám egymást kölcsönösen feltételező egysége. A makrovilágban is találkozunk ezzel az ellentéttel, itt azonban el lehet tekinteni vagy a korpuszkuláris-, vagy a hullámtulajdonságtól. A mikrovilágban azonban ugyanúgy nem választhatók el egymástól, mint pl. a folytonos — nem folytonos, a részecske — anti-részecske s más dialektikus ellentétpárok.

A modern fizika és a dialektikus materializmus e téren elért eredményei a tudomány előrehaladását, fejlődését bizonyítják. A tudomány fel tudta fedni — magának az objektív valóságnak megfelelően — a korábban egymást kizáró korpuszkuhullám ellentétet, s feltárta — bár még nem minden vonatkozásban — ezen sajátosságok ellentéte mellett az egységüket, elválaszthatatlan kölcsönkapcsolatukat is.

A fizikusok előtt jelenleg, a többi között, az a feladat áll, hogy olyan kísérletet vagy olyan szemléltető modellt állítsanak fel, amely szintetizáltan tudná bemutatni a két sajátosság egyidejű létezését. Ez a kérdés az utóbbi években különösen előtérbe került. Nálunk Jánossy Lajos ír le egy interpretációt, amely szintetizálná a két tulajdonságot. Az ő értelmezése szerint a fény kisugárzása kvantumos, a kvantum azonban — a kisugárzás megtörténte után — az elektromágneses tér formáját veszi fel. Ez az elektromágneses tér csak az elnyelődésig létezik, az elnyelődés folyamatában a kvantum ismét mint részecske, mint foton jelenik meg.¹⁴

A fény kettős természetére vonatkozó kutatásokat Jánossy és munkatársai tovább folytatva, újabb eredményekhez jutottak. Egy kísérletsorozat során a következőket tapasztalták: 1. Elektronsokszorozó katódjára fotonokat bocsátva, fotoelektronok emittálódnak. Ezek regisztrálása, megszámlálása pontosan utalt a fotonok egyenkénti érkezésére. 2. Fénynyalábot, félig átlátszó ükőr közvetítésével két komponensre bontva, elektronsokszorozóra juttatnak. A fotonok ráesési időpontjából kimutatható, hogy nem hasadnak ketté. 3. Egy fent leírt ükőr segítségével fénynyalábot ugyancsak két komponensére bontottak, de a komponenseket egy-egy ükőr segítségével visszaverődítették a félig átlátszó tükörrre, ahonnan azután egy harmadik irányba haladó pályán a komponensek egy része egyesült, interferenciák keletkeztek. A harmadik pálya útjában elhelyezett elektronsokszorozó az interferencia-csíkok világos pontjain sok, sötétebb helyein pedig kevés elektront mutatott ki.

E kísérletek együttesen igazolták a fény kettős természetét. Az első és második kísérlet azt igazolta, hogy a fény fotonokból áll (korpuszkuláris), s a fotonok külön-külön, nem pedig párokban jönnek. A harmadik kísérlet pedig a hullámtulajdonságot bizonyította.¹⁵

¹⁴ L. Jánossy Lajos tanulmányát a Вопросы причинности в квантовой механике (Az okság kérdései a kvantummechanikában.) c. kötetben 297—301. o. 1955.

¹⁵ Jánossy Lajos: A fény kettős természetének problémája. Természettudományi Közönlöny, 1961. 9. sz. 388—390. o.

V. A. Fok arról ír, hogy léteznek olyan körülmények, amikor a korpuszkuláris és a hullámsajátosság egyszerre észlelhető, de nem élesen: „... az atomban kötött elektron hullámfüggvénye állóhullám-jellegű, az atom centrumától való távolodással gyorsan csökkenő amplitudóval. Ez egyrészt azt jelenti, hogy az atom közelítően lokalizált (korpuszkuláris tulajdonság), ugyanakkor részben hullámsajátosságokat mutat.”¹⁶

A kettős természet egyidejű és egyenértékű létezésére vonatkozó kísérletek még nem teljesen befejezettek. Nem tudjuk még teljes élességgel kimutatni egyetlen részecske példáján a kettős tulajdonságot. Az idealizmus, elsősorban a pozitívizmus, ezt a jelenlegi nehézséget használja ki a dialektikus materializmus ellen: tagadja annak lehetőségét, hogy teljes pontossággal kimutassuk mindkét tulajdonság egyidejű létezését. Ezzel kapcsolatban állítják fel az úgynevezett „komplementaritás-elvet”.

A modern fizika eredményei azonban nem a pozitívizmus vagy más idealista irányzat felfogását támasztják alá. „Az atom és a mikrorészecskék modern elmélete azon az úton fejlődik, amely ... a kettős, de egymással egységben levő korpuszkula- és hullámtermészet eszméjének a megerősítéséhez vezetett a fizikában. A matéria, vagyis az anyag és a mező sem nem részecske, sem nem hullám — abban az értelemben, ahogyan a klasszikus fizika értette —, sem a kettő keveréke; az anyag egyidejűleg rendelkezik a részecskékre és a hullámokra jellemző tulajdonsággal.”¹⁷ Ez az elméleti haladás látható G. Heber és G. Weber német fizikusok munkájában, akik az objektív tényeket tudomásul véve, semmiféle hamisítást, torzítást meg nem engedve, eljutnak a helyes állásponthoz a kettős természetet illetően. Elismerik a kettős tulajdonság objektív, egyidejű létezését, a pozitivisták álláspontját pedig elvetik.¹⁸ Sok tudós eltávolodik korábbi — gyakran szélsőséges — idealista nézeteitől, pl. L. de Broglie, N. Bohr és mások. Az „elemi” részecskék fizikájának — és a fizikának általában — a fejlődését továbbra is elsősorban azok a nézetek fogják elősegíteni, amelyek elismerik az anyag — és így a mikrorészecskék — objektív létét, objektív ellentétességük egységét.

¹⁶ A modern természettudományok filozófiai problémái. Akadémiai Kiadó, 1962. 274. o.

¹⁷ M. E. Omeljanovszkij: Дialeктическое противоречие в современной микрофизике (Dialektikus ellentmondás a modern mikrofizikában). Voproszi Filozofii, 1958. 10. sz. 68. o.

¹⁸ L. G. Heber és G. Weber: Grundlagen der modernen Quantenphysik. I. 1956. 55—56. o.

О ДВУЕДИНОЙ ПРИРОДЕ «ЭЛЕМЕНТАРНЫХ» ЧАСТИЦ

Габор Сабо

В последние десятилетия квантовая механика добилась значительных результатов, раскрывая, между прочим, двуединую природу «элементарных» частиц. Именно с этим связана часть идеалистических извращений.

Данные частицы элементарны не в том смысле, что они уже неделимы и неспособны превращаться, как это думалось раньше об атоме. Они «элементарны», потому что при определенных условиях — т. е. в таких энергетических состояниях, в зависимости от которых они рассматриваются — они составляют единство. В то же время, как на это указывает ряд обстоятельств, они обладают сложной внутренней структурой. Таким образом, было бы ошибочно абсолютизировать понятие об их «элементарности».

Около в начале настоящего столетия, на основе многочисленных экспериментальных фактов было открыто, что свет обладает как корпускулярным так и волновым свойствами. Явления распространения, отражения и интерференции света как и другие — свидетельствовали о волновой природе света; а фотоэлектрический эффект, излучение и поглощение света — о его корпускулярной природе. Луи де Бройль расширил определение по двуединой природе света на электрон и другие «элементарные» частицы. Позже и эта гипотеза была подтверждена экспериментально.

Для многих физиков и философов, однако, казалось непривычным, что бы частица имела как корпускулярную так и волновую природу. Поэтому одна часть философов-идеалистов и естествоведов, стоящих на почве идеалистической философии, повергали сомнению объективное существование или микрочастиц или же двойной природы, утверждая, что последняя в действительности не существует, а является только пригодным приемом для описания микропроцессов. Многие отрицают объективное существование волнового свойства, воспринимаемая его субъективным, существующим только в сознании; по их мнению волна — это только математическая функция, выражающая вероятность результатов измерения. В последнее время делают попытки использовать двойную природу «элементарных» частиц для подтверждения не только субъективного, но и объективного идеализма. С этим взглядом мы встречаемся у В. Гейзенберга, рассматривающего математические формулы, описывающие свойства и поведение «элементарных» частиц, как основу мира, состоящего из «элементарных» частиц и силовых полей.

В противоположность идеалистическим взглядам диалектический материализм утверждает, что в вещах скрываются внутренние противоречия, о чем свидетельствует и двуединая природа «элементарных» частиц. Корпускулярное и волновое свойства существуют вместе и одновременно в каждой микрочастице, и оба существуют реально и объективно. Этим и дано качество микрочастиц, отличающееся от качества макроскопических тел. Такой является объективная действительность в мире «элементарных» частиц, и истинное познание возможно лишь тогда, когда соблюдаются оба свойства, противоположные, но составляющие единство. В этом смысле воспринимаются частицы атома многими физиками и учёными.

ABOUT THE DOUBLE CHARACTER OF THE "ELEMENTARY" PARTICLES

Gábor Szabó

In the course of the recent decades, quantum mechanics has achieved considerable results, revealing, among others, the double character of the "elementary" particles. It is exactly with this discovery, that the distortions of some of the idealistic conceptions are connected.

These particles are elementary not in the sense, as it was thought of the atom previously, — that they cannot be divided and are not capable of any transformation. They are elementary, because, under certain circumstances — under the energetic conditions in whose function they are examined — they form a unity. At the same time, as it is indicated by a number of other signs, they have a complicated, inner structure. Thus, it would be a mistake to absolutize the notion of "elementarity".

About the turn of the century, it was discovered — and proved by numerous experimental facts — that light has corpuscular and wave properties. The extension and reflection of light, interference and other phenomena, spoke in favour of the wave-character of light, while photoelectric effect, emission and absorption — in favour of its

corpuscular property. The statement about the double character of light was extended by Louis de Broglie to the electron and other "elementary" particles as well. Later on, this hypothesis, too, was proved experimentally.

Many physicists and philosophers, however, thought it unusual that a particle should have both corpuscular and wave properties. For this reason, the philosophers of idealism and a part of the natural scientists standing on the base of idealistic philosophy refused to believe the objective existence either of the microparticles or that of the double character, asserting that the latter does not exist in reality, but it is a suitable device to describe micro-processes. Most of them deny the objective existence of the wave-character, declaring that it is subjective and exists only in the mind. In their opinion, the wave is only a mathematical function denoting the probability of the results of the measurements. In recent times, it has been attempted to make use of the double character of the „elementary" particles in order to support not only subjective, but also objective idealism. We can see this in the case of W. Heisenberg, who regards the mathematical formulas describing the properties and behaviour of the "elementary" particles as the basis of the world consisting of "elementary" particles and fields.

In opposition to the idealistic conceptions, dialectical materialism states that there are inner contradictions concealed in things, which is proved also by the double character of the "elementary" particles. The corpuscular and wave-properties are present simultaneously in every microparticle, both existing objectively, in reality. This brings about the quality of microparticles, different from that of macro-bodies. Such is the objective reality in the world of the "elementary" particles, and correct cognition can be arrived at only by taking into consideration both properties which, though contradictory, form a unity. The atomic particles are interpreted in this way by many scientists.

Megjegyzések a művészet érzelmi és értelmi oldalának viszonyához

NOVÁK ZOLTÁN

E megjegyzések szorosan kapcsolódnak Christopher Caudwell „Illúzió és valóság. A költészet forrásainak vizsgálata” c. művéhez. E könyv jó alkalmat szolgáltathat számunkra, hogy bizonyos vitatott kérdésekben konkretizáljuk a marxista esztétikai felfogást.

Itt elsősorban arra teszünk kísérletet, hogy a Caudwell által nyújtott anyag eredményeinek és fogyatékosságainak felderítése alapján tisztázzuk az értelmi és az érzelmi oldalak viszonyát a művészetben; ez határozza meg a dolgozat jellegét. Célja nem egyszerűen Caudwell nézeteinek ismertetése, hanem e nézetek értékeinek és hiányosságainak megállapítása, s ezek felhasználásával a marxista felfogás kifejtése.

A következő fejtegetésekben kénytelenek leszünk ideiglenesen elhagyni az esztétika sajátos területét és a természettudomány (a fiziológia, a genetika, a pszichológia) segítségét hívni a felmerült kérdések megoldásához. Enélkül nem teljesíthetjük feladatunkat. A marxista esztétika nem tudja a sajátos tárgyából fakadó kérdéseket megoldani, ha nem használ fel bizonyos természettudományos diszciplínákat; elsősorban a pavlovi fiziológiát és a materialista pszichológiát. Napjaink fontos kérdése ez, a marxista esztétikai kutatások további gazdagodása függ ettől, mert e természettudományos elméletek nem külsődlegesen kapcsolódnak az esztétikához.

Ugyanakkor ez a cikk nem tart igényt arra, hogy a könyv egészének értékelését adja, nem foglalkozik a könyvben felvetett minden lényeges kérdéssel. Caudwell esztétikai örökségének feldolgozása még előttünk álló feladat, amelyet minél előbb el kell végeznünk. Ezt követeli tőlünk a marxista esztétika alkotó továbbfejlesztésének szükségessége, de a Caudwell iránti tisztelet is. Ebben az évben emlékezünk a spanyol szabadságharcban fiatalon elhunyt kommunista tudós születésének 55., halálának 25. évfordulójára. Caudwell zseniális gondolkodó volt, és tévedései ellenére jelentős mértékben gazdagította a haladó esztétikai örökséget.

Ezeknek a gondolatoknak a jegyében született dolgozatunk, mely a maga szerény eszközeivel akar hozzájárulni e feladatok megoldásához.

I. A költészet keletkezése

*Caudwell felfogása a költészeetről
mint a genotípus ösztöni részének kifejeződéséről*

Caudwell szerint a költészet az emberré válás folyamatában jött létre. Keletkezése visszanyúlik az ősközösségi társadalom primitív viszonyaihoz, amikor a munkamegosztás még rendkívül fejletlen volt. Társadalmi szükségletek hívták létre, az emberi öntudat kialakulásának egyik fontos mozzanataként.

Caudwell a költészet kialakulását az ősközösségi társadalom jellemvonásainak, a primitív törzs életfeltételeinek elemzése során mutatja meg. Nagyon gazdag és lényegében helyes képét adja a költészet keletkezésének, bár már itt mutatkoznak bizonyos ellentmondások nézeteiben, amelyek a későbbiek során mindinkább kiéleződnek.

A költészet kialakulása az irodalom, a művészet, sőt szélesebb értelemben az ismeret létrejöttét jelentette. Együtt volt még ekkor a költészet, a mágia, a vallás, a történelem, a tánc és a zene. A költészet a „mindenes cseléd” szerepét töltötte be. Ez a differenciálatlan tudat egyszerre volt költészet, vallás, tudomány és a nevelés eszköze; elősegítette a törzs előtt álló feladatok megoldását, a törzs tagjainak beilleszkedését a törzsi életbe.

Szorosan összekapcsolódik a beszéd kialakulásával is, a köznapi beszéd emelkedett formájaként jött létre. A beszédnek ezt az emelkedettségét a metrum és a rím adta meg, s a táncal és a zenével való szoros összefonódása még hangsúlyosabbá tette.

A munkamegosztás még fejletlen. A primitív törzs kollektív tudattal és kollektív érzelmekkel rendelkezik. Ezek az ismeretek és érzelmek még nagyon egyszerűek, és az egész törzs közös sajátjai. A törzs külvilághoz való viszonya inkább érzelmi, mint tudati jellegű. A törzs életét bizonyos kollektív érzelmek irányították, ezeknek felfokozott jelentkezési formája volt a csoportünnepek — a költészet anyaméhe. A csoportünnepek a törzs életének fontos állomásait jelzik (valami nagy zsákmány elejtését, a termes betakarítására való készülődést, ifjúváavatást stb.). A csoportünnepeken a költészet fontos társadalmi hivatást teljesített: a törzs tagjait előkészítette a munkára. Ez az előkészítés elsősorban érzelmi előkészítés volt, az ösztönök erejét — mondja Caudwell — az előttük álló nehéz munkájára kellett irányítani. A csoportünnepeken — a kollektív illúzió világában — a törzs tagjai „gyakorolták” az aratást, hozzászoktak a munkához, a költészet „megédesítette” a nehéz munkát. A költészet kialakulásának társadalmi okait elemezve, Caudwell szemléletes képből összegezi gondolatait; „... a művészet szerves és változó valami, olyan virág a társadalmi növényen, mely együtt fejlődik, együtt növekedik az egész növényvel, mert hiszen ugyanabból az életnedvből táplálkozik, s olyan funkciót tölt be, amely az egész növénynek hasznára válik”.¹

A költészet a törzs kollektív bölcsességének eszköze volt, az ember születő öntudata, de nem az egyéné, hanem a közös emóció világában élő törzsé. A törzsi költészet összegezte az ember ismereteit a természetről, a társadalomról. Ez az ismeret zavaros ismeret volt. Ugyanakkor ez a költészet fejezte ki a törzs kollektív emócióvilágát, ezt az érzést pontosan adta vissza. A törzsi költészet tehát — Caudwell szavaival — zavaros ismeret, de pontos érzés volt.

Már itt, a költészet kialakulásánál felvetődik az ismeret és az érzés viszonya. A probléma itt még embrionális állapotban van. Eddig elsősorban a költészet kialakulásának társadalmi okairól beszéltünk. Részben utaltunk arra, hogyan teljesíti a költészet társadalmi hivatását, mi a költészet. Már a csoportünnepeken megvalósuló költészetrel kapcsolatban feltehető a kérdés: hogyan segíti elő a termes betakarítást? Vajon úgy-e, hogy az aratás fogásainak elemeire tanítja meg a törzs tagjait, tehát ismereteket nyújt, visszatükrözi az aratás folyamatát, vagy a törzs tagjainak ösztöneit, érzelmeit, indulatait készíti elő az aratásra? Caudwell erre a következő választ adja: „... a költészet nem annyira a valóságos gabonamagot vagy az aratás lényegét írja le és fejezi ki — amelyeket hozzásegít a megvalósuláshoz, és amelyek saját létének feltételei —, hanem inkább (kiemelés tőlem, N. Z.) a törzsnek az aratással kapcsolatos emócionális, szociális és kollektív komplexumát tárja fel.”² A válasz tehát nem a merev ez vagy az, hanem az inkább. Caudwellnek ekkor még igaza van. A továbbiakban a probléma mélyebb megértése érdekében el kell hagynunk az esztétika kereteit, s a természettudományt kell segítségül hívunk.

Caudwell rendkívül határozottan törekedett a modern természettudományok új eredményeinek megismerésére és esztétikai hasznosítására. Nem volt leszűkített értelemben esztétikus; különösen az idegfiziológia és a pszichológia eredményeit próbálta meg az esztétika számára hasznosítani. Ezeket az eredményeket mindenképp a költészet kialakulásának és lényegének megvilágítására használta fel. Caudwellnek ez a törekvése számunkra is irányt mutat. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt is, hogy amikor Caudwell e művét írta, még nem ismerhette megfelelően a pavlovi fiziológiát; kénytelen volt a freudizmus bírálatán keresztül kialakítani a felfogását a genetika, a fiziológia, a pszichológia legtöbb fogalmával kapcsolatban.

Freudhoz való viszonya részletes elemzést érdemelne. Tisztán látja és beható bírálatban részesíti Freud és követőinek szubjektív idealizmusát. Megmutatja a freudi tanok keletkezésének társadalmi körülményeit, azt, hogy a tanítások a válságban levő polgári társadalom testére vannak szabva. Ugyanakkor Caudwell Freud nézeteiben bizonyos pozitív mozzanatokat is vél felfedezni az esztétika számára (az idegbetegségek, az álom, a tudattalan stb. problémáiról van szó). Ezeket igyekszik felhasználni esztétikai nézetei kialakításában. Bármennyire igyekszik a kritika mérlegére helyezni Freudot (ez jelentős mértékben sikerül is), mégis, néhány fontos kérdésben nem tudja leküzdöni hatását. Caudwell gondolkodói nagysága ennek ellenére nyilvánvaló, s csak sajnálni

¹ Christopher Caudwell: Illúzió és valóság. A költészet forrásainak vizsgálata. Gondolat, 1960. 38. o.

² Uo. 34. o.

lehet, hogy nem ismerte megfelelően Pavlov tanítását, amely lehetővé tette volna számára Freud nézeteinek következetes kritikáját.

Caudwell költészetre vonatkozó nézetének lényege az az állítás, hogy „... a költészet speciális módon az egyén genetikus ösztöni részét fejezi ki”.³

Induljunk ki Caudwell problémájából, az ösztönök és a genotípus kérdéséből. Nézzük meg először az ösztönök fogalmát. Tudjuk, hogy pszichés működésünk fiziológiai alapjának folyamatában lényeges szerepet töltenek be a különböző reflexek. Ismerünk feltétlen és feltételes reflexeket. A pavlovi fiziológia igazolta, hogy az ösztönök feltétlen reflexek, olyan velünk született, öröklött válaszreakciók, amelyeket nem kell megtanulni. Az ösztön több feltétlen reflex láncszerű egybekapcsolódása. Az ösztönöket a tudomány még nem tárta fel megfelelően, felosztásuk is elég hiányos. Ismerünk védekező, táplálkozási, nemi, szülői, tájékozódási ösztönt, a fiziológiai képességek szabad kibontakoztatására törekvő ösztönét. Az ösztönök szerepe, jelentősége az emberi személyiség kialakulásában sincs még megfelelően kidolgozva. Ezért is tapasztalható, hogy sokszor visszaélnek az ösztön fogalmával. Az azonban a fiziológia eredményeinek tükrében igazoltnak tekintendő, hogy az emberré válás folyamatában, majd az emberi történelem folyamán a feltételes reflexek szerepe — a feltétlenekéhez viszonyítva — nő. A feltételes reflexek sajátos kortikális kontrollnak vetik alá a feltétleneket a külvilághoz való alkalmazkodás folyamatában. A materialista pszichológia eredményei pedig a tudatos lelki tevékenység primátusát igazolják az ösztönökkel szemben.

Számunkra fontos, hogy már itt röviden megnézzük Freud elképzelését az ösztönökkel kapcsolatban. Freud két, egymástól alapvető módon különböző ösztönt tételez fel: a nemi ösztönt (vagy eroszt) és az agresszív ösztönt. A nemi ösztön feladata az élő szervezet egyesítése; az agresszív ösztön feladata az élő szervezet megsemmisítése, átváltoztatása szerves dologgá. Freud szerint ezek az ösztönök az okai az ember minden cselekvésének, sőt a társadalom mozgása is az emberi ösztönökből vezethető le. Freud különösen a nemi ösztönöknek tulajdonít nagy jelentőséget: „Az így elhasznált ösztönérők között a nemi gerjedelmek jelentős szerepet játszanak; ezek a gerjedelmek aközben szublimálódnak, azaz szexuális céljaiktól eltérülnek, és szociálisan magasabban álló, immár nem szexuális célok felé irányulnak. Ez az építmény azonban ingatag, a szexuális ösztönök megfékezése nem teljes, minden egyes embert, akinek a kulturális közönséghez csatlakoznia kell, az a veszély fenyegeti, hogy nemi ösztönei az illetén felhasználás elől visszatörpánnak”.⁴ Ilyen szublimálódott nemi ösztönnek tartja Freud a művészetet is.

Láttuk, hogy az ösztönök vele született, öröklött válaszreakciók. Itt felvetődik azután az a probléma, hogy milyen tulajdonságok öröklődhetnek. Öröklődhetnek-e a szerzett tulajdonságok? Ha igen, hogyan megy végbe az öröklődés? A vele született tulajdonságok öröklődése elismert tény. A vita a szerzett tulajdonságok átöröklése körül folyik. Látni kell azonban, hogy a szerzett és a vele született tulajdonságok éles, elvi elhatárolása helytelen. Mindkettő a környezethez való alkalmazkodás folyamatában alakult ki. A központi probléma itt a környezet, a természeti és a társadalmi környezet hatásának értékelése a személyiségre. Ha csak a vele született tulajdonságok öröklődését fogadjuk el, akkor ezzel akarva-akaratlanul a környezeti tényezők személyiségformáló szerepét csökkentjük.

A mai tudomány hajlik afelé, hogy a modern génelmélet materialista elemeit összekapcsolja a micurinizmussal, a „fellazított öröklődés” által körülhatárolt problematikával. A „fellazított öröklődés” lényege, hogy csak azok a változások válnak örökletessé, amelyek hatásukat az élő anyag „legbelsejére” is kifejtik. Mindennek következtében a tudomány mai állása szerint azt lehet mondani: vannak gének (az öröklődés hordozói), ezek azonban nem függetlenek a környezettől. Ugyanakkor nem minden környezeti változás idéz elő örökletes tulajdonságokat; csak azok a környezeti változások (tehát olyan szerzett tulajdonságok öröklődhetnek), amelyek a részecskék anyagcseréjét tudják módosítani.

Ez után a szükséges kiterő után térjünk vissza az esztétika sajátos területére. Most már könnyen világosságot deríthetünk Caudwell idézetének értelmére: „... a költészet speciális módon az egyén genetikus ösztöni részét fejezi ki...”.⁵ Az eddigi ismereteink birtokában ezt úgy is megfogalmazhatjuk: a költészet tárgya azok a feltétlen ref-

³ Uo. 25. o.

⁴ S. Freud: Bevezetés a pszichoanalízisbe. Budapest—Wien, 3. (propaganda) kiadás, 17. o.

⁵ Christopher Caudwell: Id. mű. 25. o.

lexek láncolatából előálló ösztönök, amelyek öröklődnek, s amelyeket a költészet speciális módon fejezi ki. Nézzük meg, hogy Caudwell hogyan értelmezi az ösztönöket, a genotípust, milyen ellentmondásokkal találkozunk, és azokat hogyan próbálja megoldani.

Az első részben eljutottunk addig, hogy a költészet „... inkább (kiemelés tőlem, N. Z.) a törzsnek az aratással kapcsolatos emocionális, szociális és kollektív komplexumát tárja fel”.⁶ Újra hangsúlyozzuk: Caudwellnek ekkor még igaza van. Ezen a következőt értjük: a költészet, amely kialakulásakor kifejezi a törzs kollektív személyiségét, inkább telített volt ösztönök kifejezésével.

Az emberiség történelme folyamán azonban a feltétlen és a feltételes reflexek viszonya megváltozik, mind nagyobb mértékben a feltételes reflexek, a tudatos pszichikai tevékenységek ellenőrzik az ösztönöket. Az, hogy Caudwell ekkor az érzelem és az ismeret vitájában inkább az érzelem pártjára áll, általános felfogásából fakad. Ennek helytelensége csak akkor derül ki, ha figyelembe vesszük, hogy mit tekint érzelmenek.

Érzelmen Caudwell „valamely ösztön pszichikai vetületét” érti.⁷ Itt csúszik tévútra az egész gondolatmenet! A társadalom fejlődésével ugyanis maga a genotípus változik; a változás lényege éppen bizonyos feltételes reflexek, bizonyos szerzett tulajdonságok öröklődése. Míg az emberré válás folyamatában az emberi személyiség lényegét egy ideig jobban meghatározhatták az ösztönök, egy bizonyos ponton az ösztönöknek már alárendelt (de nem elhanyagolható) szerep jutott. Vajon tükröződik-e ez a változás Caudwell koncepciójában? Vizsgáljuk meg részletesen felfogását a maga ellentmondásos gazdagságában; mit is jelent számára e tétel: a költészet a genotípus kifejeződése.

Caudwellnél is felvetődnek azok a problémák, amelyekkel a genotípus tudományos meghatározásánál találkozunk. Küszködik azzal, hogy a genotípust változatlanak vagy változónak fogja-e fel. Hisz a genotípus értelmezése meghatározza a költészetről vallott felfogásának lényegét. Caudwell a genotípus fogalmának meghatározásával komolyan nem foglalkozik. Egy helyen a következőket mondja: „... az ösztönös genotípus nem egyéb, mint tudattalan és dinamikus vágy...”.⁸ Látja, hogy a genotípusnak ez a felfogása ellentmondásokat rejt magában. Így fogalmazza meg a genotípus ellentmondásait: „Mármost a genotípust két aspektusból lehet szemlélni: felfoghatjuk időtlennek és idővel telítettnek, változatlanak, de változékonyak, általánosnak és partikulárisnak.

a) Időtlen, változatlan, általános abban az értelemben, hogy lényegileg állandó minden társadalomban és minden emberben. Van benne egy lényegbeli hasonlóság...

b) Mégis, mivel a genotípusok gének halmazából tevődnek össze, a hasonlóság alatt individuális különbségek rejlenek. A gének szüntelen keveredése új egyéniségek megjelenését idézi elő.”⁹

Mi következik a költészet számára a genotípus fenti sajátosságából? Miután kifejti, hogy a genotípus miért időtlen és állandó, megjegyzi: „A költészet ezt az állandó ösztöntényezőt fejezi ki.”¹⁰ Nem sokkal lejjebb: „A költészet azt a szabadságot fejezi ki, amely a társadalomban élő ember általános, időtlenül egységes voltában van meg... beszél halálról, szerelemről, reményről, bánatról és kétségbeesésről, mivel ezeket minden ember átéli.”¹¹ Caudwell ezzel végeredményben a költészet számára változatlaná, állandóvá teszi a genotípust; hisz ha változik is, ez nem érinti a költészetet, mert a költészet a genotípus időtlen, állandó, nem változó részét fejezi ki. Véleményünk szerint ez az alapvető hiba Caudwell koncepciójában, ez határozza meg a költészetéről vallott felfogását. E nézet az oka annak, hogy Caudwell, végső fokon, tagadja a költészet visszautkröző szerepét. E problémakör részletes vizsgálatára a későbbiek során még visszatérünk.

A genotípusnak ezek az állandó ösztöntényezői különböző érzelmekben jelentkeznek, s Caudwell szerint ezek az érzelmek alkotják a költészet tárgyát. Azok az érzelmek, amelyek kapcsolódnak a halálhoz, a szerelemhez, amelyek reménylét vagy bánattal töltik el az embereket. Ezek az érzelmek alkotják a közös emóció világát, s jelentik a „közös én”-t. A genotípus ösztöni részének állandósága miatt az emberek érzéseiben, érzelmeiben hasonlóság mutatkozik. Ez az érzelmi hasonlóság a „közös én” lényege,

⁶ Uo. 34. o.

⁷ Uo. 243. o.

⁸ Uo. 259. o.

⁹ Uo. 206. o.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

amely a törzsi csoportünnepeken különös élességgel nyilvánult meg. Ezt a „közös ént” fejezi ki a költészet, s ez által a mindenkiiben meglévő érzelmeket hasznos társadalmi irányba tereli. „A művészet a belső érzéseknek és vágyaknak valóságos új világegyetemét tárja fel az egyén előtt. Felfedi az ösztönök és a „szív” végtelenül gazdag, rejtett képességeit. . .”¹² A költészet által kiváltott érzelmek azután lehetővé teszik, hogy az ember felhasználja az ösztönerejét a természet elleni harcban.

A költészet kialakulásakor láttuk, hogy társadalmi szükségletek hozták létre. Most újra vissza kell térnünk ehhez a problémához, és konkrétan kell megnéznünk a költészet keletkezését. Nagyon fontos problémák vetődnek újra fel, s ezek megértése fényt vet Caudwell ama központi gondolatára, hogy a költészet a genotípus ösztöni részének kifejeződése.

Caudwell szerint a költészet számára az alapvető ellentmondás az ember és a természet, az ember és a környezet közötti ellentmondás. Ez az ellentmondás határozza meg mind a költészet, mind a társadalom fejlődését. Ezt az ellentmondást sokszor a szubjektum-objektum viszonytal fejezi ki. Vizsgáljuk meg az ellentmondás két oldalát: Mi az ember lényege, milyen összetevői vannak az emberi személyiségnek? Caudwell a következőket írja: „Amikor 'emberről' beszélünk, akkor a 'genotípusra' vagy egyénre gondolunk, az ösztönemberre, amilyenek született. . .”¹³ Ez az ember azonban konkrét társadalomban mint konkrét ember nő fel, s ezért bizonyos különbségek vannak a különböző korok emberei között. Caudwell felfogása szerint azonban a költészet szempontjából ezek a különbségek elhanyagolhatók. Azért is elhanyagolhatók, mert az emberi lényeg meghatározásában Caudwell a genotípus ösztöni részének tulajdonít döntő szerepet, s ha el is fogadja, hogy a genotípus egy része a társadalmi környezetre hatásra változik, ez nem érinti az emberi lényeg változását. Ezzel a felfogással nem lehet egyetérteni. Az emberi személyiség lényegét nem a vele született ösztönök adják, hanem azok a konkrét társadalmi viszonyok, amelyekbe beleszületik, amelyek osztályszerűen determinálják a személyiség lényegét, és amelyek cselekvésének alapját képezik. Az osztálytársadalomban ezek a társadalmi viszonyok osztályviszonyok, s az egyén osztályviszonyának minőségét a termelőeszközhöz való viszonya határozza meg. A termelőeszközhöz való viszony determinálja a társadalmi termelésben elfoglalt helyét, a megtermelt javakból való részesedésének módját és mértékét stb. E társadalmi viszonyok összessége jelenti a társadalmi létet, az egyén konkrét viszonyai határozzák meg a létének konkrét minőségét. Ez az adott társadalmi lét létrehozza a neki megfelelő társadalmi tudatot. A személyiség lényegét tehát azok a társadalmi viszonyok határozzák meg, amelyek a személyiség társadalmi létét meghatározzák, determinálják a tudatát. Ezek dialektikus ellentmondásának következtében, általuk kölcsönösen meghatározva születik meg az adott személyiség. Nyilvánvaló, hogy a személyiség vonásainak kialakulásában a vele született ösztöntényezőknél is van szerepük. A személyiséget meghatározó tényezők közül különösen a vérmérsékletre, az adottságokra, a hajlamokra lehetnek nagy befolyással. De nyilvánvaló az is, hogy, például, a jellem alakulása szempontjából nincs döntő jelentőségük. Hisz a jellem az akaratit (s itt rendkívül nagy jelentősége van a tudatosságának, ideológiai tényezőknél) és erkölcsi vonatkozású személyiségjegyeket foglalja magában.

Azért foglalkoztunk részletesebben ezzel a problémával, mert számunkra a személyiség tudományos értelmezése rendkívül fontos a költészet megértése szempontjából.

Caudwell alapvető hibája, hogy nem tudja konkretizálni azt a tényt, hogy az ember társadalmi lény, s miután kiemelkedett az állatvilágból, fejlődését lényegében társadalmi törvények határozzák meg. Caudwell eltúlozza az ösztönök szerepét; ennek egyik oka, hogy a költészet kialakulását vizsgálva, megreked az ősközösség primitív viszonyaiban, amikor — a társadalmi viszonyok fejletlensége miatt — az emberi személyiség meghatározásában az ösztönöknek kétségkívül jelentősebb szerepük volt. A másik ok Freudhoz való viszonyában keresendő. Caudwell helytelen felfogása az emberi személyiség lényegét illetően egyik oka annak, hogy a költészetben a genotípus ösztöni részének kifejeződését látja.

Ezt a helytelen vonalat folytatja, amikor megvizsgálja azt a kérdést, hogy milyen ellentmondások hajtják előre a társadalmat s vele a költészetet. A következőket írja: „Az ösztön és a kulturális környezet között levő ellentmondás a társadalom primér sajátossága. . . ugyanúgy ez az általános ellentmondásosság hajtja előre minden társadalom fejlődését.”¹⁴ A költészetet is ez az ellentmondás hajtja előre, ez hozza létre a művészetet.

¹² Uo. 157—158. o.

¹³ Uo. 139. o.

¹⁴ Uo. 128. o.

Caudwell szavával a költészet „nyilvánvalóan csak annak az ellentmondásnak speciális formája lehet, mely a társadalom egész mozgásának hajtóereje — az ösztönök és a környezet közti ellentmondásnak, az ember és a természet végnélküli harcának, amely maga az élet”.¹⁵

Itt két probléma vetődik fel: a) Tényleg az ösztön és a környezet ellentmondása határozza-e meg a társadalom mozgását? b) Mi az ember és a természet ellentmondásának jellege? A két probléma szorosan összefügg, mert Caudwell a környezeten legtöbbször természeti környezetet ért. Caudwell nézeteivel újra nem lehet egyetérteni. A társadalom mozgását nem az ösztön és a környezet (akár természeti, akár kulturális) ellentmondása határozza meg. A marxista filozófia tudományosan igazolta, hogy a társadalom változását a társadalom belső ellentmondásai hozzák létre. Ezek a belső ellentmondások elsősorban a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondásai, amelyek az osztályharc áttételével, a társadalmi forradalom eredményeként változtatják meg a társadalmat. Itt Caudwell újra túlzott jelentőséget tulajdonít az ösztönöknek, s a társadalom sajátos minőségét s ennek jelentőségét nem látja, nem értékeli megfelelően. Emlékezzünk Freud nézetére: A társadalom változása az ösztönöktől függ. Caudwell az ösztönök és a környezet ellentmondásából vezeti le a társadalom változását, tehát nem kizárólag magukból az ösztönökből, de még így is látható, hogy nem tudott a freudi nézetektől teljesen megszabadulni.

Ha a másik problémát megnézzük, ott is a sajátos társadalmi viszonyok jelentőségének meg nem értését tapasztaljuk. Van-e ellentmondás az ember és a természet között? Caudwell számára ez az ellentmondás közvetlen, az ösztönember és a természet ellentmondása. Nyilvánvaló, hogy az ember és a természet között van ellentmondás, ez azonban nem olyan, mint amilyennek Caudwell felfogja. Az ember és a természet közötti ellentmondás sajátos anyagcsere. Ez az anyagcsere a munkafolyamatban valósul meg. A munkafolyamat azonban mindig társadalmi aktus, az ember és a természet közé közvetítő kapocsként mindig beékelődik a társadalom, s ezért az ember és a természet ellentmondása a társadalmon keresztül valósul meg. S ezért ez az ellentmondás nem közvetlen. Ebben a viszonyban nem látni a társadalom közvetítő jellegét, nagy hibákhoz vezet. Az ember harca a természettel, az a törekvése, hogy a természet felett uralkodjék csak a társadalmon keresztül, ennek segítségével valósulhat meg, s ezért a társadalom, belső ellentmondásai befolyásolják az ember és a természet közötti ellentmondást. Itt ellentmondásos a társadalom szerepe. Egyrészt nyilvánvaló, hogy csak a társadalomba szerveződött ember képes urrá lenni a természet erőin, másrészt az osztálytársadalom bizonyos ellentmondásai hátráltatják az embert a természet erőinek megszelídítésében. A maga ellentmondásos bonyolultságában a társadalom az egyetlen lehetséges eszköz, amelynek közvetítésével az ember és a természet ellentmondása állandóan megoldódik, hogy magasabb fokon újra létrejöjjön. S ebben az ellentmondásban mindinkább a fő oldal a társadalmi ember, aki a természet erőit a maga szükségleteire használja fel. Ha találnuk is Caudwellnél esetleges megjegyzéseket a társadalom szerepét illetően, koncepciójából a természet és az ember ellentmondásában a társadalom szerepének megértése hiányzik.

A társadalom közvetítő szerepének meg nem értése nyilvánul meg Caudwell szubjektum-objektum fogalompárjában is. Ezáltal a való világ ellentmondásai leegyszerűsödnek a szubjektum-objektum ellentmondására, ahol a szubjektum a genotípus, az objektum pedig a természet. A probléma újra visszavezet bennünket az ősközösségi viszonyokhoz, ahol Caudwell gondolatilag megrekedt. Hisz nyilvánvaló, hogy az ősközösségi társadalom embere és a természet ellentmondásában a társadalomnak nem volt annyira domináló szerepe, mint a későbbiek folyamán. Persze, itt sem lehet elhanyagolni, hogy ez az ellentmondás a társadalom közvetítésével valósult meg, de látni kell, hogy ekkor ebben az ellentmondásban nagyobb szerepük volt az ösztönöknek.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy Caudwell számára a költészet kialakulásának oka az ösztönök és a környezet ellentmondása; feladata, hogy az ösztönök erejét felhasználja az emberek előtt álló feladatok megoldására. A költészetben a genotípus ösztöni része fejeződik ki, amely különböző érzelmekben jelentkezik, ezek örök, időtlen, minden emberben meglevő érzelmek, ezek alkotják a „közös én” világát. Mint rámutattunk, Caudwell felfogásának helytelensége a személyiség hibás értelmezésében, a társadalom fejlődésének, az ember és a természet közötti ellentmondás helytelen felfogásában található. Ennek következtében az ösztönöknek túlzott jelentőséget tulajdonít, lebecsüli a társadalom és a társadalom létéből fakadó meghatározottságokat. Mindez lényegében meghatározza a költészetről vallott felfogását.

¹⁵ Uo. 201. o.

II. A költészet sajátosságai

A tudomány és a művészet más formáihoz való viszony

Az eddig elmondottak egyáltalán nem jelentik azt, hogy Caudwell megállapításai a költészetet illetően nem tartalmazznak értékes mozzanatokat. Caudwell a költészet egyik lényeges oldalára, az érzelmeket kifejező evokatív oldalára irányítja a figyelmet. S ezen a téren sok zseniális megállapítása van, amelyekkel érdemes behatóan foglalkozni. Így kísérletet tesz arra, hogy megmutassa a költői mű létrejöttének mechanizmusát. Különösen azért jelentősek megállapításai, mert szinte feltáratlan problémákkal foglalkozik.

Nem térek ki mindazokra a kérdésekre, amelyeket érint, csak néhányra. A költészet egyik legfontosabb jellegzetessége, Caudwell szerint, a ritmus. Szerinte ez hangsúlyozza a költészet kollektív természetét: „... a ritmus természete finoman és érzékenyen kifejezi a pontos egyensúlyt a költői mű ösztön-tartalma vagy érzelmi tartalma és ama társadalmi viszonyok között, amelyek révén az érzelem kollektíve kifejezésre jut”.¹⁶ A ritmus által az ösközösségi társadalom emberei bizonyos fiziológiai lüktetés állapotába kerülnek egymással, visszavonulnak önmagukba, a közös „én”-hez, s ezáltal kapcsolatba kerülnek egymással, sajátos nyáj-közösséget alkotnak, amely ösztönös közösség, szemben a tudatos közösséggel.

A költészet egy másik sajátossága az, hogy nehezen fordítható le más nyelvre. Ez a szavak sajátosságából fakad. A költészetet alkotó szavaknak két lényeges tulajdonságuk van. Van érzelmi, emócionális oldaluk és van értelmi oldaluk, jelentésük, amely a külvilágra vonatkozik. Caudwell írja: „Tény, hogy a szó valami eszmén kívül még bizonyos affektív 'izzást' is kivált, amelyet nem lehet fordítós útján tovább adni.”¹⁷

Caudwell a költészet mechanizmusát az álommunkához hasonlítja. Ezzel a kérdéssel egy kicsit bővebben foglalkozunk, mert Caudwell felfogásának fontos részét teszi ki. Caudwell a freudi tanításokból indul ki, lényegében elfogadja Freud tanítását az álom sajátosságait illetően. A költészetet az álommal hasonlítja össze, kifejti, hogy miben egyezik meg vele és miben különbözik tőle. Ahhoz, hogy ezt megértsük, röviden ismertetünk kell Freud felfogásának néhány problémáját az álommal kapcsolatban. (Itt sem célnak az egész freudi álomkoncepció kifejtése és kritikai vizsgálata, csak annyiban érintjük, amennyire Caudwell nézeteinek a megértéséhez szükséges.)

Freud megkülönböztet nyilvánvaló (manifeszt) és lappangó (latens) álomtartalmat. Nyilvánvaló álomtartalmon azt érti, hogy mire emlékszünk, mi marad meg az álomból reggel, amikor felébredünk. A lappangó álomtartalmon azt érti, hogy amikor elgondolkodunk a nyilvánvaló álomtartalmon, mi jut eszünkbe; ami ekkor az agyunkba ötlik az álom kapcsán, az a lappangó álomtartalom. „A lappangó álomtartalmat nyilvánvalóvá változtató folyamatot álommunkának nevezem el” — mondja Freud.¹⁸ Az álommunkával kapcsolatos nézetét Freud a következőképpen summázza: „... az álommunka az álomgondolatoknak álomtartalommá változtatását jelenti, azt kell mondanunk, hogy az álom munkája nem alkotó munka, nem fejlesz egyetlen reá jellegzetes fantáziát sem, nem ítélt, nem következtet, egyáltalán semmi egyebet nem tesz, mint hogy az anyagot sűríti, eltolja, érzékletessé alakítja, amihez még egy nem minden esetben történő utolsó darabkája járul az álom munkájának: a magyarázó megoldozás.”¹⁹

Caudwell kifejti, hogy a költészet technikája azért hasonlít az álom technikájához, mert mindkettő egocentrikus. A kétfajta egocentrizmus között azonban különbség van. A költészet a közös „ént” fejezi ki, az álom az egyénit. Az álomképek a szabad asszociáció következtében jönnek létre, míg a költészet képei az irányított érzés következtében: a közös „én” által determináltan. S éppen ezért a költészet alkotó jellegű, az álom pedig nem az.

Az álomhoz hasonlóan a költészetben is van egy manifeszt és egy latens tartalom. A költészet manifeszt tartalmán Caudwell azt érti, hogy el tudjuk mondani tartalmát, azt, hogy miről szól a költemény. A költészet latens tartalma jelenti emócionális tartalmát, amely majdnem teljesen megsemmisül, ha elmondjuk a költemény tartalmát. A manifeszt tartalom mármost a költészet racionális része, a valóság visszatükrözése, a latens tartalom a költemény emócionális, affektív tartalma. Ez a latens tartalom azonban nem egyszerűen emóció, hanem szervezett emóció. A manifeszt és a latens tartalom összefügg a költészetben. A költeményeket e két szempont, manifeszt és latens tartalmuk szerint

¹⁶ Uo. 126. o.

¹⁷ Uo. 132. o.

¹⁸ S. Freud „Az álomról”. Budapest, 14. o.

¹⁹ Uo. 41. o.

ftéljük meg. Általában úgy, hogy a régi költőket a latens tartalom affektív tónusai szerint, az új költőket, akiktől elvárjuk, hogy új ismereteket adjanak a világról, a manifeszt tartalom szerint. Caudwell ugyanakkor megállapítja: „Az a jó költő, aki mindkettőt magas színvonalon tárja elénk.”²⁰ Majd hozzáteszi: „De azért bármi is a manifeszt tartalom, nem az a költemény célja. A cél a manifeszt tartalom felé irányuló specifikus emocionális szervezet, melyet a felszabadult affektusok hoznak létre.”²¹

A költészet e két tartalmának a megkülönböztetése nagyon lényeges. Probléma azonban a két tartalom helyes viszonyának megállapítása. Caudwell, követve a megkezdett irányvonalat, a kettő viszonyának megállapításában teszi felfogását a költészet tartalom egységének a kihangsúlyozása a fontos, a manifeszt tartalom elsődlegessége mellett — ellentétben Caudwell-al, aki a latens tartalom elsődlegességét hirdeti.

Caudwell igyekszik összehasonlítani a költészetet a művészetek többi ágával. Ez az összehasonlítás azért is érdekes, mert ezáltal világosabbá teszi felfogását a költészet lényegéről. Itt is csak néhány jellemző gondolatot ragadunk ki.

Caudwell számára a művészet a genotípus kifejeződése. Egyes művészetek inkább a genotípus ösztöni részét, mások inkább a változó részét fejezik ki. Mint láttuk, a költészet a genotípus ösztöni részét fejezi ki. Mely művészetek fejezik még ki, Caudwell szerint, a genotípus ösztöni részét? „A festészetben, a költészetben és a melódiában közös az a vonás, hogy inkább az emberi faj időtlen, egyetemleges minőségét tartalmazza, mint az emberi egyedek valamely csoportjának érdekes szub-komplikációt.”²² Másutt kijelenti: „A zene externális világa nem azért van, hogy a világot ábrázolja, hanem azért, hogy a genotípust ábrázolja.”²³

Már több ízben szözlünk az emberi faj időtlen, egyetemleges minőségéről, amely mindenkié közös. Vannak-e ilyen tulajdonságai az emberiségnek? Nyilvánvaló, hogy vannak. Egyrészt léteznek azok az ösztönök, melyek a maguk általánosságában minden ember sajátjai (de ugyanúgy mondhatnánk, hogy minden magasabb rendű állat sajátja is). Ugyanakkor az emberi történelem folyamán létrejönnek bizonyos vonások, amelyek az emberi faj tulajdonságává válnak. Nyilvánvaló, hogy ezek a közös, minden emberre jellemző, általános emberi vonások is összetevői az emberi személyiségnek. A probléma csak az, hogyan értékeljük ezek jelentőségét, szerepét az emberi személyiség meghatározásában. Láttuk azt, hogy az ösztönök változó szerepet töltenek be. Az emberi történelem folyamán létrejött általános emberi vonások szerepét sem szabad túlértékelni, hisz az osztálytársadalmak idején ezek a vonások felszívódnak az osztályszerűen meghatározott személyiségjegyekben, és lényegesen nem befolyásolják a személyiségek arculatát. Emellett tudnunk kell azt is, hogy az ösztönök is válaszreakciók, a valóság visszatükrözésének sajátos formái. Ennek következtében a személyiségmeghatározó jegyek között nincs egyetlen egy sem, amely nem a valóság emberi elsajátításának folyamatában jött volna létre.

A művészetnek azonban van olyan ága is, amely a genotípusnak nem az ösztöni, nem a közös emberi vonásait fejezi ki, hanem a genotípus változó részét. Caudwell elsősorban az elbeszélést és a regényt tartja ilyen művészetnek. A következőket mondja a regényről: „A regényíró ellenben a maga 'énjét' nem csupán az általánosított emberi 'énnel' egyeztetni össze, . . . hanem azokkal a konkrét 'énekekkel' is, amelyek a társadalom individualizációja révén kifejlődtek. Ennélfogva a regény valamennyi tartalma nem egy 'énre' van betájolva, mint a költészet, hanem objektív világgá válik. . .”²⁴ Ennek okát abban látja, hogy a regénynél nem az emocionális oldal a döntő, hanem az értelmi oldal, amely a valóság változásait visszatükrözi. Kifejti, hogy a regény a társadalmi fejlődésnek azon a szakaszán jött létre, amely sokkal több mozgást, változást eredményezett, mint a megelőző társadalmak: a kapitalizmusban Caudwell természetesen téved, amikor azt gondolja, hogy a genotípus változó részét csak a regény képes kifejezni. A művészetek valamennyi formája képes erre.

A művészet és a tudomány összehasonlításánál is folytatja az előzőkben bírált irányvonalát: „A művészet az érzés nyelvén mondja el nekünk, hogy mik vagyunk. A tudomány pedig a megismerés nyelvén mondja el, hogy mit jelent mindaz, amit látunk.”²⁵ Szerinte a művész az élet szubjektív oldala iránt, a tudós az élet objektív oldalai iránt

²⁰ Christopher Caudwell: Id. mű, 216. o.

²¹ Uo.

²² Uo. 249. o.

²³ Uo. 241. o.

²⁴ Uo. 228. o.

²⁵ Uo. 261. o.

érdeklődik, s ezáltal a tudomány a világot, a művészet pedig az embereket változtatja meg. Caudwell felfogásában is bizonyos helyes momentumok keverednek helytelenekkel. Nyilvánvaló, hogy amikor az ismeretet csak a tudomány számára tartja fenn, akkor ezzel tagadja a művészet visszatükröző sajátosságát. Ugyanakkor érez egy reális problémát. Az emberi tudat és öntudat viszonyáról van szó. Míg a tudomány az emberi tudat szféráját fogja át, addig a művészet az öntudat szféráját. Bár a tudat és az öntudat közé nem szabad kínai falat húzni, de megkülönböztetése szükséges, s a tudomány és a művészet különbsége reális különbségüket fejezi ki.

A költészet sajátosságainak elemzését ezzel nem merítettük ki, Caudwell keresi ezt a sajátosságot; nem találja kielégítőnek Arisztotelész mimesis-elmét, rámutat, hogy ez az „utánzás” nemcsak a költészet sajátossága. A költészet sajátossága vizsgálatánál mindenütt a költészet érzelmet keltő szerepét hangsúlyozza, rámutatva, hogy a költészet célja ezáltal az emberi öntudat formálása. A költészet érzelmeltő szerepének hangsúlyozásában igaza van, de helytelenül fogja fel az érzelmeket. Téved, amikor nem látja, hogy az érzelme is a valóság visszatükröződésének sajátos formái.

III. Az emocionális és az értelmi viszonya a művészetben.

A művészi visszatükrözés problémája

Az eddigiekben láttuk, hogy Caudwell sokrétűen foglalkozott a költészet emocionális, evokatív sajátosságával. A költészet evokatív szerepének megmutatása rendkívül fontos. A marxista esztétika még adós a művészet evokatív szerepének kidolgozásával. Caudwell egyik nagy érdeme, hogy erre tesz kísérletet, s ha megoldásával nem is érthetünk egyet, de hangsúlyozni kell, hogy e probléma helyes megoldásához rendkívül komoly mértékben hozzájárul.

Az érzelmi és az értelmi viszonyának helyes megoldása azért is rendkívül fontos, mert a művészetek mai gyakorlata napról-napra olyan kérdéseket tesz fel az esztétika számára, amelyekre e probléma megoldása nélkül nem lehet válaszolni. Nem volt véletlen, hogy pl. a „Szerelmem Hiroshima” c. film olyan egymásnak ellentmondó véleményeket váltott ki. Nem véletlen, hogy egyesek értetlenül állnak napjaink filmművészetének, képzőművészetének egyes sajátosságai előtt. Az érzelmi viszonyának problémája rendkívül bonyolult, értelmezésében különböző hibás véleletek találhatók.

A dekadencia művészeti gyakorlatának és elméletének egyik fő irányzata a művészet érzelmi oldalának hangsúlyozását kétségtelenül a valóságtól való elfordulás igazolására használja fel. Ennek nyilvánvalóan reakciós, osztálykérdéseket szolgáló okai vannak. Az imperialista burzsoázia érdekeit szolgáló művészeknek el kell fordulniuk a valóságtól, mert ez a valóság nem a burzsoázia érdekei szerint fejlődik, s ezért vagy meg kell hamisítaniuk a művészi ábrázolás során, vagy hátat kell neki fordítaniuk. Nagyon sok szubjektíve becsületes polgári művész azzal fejezi ki lázadását a fennálló valóság ellen, hogy elfordul tőle. S ilyenkor, tagadva a művészet valóságtükröző sajátosságát, azt hirdetik, hogy a művészet feladata az „önkifejezés”, a lelki élet ábrázolása. Azt hirdetik, hogy a művészet irracionális, célja az ember ösztönéletének, a tudattalannak a megszólaltatása. Erre a művészeti gyakorlatra és esztétikai elméletre rendkívül nagy befolyást gyakorol Freud tanítása.

A művészeti dekadenciát azonban nem lehet úgy leküzdeni, hogy nem ismerjük el a művészet evokatív szerepét, nem látjuk rendkívüli hatását az emberi érzelmeink felkeltésében. Sajnos, sok marxista esztétikus a dekadencia „mélypszichologizmusa” elleni harcban hajlamos arra, hogy megfélemezze a művészet érzelmi oldaláról.

Ez a másik véletel, amely nem látja a művészetek evokatív szerepét (esetleg szóban elismeri, de nem tesz semmit annak érdekében, hogy komolyan dolgozzon e szerep megmutatásán). Ezáltal a művészeteket egyoldalúan racionálissá, hideggé teszik. Ezek a nézetek elvont általánosságban hagyják a művészet visszatükröző szerepét. Számukra a művészet csak az ismeretközlésnek egyik formája. Nagyon sok esztétikus, aki egyébként becsületesen igyekszik védelmezni a művészi realizmus koncepcióját, ebben a betegségben szenved.

A nagy művészetek gyakorlata egyik véletel nézeteit sem igazolja. Az igazi művészet mindig e két nézet szintézisét jelenti, magában foglalja az érzelmi és az értelmi oldalakat. Hisz ha a műalkotás teljesíteni akarja társadalmi hivatását, akkor az egész emberhez kell szólnia, s ez az egész ember érző és gondolkodó lény. Nyilvánvaló, hogy a különböző műalkotások között vannak olyan különbségek, hogy az egyik evokatív hatása jelentősebb, mint a másiké, avagy egyik jobban ragadja meg az emberi intellek-

tust, mint a másik. Ez függ a művész egyéniségétől, a feldolgozott anyagtól, a műfajtól, s azoktól a társadalmi viszonyoktól, amely között a mű született. Nézeteink igazolására elég az utóbbi idők két szovjet filmjére utalnunk; Romm „Egy év kilenc napja” és Tarkovszkij, a fiatal szovjet rendező „Iván gyermekkorra” c. filmjéről van szó. Romm filmje intellektuálisabb, mint Tarkovszkijé. Itt minden egyes szónak fontos értelmi jelentősége van, maga a téma is intellektuális jellegű. Tarkovszkij filmje jobban hat az érzelmekre, mint Rommé. Témája nem új, a szovjet filmművészet már sokszor feldolgozta (egy kislány a második világháborúban felderítőként harcol). Miért jelentős filmalkotás mégis?

Azért, mert az érzelmekre való hatása kiváló; gazdagabbak leszünk a film megtekintése után, s a dolog paradoxona, hogy többet is tudunk a második világháborúról, mint az ugyanilyen tárgyú, de gyenge evokatív hatású filmek megtekintése után.

A kérdés nem úgy áll, hogy *vagy* értelmi, *vagy* evokatív hatás. (Romm filmjének is van evokatív hatása, Tarkovszkij filmje is hat az értelemre.) Inkább arról van szó, hogy a két oldal kölcsönösen erősíti egymás hatását. Mert a két oldal sajátos egysége nélkül nincs igazi művészet. S ez vonatkozik a művészet egészére. Újra hangsúlyozni kell, hogy ennek konkrét megvalósulásában a művészetek és az egyes műalkotások között különbségek vannak, de ezek a különbségek nem eredményezhetik azt, hogy egyesek csak evokatív módon, mások pedig csak az értelemre hatnak. A marxista esztétika előtt álló feladat, hogy kidolgozza az érzelmi és az értelmi oldal viszonyának sajátosságait a különböző művészetek és műfajok területén. Ugyanis az érzelmi és értelmi oldal viszonya a különböző művészetek és műfajok területén különbözőképpen nyilvánul meg.

Caudwell nagy érdeme, hogy gazdag anyagon, meggyőzően elemzi a költészet emócionális hatását. Konceptiójával azonban nem lehet egyetérteni, mert egyoldalú, nem látja az emócionális és az értelmi oldal egységét. Ebből fakad, hogy a költészetben a genotípus ösztöni részének kifejeződését látja. Ez a felfogása kizárja a költészet visszatükröző szerepének elismerését. Mert ha a költészet a genotípus ösztöni részét fejezi ki, amely időtlen, állandó, változatlan, minden emberben közös, akkor a valóság változásai nem tükröződhetnek a költészetben, még a személyiség változásán keresztül sem, hiszen a személyiség változatlan részéhez köti a költészetet.

A művészet visszatükröző szerepének elismerése a marxista esztétika egyik sarkköve, s ez a művészet valamennyi részére vonatkozik. (Nyilvánvaló az is, hogy ez a visszatükrözés a különböző művészetek és műfajok sajátosságai szerint történik.) Vannak, akik egyes művészeteknél elismerik, másoknál (pl. a zenénél és a költészetnél) nem akarják elismerni a visszatükrözés tényét.

Caudwell keresi a költészet specifikumát; elemezve Aristotelész esztétikáját rámutat, hogy a mimezis nem csak a költészet sajátossága, s ezért másban kell keresni a specifikumot. Meglátja, hogy a különbséget a költészet sajátos formájában kell keresni. Így jut el a forma evokatív funkciójához. Látja, hogy a költői szubjektivitás minőségileg más, mint más művészetek szubjektivitása. Kűszködik ezekkel a problémákkal, de végeredményben nem tudja őket megoldani.

A költészet a valóságot tükrözi vissza. Még akkor is, ha a legintimebb, személyi jellegű líráról van szó. Következik ez a személyiség marxista felfogásából. Az emberi személyiség társadalmi, nem pedig biológiai meghatározottság, s amennyiben ez a lírai „önkifejezés” a személyiség lényeges oldalát fejezi ki, ezáltal kell, hogy közvetve tükrözze azokat a társadalmi viszonyokat, amelyek a személyiség lényegét alkotják. Vajon megszólal-e a költészetben a művészt ösztönölete? Bizonyosan megszólal, csak nem „tisztán” formában, nem társadalmi tartalmaktól elszakadva. Láttuk, Caudwell nagy pozitívuma, hogy látja a költészet evokatív hatását. Az érzelem általa vallott felfogásával azonban nem lehet egyetérteni. Számára az érzelem az ösztön pszichikai vetülete, s nincs visszatükröző sajátossága.

A lírai visszatükrözést (mint általában a művészi visszatükrözést) nem lehet primitív módon, a fotográfálás szellemében, csak a tényleg megtörtént-átélt visszatükrözésének követeléseként felfogni. A költészet a személyiség kifejezésén túl a költői szubjektumon kívüli valóságról is szól. Itt a külső valóság a költői szubjektum prizmáján keresztül tükröződik. E prizma esetleges torzítását vagy hűségét a költő társadalmi helyzete, ebből fakadó világnézete stb. határozza meg. A költészet specifikuma éppen a tükrözés mikéntjében, sajátosságában rejlik. S a lírai visszatükrözés sajátossága a tartalom által meghatározott lírai forma sajátosságában van. Újra eljutottunk a formához. A költészetben a formának mind evokatív, mind visszatükröző funkciója van. S ez a két funkció szintézist alkot, kölcsönösen erősítik egymást. Caudwell megragadta a költői forma evokatív funkcióját, ebben látta a költészet specifikumát, de nem vette figyelembe a költői forma valóságvisszatükröző sajátosságát.

A költészet visszatükröző jellegének specifikuma a költői forma sajátosságában rejlik. E sajátosság lényege, hogy a műalkotás mint előttünk alakuló folyamat jön létre. A költői formában láthatóvá válik a szubjektum aktivitása, mintegy előttünk alakul a vers, látjuk, hogyan jut el a költő a jelenségtől a lényegig, s az alakulásnak ez az előttünk lejátszódó folyamata, a jelenségnek a lényeggel való feltárulkozó találkozása jelenti a költő forma sajátosságát. A költői formának ez a sajátossága nem csak a visszatükröző funkció megvalósulását jelenti; a költői forma ezen specifikumán keresztül valósul meg a költészet evokatív funkciója is. A költői forma evokatív és visszatükröző funkciójának egysége jelenti a költészet értelmi és érzelmi oldala szintézisének megvalósulását. A költészet specifikumát, mint Caudwell, mi is a formában — természetesen a konkrét lírai tartalom által meghatározott formában — találtuk meg, de míg Caudwell a formának csak egyik funkcióját vette észre, addig a helyes álláspont a formában testet öltő két funkció egységének megmutatása.

A forma problémáról beszélve, láttuk, miben tér el felfogásunk Caudwellétől. Ezek a különbségek a tartalom felfogásának különbségéből fakadnak. Nem véletlen, hogy Caudwell a formának csak az evokatív funkcióját látja. Szükségszerűen következik ez abból, hogy szerinte a költészetben a genotípus ösztöni része fejeződik ki, tehát ez válik a költészet tartalmává. Mint már láttuk, ez eleve lehetetlenné tette, hogy Caudwell a költészetben a valóság visszatükröződését lássa. Számunkra a költészet tartalma a társadalmi személyiség és a személyiség világának képe. Ez a személyiség s világa állandó változásban, fejlődésben van, s ez a költészetben is visszatükröződik. Ez a visszatükröződés azonban nem hideg ismeretet nyújt a világról, hanem összekapcsolódva a forma evokatív funkciójával, együtt, egyszerre szólnak az emberi értelemhez és váltanak ki érzelmeket, egymásbanyúlva kölcsönösen erősítik egymást, mert csak ezáltal tudnak az egész emberhez szólni, öntudatát formálni.

Caudwell művének általunk elemezett fő vonalát meg-megszakítják ezzel ellentétes megállapítások. Művében két összeegyeztethetetlen tendencia vonul végig. Az egyik tendencia az, amelyet e cikkben elemeztünk, és ez a fő tendencia. A másik, ezzel ellentétes vonal, a költészet változásait próbálja a társadalom változásából levezetni. Az angol költészet elemzésénél, a költészet jelenének és jövőjének vizsgálatánál nagyon sok értékes megjegyzést találhatunk a költészet és a társadalom viszonyát illetően. Ez a vonal is megérdemelné a részletes vizsgálatot, melyet e cikk keretében nem tudunk megtenni.

*

Caudwell művének csak néhány problémáját (igaz a legfontosabbakat) érintettük. Nem tartunk igényt arra, hogy e cikkben Caudwell esztétikai örökségét értékeljük. Caudwell életműve gazdagabb, mint ahogy erre fény derült e cikk keretében, esztétikai öröksége részletes elemzést igényel, e cikk ehhez akar szerény kezdet lenni.

Az itt felvetődött problémák a marxista esztétikában még megoldásra várnak. Megoldatlanságuk akadályozza, hogy a marxista esztétika még sikeresebben tudja szolgálni a szocialista kultúrforradalom előtt álló feladatokat. Ha e cikk rá tudja irányítani a figyelmet e problémákra, s ezáltal ösztönzi ezek megoldását, elérte célját.

A marxista anyagfogalom egyes kérdéseiről

A Magyar Filozófiai Szemle 1962. 1. számában jelent meg Horváth József tanulmánya¹, mely néhány, a külföldi marxista irodalomban már régóta vitatott problémát vet fel — nálunk lényegileg először. Az érintett kérdések — többé vagy kevésbé szorosan — mind a dialektikus materializmus anyag-felfogásához csatlakoznak. E sorok írója messzemenően egyetért a cikk szerzőjével abban, hogy az anyagfogalom értelmezése (s ennek következtében a világ anyagi egységének tárgyalása is, ami a fenti tanulmány központját alkotja) a múltban gyakran megengedhetetlenül leszűkült. Valóban, egyes marxisták munkáiban az anyag fogalmát csak ismeretelméleti szempontból, az anyagot csak a tudathoz való viszonyában vizsgálták, s ez a veszéllyel fenyegetett, hogy a dialektikus materializmus filozófiája elszakad a jelenkori természettudomány lényeges világnézeti problémáitól. Ugyancsak helytálló, véleményem szerint, a szerző azon nézete is, hogy a hiányosságok felszámolásának útja az anyag és a tulajdonságai kapcsolatának részletes feltárásán, az anyag attribútumai és konkrét megjelenési formái közötti összefüggések törvényszerűségeinek vizsgálatán keresztül vezet.

Egyetértve a szerzővel tanulmányának alapvető céljában, ugyanakkor helytelennek tartom azt, amit e cél megközelítése során, a felmerülő konkrét filozófiai problémák megoldásával kapcsolatban kifejt. Három tartalmi kérdésben szeretnék vitába szállni írásával: az anyag „meghatározásának”, a visszavezetésnek, valamint az ismétlődés, a körforgás hipotézisének problémájában. Mielőtt azonban ezekre rátérnék, néhány szót kell szólni Horváth elvtárs vitamódszereiről.

1. Horváth József cikkének jelentős, nagyobbik része kritikai jellegű. E vonatkozásban számos érdekes és figyelemre méltó megjegyzést tesz, például jelenleg is használatban levő tankönyveink egyes helytelen megfogalmazásaival vagy téves elméleti nézeteivel kapcsolatban. Ugyanakkor azonban a polémia során olyan módszerekkel is él, amelyek nehezen egyeztethetők össze a tudományos objektivitás követelményeivel, s amelyek a múltban sokszor veszélyeztették a marxista filozófusok közt folyó viták komolyságát és az elhangzott érvek meggyőző erejét.

Igy pl. egyes természettudományos elméleteket, illetve neves tudósok ezekhez fűzött filozófiai interpretációit, szinte kivétel nélkül, népszerűsítő munkák alapján ismereti s bírálja. Ez történik, például, Heisenberg legújabb elméleti elképzeléseinek vizsgálatánál, ahol Marx György széles olvasóközönség számára szánt „Túl az atomfizikán” című népszerűsítő munkáját veszi alapul. Természetesen, ez esetben igen jó s autoritatív népszerűsítő munkáról van szó, amelynek szerzője maga is kiváló elméleti fizikus. De a nem szakember olvasó számára írt, ismeretterjesztést szolgáló művek mindig és szükség-szerűen kényszerülnek bizonyos, gyakran igen lényeges kérdések elhagyására vagy leegyszerűsítésére, s épp ezért nem lehetnek tudományos igényű értékelés, még kevésbé bírálat megfelelő kiindulópontjai. Nehezen lehet, például, adekvátnan értékelni Heisenbergnek az egységes „anyag-egyenletre” vonatkozó elképzeléseit, ha az ezen elmélet által feltételezett „ősanyagot” valamiféle „egységes masszának” tekintjük — mint ezt a közölt idézet, s cikkében maga a szerző is megteszi. (A kérdés érdemi tárgyalására még visszatérünk.) A különböző természettudományos hipotézisek filozófiai elemzése vagy bírálata feltétlenül szükséges, de ennek előfeltételét a megfelelő elméletek kielégítő, nem pedig népszerűsítő színen mozgó ismerete alkotja.

¹ Horváth József: A világ anyagi egységének helyes felfogásához. Magyar Filozófiai Szemle, 1962. 1. sz. 21. o.

De a szerző kritikai módszereivel kapcsolatban súlyosabb tartalmi kifogások is felmerülnek. Ez rögtön szembetűnik, ha megvizsgáljuk, hogyan bírálja a kritikájának legfőbb tárgyát képező, általa metafizikus-mechanikusnak nevezett filozófiai nézeteket. Ezeknek legfőbb képviselőjeként Helena Eilstein lengyel filozófust nevezi meg. Eilstein a vita tárgyát képező kérdést három tanulmányában érintette. Az első a *Studia Filozoficzne* 1958. 6. és 1959. 1. számában jelent meg. „Adalékok az anyagnak mint fizikai realitásnak felfogásához” címmel. Ez a cikke lényegesen kiegészített formában, hasonló címen megjelent 1961-ben „A világ anyagi egysége” c. cikkgyűjteményben („Jedność materialna swiata”, Warszawa, KIW.). Ugyanebben a kötetben jelent meg végül St. Amsterdamskival közösen írt tanulmánya: „Az anyag fogalma a marxista irodalomban”, amely egyes aspektusaiban szintén érinti a vitatott problémákat. Horváth csak az első írásra hivatkozik, teljesen általános formában (még címét sem adja meg). A dolog lényege azonban nem ez. Cikkéből ugyanis az olvasó egyáltalán nem kaphat képet Eilstein bírált nézeteiről, illetve, az, amit megtud, az esetek többségében torz, az eredetinek meg nem felelő. A magam részéről, Eilstein írásainak ismeretében sem vagyok képes eldönteni, hol végződik Horváth tanulmányában Eilstein nézeteinek ismertetése, s hol kezdődik a kritika. A lengyel filozófus álláspontjának bírálata teljesen kibogozhatatlan módon összekeveredik Einstein és Heisenberg egyes állításainak (vagy vélt állításainak) kritikájával, márpedig H. Eilstein cikkeiből világosan kitűnik, hogy ő A. Einstein szóban forgó nézeteit téveseknek véli, Heisenberg elméletét pedig expressis verbis olyan természettudományos hipotézisként kezeli, amely lehet igaz vagy hamis, s amelynek jövőbeli igazolása vagy elvetése semmiképp nem függ össze Eilstein igen általános filozófiai eszmefuttatásával.

Épp ezért szükségesnek tartom egész röviden e helyütt ismertetni Eilstein szóban forgó nézeteit. (Annál is inkább, mert ezek szorosan kapcsolódnak a később tartalmilag megvizsgálandó problémákhoz.) Már itt szükséges leszögezni, hogy e nézetekkel lényegileg egyetértek, bár a megválasztott terminológiát s egyes megfogalmazásokat korántsem tartom mindenütt szerencsésnek. Horváth bírálata elsősorban azon tétel ellen irányul, amely szerint az anyag — *fizikai* realitás. Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy ez a megállapítás Eilstein szerint korántsem definíciója az anyag filozófiai fogalmának, hanem csak egyike az anyag számos jellemvonásának (amelyek közül cikke a legrészletesebben az artikuláció kérdésével foglalkozik). Az anyag filozófiai definícióját Eilstein sehol sem adja meg, bár ezt szükségesnek tartja, s nyilván felé is törekszik szóban forgó írásaiban. Mi értendő mármost azon, hogy a világ anyagi egységének egyik fontos jellemvonását az alkotja, hogy az anyag — *fizikai* realitás. Eilstein a mozgásformák hierarchiájáról szóló marxista tanításból indul ki. Az „alacsonyabb” és a „magasabb” mozgásforma (illetve a hozzájuk tartozó anyagi objektumok) közötti viszonyt az jellemzi, hogy a magasabb mozgásformához tartozó jelenségek és folyamatok sohasem fordulhatnak elő az alacsonyabb mozgásformához tartozó folyamatok egyidejű megtörténe nélkül, míg fordítva, az alacsonyabb mozgásforma folyamatai egymagukban is lejátszódhatnak. Azaz nincs, például olyan társadalmi folyamat, amely ne lenné egyben fizikai folyamat is, de ez fordítva már nyilvánvalóan nem igaz. Épp ezért tudásunk fejlődésének minden szakaszán ismerünk egy *alapvető* mozgásformát, s egy *alapvető* tudományt (jelenleg a fizika), amely jellemez *minden* ismert, anyagi objektumot s *minden* folyamatot, legalábbis egy meghatározott aspektusból. „Az anyag magasabb mozgásformáival foglalkozó tudományok meghatározott speciális tulajdonságokkal rendelkező tárgyakkal és olyan folyamatokkal foglalkoznak, amelyek e tárgyakban e tulajdonságaik következtében mennek végbe. Márpedig a fizika — fejlődésének mértékében — egyre inkább képessé válik arra, hogy minden olyan tárgyat és folyamatot, amely rendelkezik, a többi között, az őt egy szűkebb mozgásformával foglalkozó tudomány tárgyává tevő tulajdonságokkal, egy olyan megszervezett struktúráként írja le, amelynek alkotóelemei már nem rendelkeznek ezekkel a speciális tulajdonságokkal. Más szavakkal, minden tárgynak, minden folyamatnak, minden valóságos kölcsönhatásnak — bármilyen sajátos tulajdonságokkal is rendelkezik, amely ennek vagy annak a tudománynak tárgyává teszi — *fizikai aspektusa* is van: elvileg lehetségesnek kell lennie annak, hogy fizikailag jellemezzük, *fizikai tárgynak, folyamatnak, kölcsönhatásnak kell lennie*. De ez a felfogás egyáltalán nem tételezi fel, hogy ismernék valamiféle „legelembb”, „abszolút elemi” anyagi tárgyat, amelyek továbbfejlődhetetlen tulajdonságok véges sorával rendelkezének. Ellenkezőleg, a jelenleg ismert tárgyak közül a legelembbek a későbbiekben még bonyolult összetettségű struktúráknak bizonyulhatnak, s a mai fizika szempontjából „továbbfejlődhetetlen” tulajdonságaikról kiderülhet, hogy e tárgyak szerkezete és még elemibb összetevőik tulajdonságai által létrehozottak.” (Studia, 1958. 6. sz., 125—126. o.; ill. „Jedność . . .”, 74. o.) Az, hogy mi tekintendő az alapvető mozgásformának, mindig csak a tudományfejlődés adott állapotához viszonyítva s sohasem abszolút érvennyel állapítható meg, csak az bizonyos, hogy

minden egyes fejlődési szakaszban ismerünk egy alapvető, az ismert természet valamennyi tárgyát (legalábbis bizonyos aspektusban) jellemző mozgásformát és tudományt.

Bár ezen rövid ismertetésből nem világlik még ki, minek alapján különbözteti meg Eilstein egymástól az alacsonyabb és a magasabb mozgásformákat (ezzel a kérdéssel külön foglalkozik tanulmányában, vö. *Studia*, 1958. 6. sz. 127—30. o.; ill. „Jedność . . .” 76—80. o.), mégis ez bizonyos képet adhat nézetei lényegéről. Horváth e nézetekkel nem ért egyet. Hogy az ellenük felhozott érvei helyesek-e avagy sem, erre még visszatérünk. De ugyanakkor olyan tételeket is tulajdonít Eilsteinnek, amelyeket az nemcsak hogy nem állít, de kifejezetten elvet írásaiban, s amelyektől messzemenően elhatárolja magát. Ez vonatkozik mindenekelőtt arra, hogy Eilstein szerint — állítólag — „a fizika által tanulmányozott egy vagy több anyagformát kell a világ egységes nyersanyagának, végső alapjának tekinteni” (Horváth, id. cikk 26—27. o.), s általában arra a szerző által gyakran hangoztatott vádra, hogy Eilstein felfogása feltételezi valamiféle „ősanyag”, az anyag végső alkotóelemeinek létezését. A fentebb idézett rövid részletből is kitűnik, hogy ez az állítás egyszerűen nem igaz. Sőt, Eilstein a munkájának egy további részletében (*Studia*, 1958. 6. sz. 142—145. o.) elég részletesen elemzi a Horváth által neki tulajdonított-hoz hasonló nézeteket, s határozottan elveti őket, világosan kimutatva helytelenségüket.

Teljesen hasonló a helyzet Horváth egy másik állításával kapcsolatban is. Cikkének 26. oldalán a következőket írja: „A visszavezethetetlenség dialektikus materialista elvének felülvizsgálását tűzi ki célul (mármint Eilstein — M. Gy.), és kijelenti, hogy minden jelenség, még a társadalmi tudományok által tanulmányozott jelenségek is, a fizikai folyamatok specifikus komplexumát képezik, és lényegében fizikai törvényeknek vannak alávetve.” Ami ennek az állításnak első részét illeti, ez tökéletesen igaz. Eilstein teljesen általános formában szögezi le a következőket: „Amikor végbemegy egy olyan folyamat, amely az anyag valamely ‚magasabb’ mozgásformájához tartozik, nem megy végbe *semmi más*, mint az anyag ‚alacsonyabb’ (az alapvetőt beleértve) mozgásformáihoz tartozó folyamatok egy sajátos komplexusa (*Studia*, 1958. 6. sz. 131. o.)”. De amennyire helyes Horváth állításának első, annyira alaptalan és téves az állítás második része. Eilstein sehol sem állítja azt, hogy a társadalmi jelenségeket irányító törvények fizikai jellegűek. Különbséget kell tenni két dolog között. Egyrészt fennáll az az álláspont, amely szerint az emberi szervezet olyan alkotóelemek sajátos komplexuma, amelyek nem társadalmi, sőt, végső soron, nem is biológiai jellegűek, hanem fizikaiak, s amely alkotóelemek a fizika törvényeinek vannak alávetve. De a fizikai és biológiai alkotóelemeknek az a sajátos kapcsolata, amelyet ‚embernek” nevezünk, olyan ‚egészet” alkot, amely az alkotó-elemtől eltérő módon viszonyul a környezetéhez, és az emberi populáció s a környezet természetét e sajátos kölcsönhatása olyan törvényekben fejeződik ki, amelyek semmiképp sem azonosíthatók a fizika vagy a biológiai jelenségek törvényeivel. (Természetszerűleg az emberi szervezet egyben — a többi között — fizikai kapcsolatokban is áll a környezetével, s így a fizika törvényei rá mint egészre is érvényesek. De általában nem ezek szabják meg viselkedését.) Ez Eilstein álláspontja. Másrészt fennáll az az álláspont, amely szerint a fizika (vagy valamely más, alapvetőnek tekintett tudomány) törvényei szabják meg bármely anyagi tárgy mozgását, fejlődését. Ezt vallották pl. a XVII—XVIII. század materialistái, akik az egyes ember viselkedését az inercia törvényére, a bonyolult társadalmi jelenségeket pedig az individuális cselekedetek mechanikus összegére vezették vissza. Ezt az álláspontot Eilstein bírálja és határozottan elveti. Horváth a továbbiakban arról beszél, hogy lehetetlen a társadalmi törvényeket ‚fizikai törvények specifikus komplexumának” tekinteni (i. cikk 27. o.). De kimondta azt, hogy ez lehetséges? Egy dolog azt állítani, hogy pl. minden biológiai objektum meghatározott fizikai objektumok (részcsekék, mezők stb.) sajátos, viszonylag állandó kapcsolata, s minden biológiai folyamat meghatározott fizikai folyamatok sajátos jegyekkel bíró komplexuma, s más dolog azt mondani, hogy a biológia törvényeit a fizikai törvények valamiféle komplexuma alkotja. Lehet, hogy Horváth nem lát különbséget e két tétel között, vagy úgy véli, hogy az elsőből szükségszerűen következik a második. De akkor ezt bizonyítania kellene. Mert Eilstein csak az első értelemben vett ‚visszavezethetőségről” beszél (a tárgy és a folyamat mint az ‚alacsonyabb” mozgásformához tartozó tárgyak, illetve folyamatok komplexuma), de sehol sem a másodikról (a magasabb mozgásforma törvényei, mint az alacsonyabb törvényeinek komplexuma). A magam részéről nem ismerek senkit sem a marxista filozófusok közül, aki hasonló jellegű állítással lépett volna elő. A termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának törvényét (hogy a szerző példájánál maradjunk) valamiféle fizikai törvények összességének vagy komplexumának nevezni — szerintem legalábbis — nyilvánvaló értelmetlenség. De ennek az értelmetlenségnek szerzője nem Eilstein, hanem Horváth.

2. Horváth elvtárs a tanulmányának elején röviden foglalkozik az anyag „meghatározásának” problémájával. Cikkében azonban nem foglal el egyértelmű és világos álláspontot az adott kérdésben (nem is tűzi ki ezt célként maga elé), csak igen általános formában fejezi ki egyetértését az egyik állásponttal. Épp ezért nem is igen lehetséges, de nem is lenne helyes vele vitatkozni e kérdés kapcsán. De néhány — elsősorban nem polémikus jellegű — észrevétel leszögezésére, úgy tűnik, szükség van, mivel az eddigi viták tanulságai szerint fennáll annak a veszélye, hogy a marxista anyagfelfogás továbbfejlesztését célzó polémia, bizonyos logikai-módszertani megfontolások elhanyagolása következtében, épp ezen a ponton mellékvágányra terelődik, sőt kifejezetten zsákutcába jut.

Filozófiai irodalmunkban az anyagfogalom meghatározásaként legtöbbször Leninnek a „Materializmus és empiriokriticismus”-ban írt ismert szavaira szokás utalni: „Az anyag filozófiai kategória, mely az érzeinkben feltáruló, érzeinkkel lemásolt, lefényképezett. visszatükrözött, érzeinktől függetlenül létező objektív valóság jelölésére szolgál”². Igaz, általában véve ezzel kapcsolatosan rá szoktak mutatni arra is, hogy Lenin szerint az anyag fogalmának e meghatározása eltér a szokásos definícióktól,³ de ezt az esetek többségében úgy értelmezik, hogy itt egy sajátos, a formális logikában ismeretlen dialektikus vagy filozófiai definícióval van dolgunk. Az utóbbi években azonban, mint ezt Horváth József cikke részletesen ismerteti, számos ellenvetés merült fel a fenti tételnek definícióként való értelmezése ellen. Mindenki egyetért ugyan azzal, hogy a tudattal szemben való elsődlegesség és függetlenség tulajdonságának szerepelnie kell az anyagfogalom meghatározásában, de ezt sokan nem tartják elégségesnek. Így felmerült a meghatározás kiegészítésének vagy átalakításának gondolata. Ennek során szinte valamennyi e kérdést érintő szerző Engels egyes megállapításaira kíván támaszkodni (egyesek, pl. Horváth, már engelsi „anyagmeghatározásról” is beszélnék), amelyeket többé vagy kevésbé élesen szembeállítanak Leninnel (Engels ontológiai, Lenin gnoszeológiai síkon közelítette volna meg e probléma megoldását).⁴

Van azonban a kérdésnek egy olyan oldala, amelyet — legjobb tudomásom szerint — az eddigi vita során nem érintettek. Mind ez ideig ugyanis nem történt kísérlet az adott problémának *logikai-tudományelméleti* oldalról való megközelítésére. Márpedig nehéz vitatkozni az anyag filozófiai fogalmának különböző meghatározásairól s ezek célszerűségéről, helyességéről, ha — legalábbis bizonyos elemi fokon — nem tisztáztuk és nem vettük figyelembe azt, mi a meghatározás, mi a meghatározás feladata, s melyek alkalmazásának korlátai a tudományban.

Az, amit egyeseken „tudományos meghatározásnak” nevezünk, elég különböző típusú és jellegű tevékenységeket takar. Mégpedig nemcsak a meghatározás *módja*, de a *célja* is különböző lehet. A definíció eszközül szolgálhat pl. egy új terminus bevezetéséhez az adott tudományos nyelv egyszerűbb és rövidebbé tétele céljából, de szolgálhat a tárgyak egy meghatározott osztályának egyértelmű jellemzésére is. Van azonban egy feladat, amelyet minden egyes meghatározásnak ki kell elégítenie: a definíció mindig egy adott terminus jelentésének egyértelmű magyarázatát adja meg más terminusok segítségével. A meghatározás lehet ennél *több*, de *ezt* a követelményt feltétlen teljesítenie kell. Márpedig e feladatból egyenesen következik az, hogy a meghatározások láncolatának egy adott tudományon belül mindig végesnek kell lennie. Megmagyarázva az *A* terminus jelentését a *B* és a *C* terminus segítségével, ezek jelentését — a logikai kör elkerülése végett — *újabb*, *D* és *E*, illetve *F* és *G* terminus segítségével, ennek a folyamatnak valahol végződnie kell, hogy az egész procedúrának valamiféle haszna és értelme legyen. Épp ezért minden rendszeresen felépített tudománynak megvannak a maga *alapfogalmai* (vagy „primitív terminusai”), amelyek az adott tudományon belül nem nyernek meghatározást, s amelyek segítségével az összes többi felhasznált fogalmat meghatározzuk.

Ha nincsenek definiálva az adott tudományon belül, honnan és hogyan ismerjük az alapfogalmak jelentését? Először is — és feltétlenül ez az egyszerűbb eset — az adott terminusok jelentése ismert lehet a szóban forgó tudományon kívüli eszközök használatának következtében. Lehetséges, hogy ami egy adott tudományon belül meghatározatlan, primitív terminus, az egy másik tudományon belül definíciót nyer ennek alapfogalmain keresztül. Lehetséges továbbá, hogy alapfogalmakként olyan terminusok szerepelnek, amelyek köznapi gyakorlati tapasztalatunk jelenségeit jelölik, s amelyeknek jelenté-

² Lenin művei 14. köt. Szikra, 1954., 127. o.

³ Vö.: Uo. 145.

⁴ Tipikusan képviseli ezt az egész álláspontot Eilstein és Amsterdami fentebb említett közös tanulmánya.

sét nyelven kívüli eszközökkel, pl. rámutatással (ún. osztenzív definíciók segítségével) állapíthatjuk meg. De korántsem szükségszerű, hogy minden tudományos elmélet alapfogalmi ilyen, már máshonnan ismert jelentéssel rendelkező fogalmak legyenek. Alapfogalmakként szerepelhetnek olyan speciális terminusok is, amelyeket az adott elméleten kívül egyáltalán nem használunk. Ez nem jelenti azt, hogy ezek jelentése egyáltalán nem lenne megállapítva, s értelem nélküli szimbólumokként használnák őket. Az adott elmélet alapvető állításai (szigorú deduktív felépítés esetén axiómái) ugyanis meghatározott viszonyt állapítanak meg a különböző alapfogalmak között; habár nem adják definíciójukat, de meghatározott módon körülhatárolják és jellemzik ezek jelentését (épp ezért néha azt is mondják, hogy az axiómák az alapfogalmak „implicit definíciói”). A terminusok jelentése tehát nincs teljesen egyértelműen megállapítva, ezek bizonyos értelemben „nyílt”, de ugyanakkor mégis körülhatárolt és tartalommal bíró fogalmak. Az alapfogalmak jelentése aztán, az elmélet teljes kifejtése során, mind körülhatároltabbá s pontosabbá válik. A tudományos elméletek alapfogalmaira különösen áll az, amit Lenin a „tőke” fogalmával kapcsolatban hangoztatott — „meghatározásuk” (nem formállogikai, hanem általános filozófiai értelemben vett meghatározásuk) csak a teljes kifejtésben található meg. Általában azonban az alapfogalmak többsége a két fenti szélsőséges típus között helyezkedik el. A tudományos terminusok igen jelentős része a köznapiakból alakult ki, tudományos foglalmaink gyakran a köznapiak meghatározott továbbfejlesztéséből (szűkítéséből, kiterjesztéséből, analóg esetre való átviteléből) eredtek. Az alapfogalmak is gyakran már ismert jelentéssel bíró terminusok ilyen jellegű átalakításai, s az alapértékek (az axiómák) bizonyos mértékig explikálják azt, mi a közös, s mi a különböző a terminus ismert köznapi és speciális tudományos használatában.

Hogy az adott elméletben belül elforduló terminusok közül melyek választandók ki primitívek gyanánt — erre a kérdésre nem lehet valamiféle feltétlen választ adni. A kiválasztott alapfogalmak (és axiómák) a felépítés jellegétől és céljától függően különbözőek lehetnek. Mindenesetre általában nagy szerepet játszik az a módszertani jellegű követelmény, hogy az alapfogalmak viszonylag egyszerűek legyenek s számuk lehetőleg ne legyen nagy.

A marxista filozófia jelenlegi fejlődési szakaszában — s ezzel filozófusaink többsége egyetért — igen nagy jelentőséget nyert a nagyobb fokú logikai szigorúságra és egyértelműsége, s az átgondoltabb s tudatosabb szerkezeti felépítésre való törekvés. Ezzel a feladattal igen sokan foglalkoznak, s ennek teljesítésében igen nagy szerepet játszik a filozófiai kategóriák egzakt meghatározása is. De vigyázni kell, hogy ez a helyes törekvés ne alakuljon át valamiféle definiálási mániává. A tudományos definíciónak csak egy meghatározott rendszeres felépítés elemeként van értelme és jelentősége, s ez azt is jelenti, hogy meghatározni csak úgy lehet, ha tudjuk: melyek azok az alapfogalmak, amelyek segítségével, amilyenek keresztül a többi definiálni kívánjuk. Mindent definiálni a filozófiában sem lehet. Úgy hiszem, számos könnyen átlátható érv szól amellett, hogy a marxista filozófia egyik csak „jellemzést”, de nem egzakt definíciót nyerő alapfogalmául az *anyag* fogalmát válasszuk. Nem kívánom ezzel azt mondani, hogy az anyag fogalmát nem lehet egzakt módon meghatározni. Nyilvánvalóan lehetséges a primitív fogalmak olyan megválasztása is, amely ezt lehetővé teszi. De nem szabad megfeleledkezni arról, hogy ekkor *más* fogalmak maradnak meghatározatlanul. Annak az ég-világon semmi értelme, hogy pl. az anyag fogalmának meghatározásába belevegyük a tér-időbeliség attribútumát, s aztán a továbbiakban a téridőt úgy határozzuk meg, mint az anyag (meghatározott) létezési formáját. Az ilyen körben forgó látszatdefiníciók csak kifejezett logikai zavart eredményezhetnek.

Az egész kérdésről azért érdemes beszélni, mert súlyos hiba lenne — s erre mutatnak bizonyos tendenciák —, ha az a vita, amely a marxista anyagfogalom részletesebb kidolgozása és továbbfejlesztése körül folyik, leszűkülne az anyag „meghatározásának” kérdésére. Az olyan javaslatok (amelyekkel szemmel láthatólag Horváth elvtárs egyetért), hogy az anyag meghatározásába ezentúl vegyünk be pl. a mozgás vagy a tér-időbeliség attribútumát, azt hiszem, kevés valódi hasznot eredményeznek. Mert ugyan igaz, hogy az ún. lenini anyagmeghatározás és vonásokat nem tartalmazza, de végső soron mindenki, aki egész elemi fokon is ismeri a dialektikus materializmust, eddig is jól tudta, hogy az anyag e filozófia szerint a mozgástól elválaszthatatlan s térben és időben létezik. Nem világos, hogy ennek öt oldallal előbb („meghatározásként”) vagy később való elmondása mennyiben segítené elő természettudomány és filozófia szorosabb kapcsolatának kialakulását. (A logikai nehézségekről már előbb beszéltem.) Ezt a feladatot jóval nehezebb megoldani. Ehhez mindenképp az kell — s ezt Horváth igen helyesen hangsúlyozza —, hogy a mai tudományos fejlődés szintjén vizsgáljuk meg az anyag általános tulajdonságainak, jellemzőinek kérdését.

Ami az anyag meghatározásának kérdését történeti vonatkozásban illeti, úgy vélem, hogy sem Engels, sem Lenin nem adták meg e fogalom explicit definícióját. (Ezt az álláspontot képviseli T. Pavlov is: 1. Izbr. Filozf. Proizv. T. 3., Moszkva, 1962. 426. o.) A magam részéről Lenin ismeretes utalását az anyag „meghatározásának” sajátos jellegére vonatkozóan épp úgy értelmezném, hogy e fogalom nála alapfogalomként szerepel, amelyet csak más alapfogalmakhoz (amilyen a tudat fogalma is) való viszonyában jellemez, de amelynek nem ad (és nem adhat) explicit definíciót. Úgy vélem, ez az eljárás a leg-helyesebb és a legcélravezetőbb. Épp ezért nincs semmiféle ellentét az anyag lenini és engelsi „meghatározásai” között — itt nem különböző definíciókkal állunk szemben, hanem egy alapfogalom különböző, egymást ugyanakkor teljesen kiegészítő jellemzéseivel. Hogy Engelsnél a hangsúly a fogalom ontológiai, Leninnél viszont ismeretelméleti vonásainak feltárására esik, könnyen megmagyarázható „A természet dialektikája” s a „Materializmus és empiriocriticizmus” eltérő célkitűzésével és jellegével. Különben az anyag fogalmának legfontosabb ontológiai jellemzőit (mozgás, téridő, törvényszerűség stb.) Lenin éppúgy hangsúlyozza, mint Engels. A félreértésre és szembeállításra csak az adott okot, hogy Lenin egyes tételeit, amelyek valóban nem merítik ki az anyag dialektikus materialista fogalmát s nem képezik annak meghatározását, tévesen e fogalom definíciójaként értelmezték.

3. Horváth elvtársnak az általa mochanisztikusnak nevezett álláspont képviselőivel folytatott vitája lényegileg egy probléma körül forog. Ez a kérdés a magasabb és az ezek által feltételezett alacsonyabb mozgásformák viszonyának, az ún. „visszavezethetőségnek” a problémája. Mivel nézeteit csak a polémia során fejti ki, saját álláspontja sok vonatkozásban elnagyolt, s számomra egyes helyeken kifejezetten homályosnak tűnik. Épp ezért, a félreértések elkerülése végett, talán helyes lesz közvetlenül idézni az adott kérdéscsoportra vonatkozó legfontosabb megállapításait.

„A dialektikus materializmus — írja — az anyagi valóság három, minőségileg alapvetően eltérő területét különbözteti meg: az *életlen* természetet, az *élő* természetet és a társadalmat (i. cikk 27. o.)” Ezekre vonatkozólag megállapítja: „a magasabbrendű mozgásformák tartalmazzák az alacsonyabbrendűeket, a biológiai és a társadalmi mozgásformák magukban foglalják a fizikai és a kémiai mozgásformákat (uo. 25. o.)” De ez korántsem jelenti, hogy „a fizikai anyagformában és törvényszerűségeiben kell keresni a világmindenség kiinduló nyersanyagát, s az összes többi anyagformát erre kell visszavezetni (uo.)” „Nem lehet egy konkrét minőségi formából (ősanyagból) levezetni az egész világegyetemet sokféleségét (uo.)” Elejétől végig mechanisztikusnak nevezi azt a felfogást, amely szerint létezik egy egységes „ösmassza” és „minden más anyagforma és alakulat ebből keletkezik, ennek módosulata, erre vezethető vissza” (uo. 26. o.). „... az élőben több is van, mint fizikai részecskék, erők és mezők. Az előre jellemző formák és törvények — a sejt, az organizmus, a faj; az asszimiláció és a disszimiláció, az öröklődés stb. Ami nem fizikai vagy nem vezethető vissza fizikaira, az még nem feltétlenül szellemi!” (uo. 28. o.). Kifejezetten elveti azt az álláspontot, amely szerint „az élő minőségi különbsége strukturális bonyolultságában van” (uo.). Nem kevésbé élesen tagadja azt, hogy „minden jelenség ... a fizikai folyamatok specifikus komplexumát képezi” (uo. 26. o.), illetve azt, hogy a magasabb mozgásterületek törvényei a „fizikai törvények specifikus komplexumai” lennének (uo. 27. o.) Mint már fentebb rámutattunk, ezt a két álláspontot lényegileg azonosítja egymással. Ami a magasabb mozgásformáknak az alacsonyabbakból való kialakulását illeti, leszögezi: „Ha ... ezeknek a területeknek a minőségi különbségét elismerve, kitarthatunk amellett a nézet mellett, hogy a világ végső alapja a fizikai anyagforma, akkor ebből arra kellene következtetnünk, hogy fizikai törvények alapján jönnek létre a fizikai anyagformától eltérő jelenségek. Ez azonban abszurdum. Az anyag minőségi formáinak változását és fejlődését általában nem a konkrét fizikai törvények határozzák meg, hanem a minden konkrét anyagformában ható általános mozgási és fejlődési törvények (az ellentmondás, a mennyiségi változások minőségi változásokba való átsapásának törvénye stb.), noha a konkrét törvények is részt vesznek az átalakulásban. Éppen ezek az általános törvények adják meg a lehetőséget a konkrét fizikai vagy biológiai törvények kereteinek áttöréséhez. Tudományosan igazolt tény pl., hogy a társadalmi anyagformát nem fizikai vagy akár biológiai törvények hozták létre, ezek csak keletkezésének feltételeit teremtték meg. A társadalom az anyag általános fejlődéstörvényeinek következményeként, mint az anyag önmozgásának új formája jelenik meg. Az embert, a társadalmat a munka 'teremtette'. (uo. 27. o.)”

Úgy vélem, ezek a szerzőnek az adott kérdésre vonatkozó legfontosabb megállapításai, s ezek számos alapvető kérdést teljesen nyitva hagynak. Mindenekelőtt nem világos a következő: Mit ért a szerző pontosan azon, hogy az alacsonyabb mozgásformát a magasabb „tartalmazza”, de ugyanakkor nem specifikus komplexuma az ezen mozgásformához

tartozó tárgyakkal és folyamatokkal (amint ez a fentebb idézetekből következik)? Ha például egy biológiai egységet elkezdünk részre osztani, ez osztás során végül nem csupán *fizikai* (vagy kémiai) jellegű tárgyakkal jutunk el? Ha igen, akkor miért nem meghatározott szerkezettel és tulajdonságokkal rendelkező komplexuma pl. a sejt olyan fizikai létezőknek, mint részecskék, mezők stb.? Ha nem, akkor hogyan kerülhetjük el valamiféle vitális lényegeket, életszellem vagy entelecheia feltételezését (amelyeknek létét napjaink természettudományai a leghatározottabban megcáfolja), s hogyan egyeztethető ez össze azzal a marxista állásponttal, hogy az élő az élettelenből keletkezik? Továbbá, mit jelent az, hogy a magasabb mozgásforma *nem* az alacsonyabb törvényszerűségeinek alapján jön létre, hanem általános filozófiai törvények határozzák meg kialakulását? Vajon a legáltalánosabb törvények a konkrét fizikai, biológiai stb. törvényeken *kívül*, ezek mellett vagy felett hatnak? Ha nem, akkor mit jelent az, hogy ezek a legáltalánosabb, nem pedig a konkrét törvények határozzák meg a minőségileg új jelenségek kialakulását, habár az átalakulásban az utóbbiak is részt vesznek?

Mivel — legalábbis, ami a részleteket illeti — számomra egyáltalán nem világos a szerző álláspontja ezekkel az elég természetesen felvetődő kérdésekkel kapcsolatban, úgy gondolom, célszerű lesz a polémiának azt az útját választani, hogy a továbbiakban mindenekelőtt egy, a fentitől elég lényegesen eltérő álláspontot — amelyet magam helyesnek tartok — igyekszem felvázolni és megindokolni, s csak azután térek rá annak vizsgálatára, miért tartom tévesnek Horváth e felfogásnak ellentmondó nézeteit.⁵

Mindenekelőtt azt kívánám meghatározni, milyen értelemben használom a továbbiakban a redukcionizmus fogalmát. Redukcionizmuson értem azt a filozófiai áramlatot, amely tagadja, hogy az egyes anyagi tárgyak, jelenségek, folyamatok *specifikus*, a többiekétől különböző *törvényszerűségekkel* rendelkeznek. E felfogás szerint *valamennyi* természeti folyamatot azonos, egy megadott természettudományhoz (mechanika, fizika) tartozó törvények szabnának meg. Nincsenek olyan specifikus törvények, amelyek a „magasabb” mozgásformákat az alacsonyabbaktól objektíve megkülönböztetnék. (Redukcionistaaként jellemezzük továbbá azokat az irányzatokat, amelyek *egy* megadott mozgásforma viszonylatában tagadják a specifikus törvényszerűségek meglétét mint pl. a szociáldarwinizmus.)

A szélesebb, filozófiai értelemben vett redukcionizmus általában a következő feltevésekből indul ki:

1. Vannak olyan elemi tárgyak (történetileg ezeket legtöbbször a makrotestek analógiájára fogták fel), amelyek anyagilag semmiképp sem bonthatók fel s tovább nem elemezhetőek. E tárgyak a szintén elemi jelleget viselő tulajdonságok, összefüggések egy véges sorával rendelkeznek. Az ezen tárgyakkal és összefüggésekkel foglalkozó tudomány képezi azt az alaptudományt, amelyre minden ismeretnek épülnie kell.

2. Valamennyi anyagi tárgy ezen elemi tárgyakból tevődik össze, ezek egy-egy komplexuma. *Az összetett anyagi tárgyak ugyanolyan jellegűek, mint az elemiek (szintén makrotestek), s ugyanazon törvényszerűségek jellemzik őket is.*

3. Azokat a sajátos tulajdonságokat, amelyek — mint ezt a köznapi tapasztalat is mutatja — az egyes „*összetett*” testeket az elemiakkal szemben jellemezik, a redukcionista állásponton álló filozófusok gyakran fenomenalisztikusan értelmezték, azaz feltételezték, hogy ezek nem a tudattól függetlenül, önmagában létező tárgyat, hanem az e tárgy által keltett érzeteket, a tárgy tudati képmását jellemzik. Mivel a fenomenalista magyarázat bizonyos esetekben (az élet, a gondolkodás tulajdonsága) szemmel láthatólag alkalmazhatatlan volt, a redukcionizmus gyakran maga után vonta saját ellentétét: a csupán egyes, meghatározott anyagi tárgyakra, jelenségekre jellemző törvényszerűségek és tulajdonságok kiterjesztését *valamennyi* anyagi objektumra (hülozoizmus, pánszichoizmus).

Az így felfogott redukcionizmus jellemző volt — mint erre már a korábbiakban utaltunk — a XVII—XVIII. század mechanikus materialistáinak többségére. E filozó-

⁵ A továbbiakban ismertetésre kerülő felfogás lényegileg megegyezik azzal az állásponttal, amelyet több marxista filozófus és természettudós már korábban kifejtett. A következő munkák azok, amelyekkel — legalábbis ami az adott kérdést illeti — (talán egyes megfogalmazásoktól és részletmegoldásoktól eltekintve) egyetérték, s amelyeket messzemenőleg felhasználtam a cikk adott részének megírásában: H. Eilstein fentebb felsorolt cikkei; továbbá B. M. Kedrov: Az anyag mozgásformáinak összefüggése a természetben („A modern természettudományok filozófiai problémái”, Bp. Akadémiai Kiadó, 1962); G. M. Frank és V. A. Engelgart: A fizika és kémia szerepe a biológiai problémák kutatásában (ugyanabban a szovjet tanulmánykötetben), valamint G. Kerszman: Az anyag mozgásformáinak felfogása Engelsnél (Konceptja form ruchu materii u Engelsa, Studia Filozoficzna, 1958. 6. sz.).

fusokra különösen jellemző volt, hogy alaptudományként a (klasszikus) mechanikát fogadták el, azt a mechanikát, amelyik „nem foglalkozik minőségekkel”⁶ (Innen ered történetileg a redukcionizmusnak mechanisztikusént való jellemzése.) Ez különösen súlyossá tette ezen felfogás következményeit, mivel az alapvető, elemi objektumok feltételezett, pusztán mennyiségi jellegéből szükségszerűen adódott a minőség objektivitásának általában vett tagadása is. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a redukcionizmus lényegéhez nem tartozik hozzá *minden* minőségi különbség tagadása — könnyen elképzelhető e felfogás olyan típusa is, amelyik pl. a mai mikrofizika elemi részecskéit fogja fel a valóság végső összetevői gyanánt, s ezek minőségi különbségét készséggel elismeri. A valóság pusztán mennyiségi felfogása nem az általában vett redukcionizmus, hanem a redukcionizmus mechanikát alapul vevő típusának következménye volt.

Jól ismert tény, hogy a marxizmus klasszikusai — mindenekelőtt Engels — élesen bírálták mind a redukcionizmust általában, mind annak sajátos megjelenési formáit.⁷ A magasabb és az alacsonyabb mozgásformák viszonyának tárgyalásánál azonban egyesek (s ez a súlyos hiba jellemző Horváth írására is) nem veszik figyelembe, hogy az adott kérdésben a marxizmus nemcsak a redukcionista felfogással áll szemben. A marxizmus nem kevésbé határozottan tagadja mindazokat a nézeteket is, amelyek elszakítják az alacsonyabb és a magasabb rendű mozgásformák kapcsolatát, abszolutizálják a köztük levő minőségi különbséget. Az ilyen elméletek tipikus formájaként a *vitalizmust* lehet megemlíteni. Csak e kettős szembenállásból kiindulva érthető meg a marxista filozófia álláspontja.

Egyrészt, szemben a különböző vitalista stb. idealista iskolákkal, a dialektikus materializmus abból indul ki, hogy nincs semmiféle „élő” szubsztancia vagy rejtett élet-minőség, amely az élő szervezet fizikai és kémiai jelleggel bíró összetevőin kívül vagy azok mellett léteznék (per analogiam ugyanaz vonatkozik az emberre, s az emberi tudatra — nincs olyan „gondolkodó” vagy „érzékelő” szubsztancia, amely az emberi szervezet biológiai összetevőin kívül léteznék, s amelyet fel kellene tételeznünk ahhoz, hogy az emberi magatartás sajátos vonásait, az állattól eltérő jegyeit megmagyarázzuk). Pontosabban kifejtve ez a következőt jelenti: ha valamely magasabb mozgásformához tartozó anyagi tárgyat (pl. egy élő szervezetet) részeire bontunk, ezen analízis során végül olyan tárgyakhoz, anyagi képződményekhez jutunk el, amelyek egy alacsonyabb mozgásformához tartoznak (pl. részecskék, mezők stb.), s ezek meghatározott kapcsolatán, kölcsönhatásán kívül *mást* benne nem találhatunk: „... anyagi oldalról egyetlen magasabb rendű és bonyolultabb forma sem tartalmaz semmit sem annak a hozzá legközelebb álló alacsonyabb rendű és egyszerűbb mozgásformának egymással kölcsönhatásban álló anyagi hordozóin kívül, amely mozgásformákból az adott mozgásforma kialakult.”⁸ A magasabb mozgásformához tartozó tárgyak ebben az értelemben nem mások, mint az „elemibbek” sajátos komplexumai. S az *elemi* összetevőknek ezen sajátos kölcsönhatásban, komplexumban (a magasabb mozgásformához tartozó tárgyban) végbemenő folyamataira, mozgásaira teljes mértékben érvényesek az adott alacsonyabb mozgásforma törvényei. A magasabb mozgásformához tartozó folyamatok ezeknek az „elemibb” folyamatoknak sajátos komplexumai: „... az életjelenségek bonyolult rendszerébe a fizikai és a kémiai folyamatok szervesen beletartoznak, és amit organizmusnak nevezünk, az egy sajátos bonyolult fizikai és kémiai rendszerbe, amelyben a kémiai és a fizikai folyamatok bonyolult kombinációi játszanak szerepet.”⁹ Ebben a fentebb vázolt értelemben a magasabb mozgásforma anyagi alapját képező *tárgyak* s ezek *mozgásai, folyamatai* valóban „viszszavezethetők” az általuk tartalmazott alacsonyabb mozgásforma tárgyaira és folyamataira. Ebből a tényből egy igen lényeges módszertani direktíva is adódik a szaktudományok számára: A tudományos kutatások egyik alapvető feladatát alkotja annak feltárása, milyen „elemibb” tárgyakból, ezek mely kölcsönhatásából s mely folyamataiból tevődik össze valamely magasabb rendű anyagi jelenség és anyagi folyamat. Ebből a felfogásból továbbá következik az is, hogy a tudományos fejlődés minden egyes fokán beszélhetünk egy alapvető mozgásformáról (amelynek tárgyaiból az összes többi ismert anyagi tárgy „összetevődik”, amely tárgynak az összes többi sajátos komplexuma, struktúrája) s alapvető tudományról is, abban az értelemben, ahogy ezt Eilstein kifejtette.

⁶ Engels: A természet dialektikája. Szikra, 1952. 74. o.

⁷ A redukcionizmus helytelensége, téves volta természetesen nem zárja ki azt, hogy e felfogás egy időben pozitív szerepet játszott a tudomány fejlődésében. A redukcionizmus gnoszeológiai gyökereiről és tudománytörténeti szerepéről részletesen lásd Eilstein: „Jedność . . .”, 64—73. o. és B. M. Kedrov: i. m. 258—260. o.

⁸ Kedrov: i. m. 186. o.

⁹ G. M. Frank zárszava, i. m. 727. o.

Rá kell mutatni arra, hogy csakis a fentebbiek teszik egyáltalán érthetővé azt, hogyan alakulhat ki valamely magasabb mozgásforma az alacsonyabbakból, aminek feltételezése viszont minden következő materializmus lényeges összetevőjét alkotja. Ha a magasabb rendű tárgy nem az „elemibbek” egy sajátos kölcsönhatásából és struktúrájából állna, hanem rajtuk kívül valamiféle teljesen új szubsztanciális elemet is tartalmazna, úgy nem jöhetne létre pusztán az előbbiekből.

Az eddig elmondottak azonban csak egy oldalról világították meg magasabb és alacsonyabb mozgásforma viszonyának kérdését. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az elemi tárgyak és folyamatok nem mindenféle komplexuma alkot valamiféle magasabb rendű, az előzőktől *minőségileg* különböző tárgyat és folyamatot. Miben áll tehát az ilyen komplexum sajátossága? Legáltalánosabban szólva abban, hogy a komplexumban levő „elemi” tárgyak sajátos kölcsönhatása és struktúrája¹⁰ egy új „egészet” hoz létre, azaz e komplexum egy *belsőleg egységes rendszert* alkot, amely jóval tartósabbnak bizonyulhat alkotóelemeinél, s amely a különböző folyamatokban éppúgy egységesként lép fel, mint az elemei a maguk sajátos (az alacsonyabb mozgásformához tartozó) folyamataikban. Az így létrejött egységek (sejt, organizmus stb.) éppoly reális, sui generis anyagi létezők, mint azok az elemek (molekula, atom, elemi részecskék stb.), amelyek őket alkotják (s amelyeknek többségéről már mai tudásunk szintjén is ismeretes, hogy a maguk részéről szintén összetettek, még „elemibb” anyagi alakulatok hasonló specifikus komplexumai, azaz elemiségük pusztán relatív). A magasabb mozgásformához tartozó tárgyak éppoly valóságos és önálló anyagi tárgyak, sajátos minőségi egészek, mint az elemeket alkotó, valamely alacsonyabb mozgásformához tartozó anyagi objektumok. Tehát a *magasabb és az általa tartalmazott alacsonyabb mozgásformához tartozó tárgyak (s folyamatok) összefüggését az „egész—rész” dialektikus viszonya jellemzi* (a félreértés elkerülésére: nem minden „rész—egész” viszony egyben alacsonyabb és magasabb mozgásforma viszonya is — pl. „sejt—organizmus” —, de a magasabb és az általa tartalmazott alacsonyabb mozgásforma viszonya mindig az egész viszonya a részhez).

Az „egész” nem más, mint a részek meghatározott kapcsolata. De az egész egyben „több” is részeinél (persze éppen ezzel a *sajátos kapcsolattal, kölcsönhatással „több”*): olyan tulajdonságokkal bír, úgy viselkedik stb., ahogy részei nem viselkednek. Továbbá a „részek” az „egészen” belül olyan tulajdonságokkal is bírnak, amelyekkel ugyanezen elemek az adott komplexumon kívül *nem* rendelkeznek (az *egész „visszahat” a részeire*). Ez a törvényszerűség a mi esetünkben ugyancsak érvényesül (az organizmuson belül lezajlanak olyan fizikai vagy kémiai folyamatok, amelyeket az élettelen természetben nem találunk). Ez azonban nem jelenti azt, hogy pl. az élő szervezetben lezajló kémiai folyamatokat nem lehet a kémia törvényei alapján megmagyarázni. A sajátosságok nem azért jelentkeznek, mert az alacsonyabb mozgásformához tartozó elemek, „részek” folyamatait, mozgásait itt már nem az alacsonyabb mozgásforma törvényei szabnák meg, hanem azért, mert ezek a törvények itt olyan feltételek (az adott kölcsönhatás és struktúra) mellett érvényesülnek, amelyek a magasabb rendű komplexumon, „egészen” kívül (pl. az élettelen természetben) már nem találhatók meg.

Mint utaltunk rá, az „egész—rész” viszonya szélesebb, mint a „magasabb—alacsonyabb mozgásforma” viszonya. Mi alkotja ennek az utóbbinak specifikumát? Általában egy „egész” akkor válik minőségileg magasabb rendű komplexummá (a mozgásformák értelmében), ha új típusú kapcsolatot, kölcsönhatást valósít meg környezetével, ha *meghatározott viszonylatokban a környező anyagi tárgyakkal, jelenségekkel való kölcsönhatásnak olyan formái jellemzik, amelyek az elemei megfelelő kölcsönhatásaitól, viszonyaitól különböznek* (akár az adott komplexumon belül, akár önállóan, rajta kívül vesszük ezeket az elemeket). Az élő szervezetnek a környezetével való kapcsolatát olyan folyamatok valósítják meg, mint az asszimiláció, a disszimiláció, az alkalmazkodás stb. A kölcsönhatás ezen típusait elemi részecskék, atomok, molekulák nem mutatják fel. Ez a sajátosság nem minden „rész—egész” viszonyt jellemez. Az önállóan létező sejtnél pl. megtalálhatjuk mindazokat az alapvető kölcsönhatás-típusokat, amelyek a bonyolultabb élő szervezeteket is jellemzik. A

¹⁰ Kölcsönhatás és struktúra fogalmai e vonatkozásban komplementerek. B. M' Kedrov így magyarázza ezt a kapcsolatot: „A két fogalom (a struktúra és a kölcsönhatás) különbsége csupán az, hogy a 'struktúra' fogalma a kölcsönhatás eredményét mintegy statikailag, vagy jobban mondva kiátlagolt formában fejezi ki, a 'kölcsönhatás' fogalma pedig a dolog struktúráját dinamikusán, alkotóelemeinek mozgásában. Ezért a test struktúráját úgy határozhatjuk meg, mint rögzített, befagyasztott kölcsönhatást, a kölcsönhatást pedig — mint az adott test struktúrájának változókéony, mozgó, csak mozgásban létező alapját.” (i. m. 191. o.)

környezettel való kölcsönhatás sajátos volta megnyilvánul abban is, hogy a minőségileg magasabb rendű anyagi tárgy olyan jellegű külső hatásoktól, folyamatoktól, tárgyaktól is függ, olyanokra is reagál, amelyekre elemei önálló létükben nem reagálnak. Az ember nem más, mint elemi részecskék, mezők stb. hihetetlen bonyolult kölcsönhatásban levő komplexuma — de sem az elemi részecskék, sem a különböző mezők nem reagálnak olyan típusú dolgokra, mint egy szép vers vagy akár egy jól elkészített bécsi szelet. Az emberek igen.

A minőségileg magasabbrendű egészeknek a környezetükkel való állandó függőségi és kölcsönhatási viszonyai nem mások, mint azok az új törvényszerűségek, amelyek az alacsonyabbakkal szemben jellemzik a magasabb mozgásformát. Ezekben a törvényekben olyan paraméterek szerepelnek, amelyek nem fordulnak elő az alacsonyabb mozgásformák törvényeiben — hiszen azok a tárgyak, jelenségek, amelyekre az előbbi törvények vonatkoznak, a valóság más típusú tárgyaitól, tulajdonságaitól, folyamataitól függenek, mint az elemibb, „alacsonyabb rendű” anyagi alakulatok. Epp e törvényszerűségek új típusainak elismerésében rejlik a dialektikus materializmus alapvető különbsége minden redukcionista állásponttól.

Mivel ez a kérdés kulcsfontosságú, valamivel részletesebben kell megvizsgáljunk magasabb és alacsonyabb mozgásforma törvényszerűségeinek viszonyát. Ennek a kérdésnek két oldala van. Egyrészt a funkcionálás, másrészt a kialakulás szempontjából vizsgálhatjuk.

Ami a már kialakult, működésben levő magasabb rendű anyagi alakulatot illeti, ennek mozgását, fejlődését, az új, magasabb mozgásforma törvényei szabják meg. Ugyanakkor ezek a folyamatok nem mások, mint az elemi folyamatok meghatározott tulajdonságokkal bíró komplexumai, amely elemi folyamatok az alacsonyabb mozgásforma törvényszerűségeinek „engedelmeskednek”. Ebből úgy tűnhet, hogy amint az élő szervezetet a nem-biológiai alkotórészek sajátos komplexumának, úgy a biológiai törvényszerűségeket a fizikaiak és a kémiaiak egy sajátos komplexumának nevezhetnénk. Ez az analógia azonban teljesen hibás. A biológiai törvényszerűségek (hogy e példánál maradjunk) az élő szervezetnek mint sajátos, belsőleg egységes *egésznek* a környezetével való új típusú, állandó függőségi és kölcsönhatási viszonyait fejezik ki. E törvények viszonya a kémia és a fizika törvényeire *nem* az „egész” és a „rész” kapcsolata. A biológia törvényei nem tevődnek össze fizikai és kémiai törvényekből, s nem is speciális esetei az utóbbiaknak. Magasabb mozgásformák törvényeinek az alacsonyabbakhoz való viszonyát az jellemzi, hogy az utóbbiak képezik az előbbieket *megvalósulásának feltételeit és a lefolyásuk mechanizmusait alkotó összefüggéseket* (s egyben — mint meglátjuk — *létrejöttük alapjait* is). Az alacsonyabb mozgásforma törvényei a magasabbrendű anyagi alakulaton belül ebben az értelemben *alá vannak rendelve* az utóbbi törvényeinek. Míg tehát az előbbieken arról beszéltünk, hogy a magasabbrendű anyagi *alakulatok és folyamatok* egy meghatározott értelemben „visszavezethetők” az őket alkotó elemi alakulatokra és folyamatokra (mint-hogy ezek specifikus komplexumai), addig semmiféle racionális értelemben nem lehet arról beszélni, hogy a magasabb mozgásformák *törvényei* az alacsonyabbakéira visszavezethetők. Itt más típusú összefüggéssel van dolgunk.

E tény döntő fontosságú módszertani-tudományelméleti következménnyel is bír. A magasabb rendű folyamatok sajátos „visszavezethetőségéből” következett az a követelmény, hogy vizsgálni kellezteknek (s a nekik megfelelő anyagi objektumoknak) az „elemibekből” való felépítését. Ugyanakkor abból a tényből, hogy a magasabb rendű tárgyak sui generis egészeket alkotnak, amelyeket új, sajátos törvényszerűségek jellemeznek, következik, hogy a fentebbi típusvizsgálatok nem merítik ki az adott jelenségek lényegét. Az egész nem egyenlő a részek pusztá összességével. Az élő szervezetben lezajló fizikai és kémiai folyamatok leírásával feltárjuk azokat a *mechanizmusokat*, amelyeken keresztül az élettevékenység lezajlik. De a mechanizmusok összességének leírása sem ad választ arra, *minek* a mechanizmusai ezek. Amikor mi a biofizikai és a biokémiai folyamatokat vizsgáljuk, részeire bontjuk azt a kölcsönhatást és struktúrát, amelyik az élet, az élő szervezet lényegét alkotja. Így hozzájutunk annak megismeréséhez, hogy determinálják részei az egészet. De fennáll egy fordított összefüggés is, az egész mint egész meghatározza részeit, elemeit. Ennek a viszonynak tanulmányozásában az egészből, s az ezt a környezetéhez fűző sajátos kapcsolatokból kell kiindulnunk. Ha leírjuk mindazokat a fizikai folyamatokat, amelyek egy élő szervezeten belül lezajlanak, nem marad az ég-világon semmi sem, amit e szervezetről még elmondhatnánk — azonkívül, hogyan és mire reagál e szervezet *mint egész*. Márpedig az élet lényegét épp az alkotja, hogy az organizmus egységes egészként vesz részt az őt a környezetével összekapcsoló folyamatokban. A biológiára mint önálló tudományra nem azért van szükségünk, mert túl sok fizikai vagy kémiai összefüggést kellene különben figyelembe vennünk, s ezek „összességét” tekinteni.

kényelmesebb, hanem azért, mert az élő szervezet maga is épp oly önálló, reális eleme a valóságnak, mint a fizikai vagy a kémiai objektumok, s a szervezetnek a környezetéhez való viszonya a törvényszerűségek egy új, minőségileg a többitől eltérő fajtáját alkotja. A magasabb rendű mozgásformákkal foglalkozó tudományok specifikus kutatási tárgyak és specifikus törvények rendszerével rendelkeznek, s nem „vezethetők vissza” az alacsonyabb mozgásforma tudományára. Épp ezért a marxizmus szemben áll mindazokkal a felfogásokkal, amelyek szerint a tudományok egysége abban nyilvánul meg, hogy valójában csak *egy* tudomány létezik (pl. Carnap és Neurath fizikalizmusa). A marxizmus feltételezi az önállószaftudományok egy bonyolult rendszerét, amelyek között módszertani szempontból az terem egységet, hogy a magasabb mozgásformát tanulmányozó tudományok specifikus objektumaik tanulmányozásában felhasználják (s fel kell hogy használják) az alacsonyabb mozgásformákra vonatkozó tudományok törvényeit, módszereit, eredményeit.

Hátramaradt még annak megválaszolása, hogyan viszonyulnak egymáshoz az alacsonyabb és a magasabb mozgásforma törvényei, ez utóbbiak *kialakulásának, létrejöttének* szempontjából. Az új törvényszerűségek akkor alakulnak ki, amikor létrejönnek azok a komplex anyagi egységek, amelyek a magasabb mozgásforma (élet, társadalom) anyagi hordozói (élő szervezet, emberi populáció). Ezek az új minőséggel rendelkező anyagi objektumok az „elemibbek” sajátos kapcsolatban, struktúrában levő komplexumai, s ezekre az elemi összetevőkre az alacsonyabb mozgásforma törvényei érvényesek mind az új mozgásforma kialakulása előtt, mind annak utána. Így a magasabb mozgásforma az alacsonyabb törvényszerűségei alapján jön létre, az alacsonyabb mozgásforma törvényei szolgálnak *alapul* kialakulásához. Itt azonban figyelembe kell venni egy lényeges megkülönböztetést. Ha az alacsonyabb mozgásformát sennek (pl. a fizikának) törvényeit absztrakte, teljes általánosságban vesszük szemügyre, úgy az új minőséggel rendelkező magasabb rendű anyagi komplexumok az elemi alkotórészek (pl. atomok) végtelen sokféle lehetséges kapcsolatának csak egyikét alkotják. És az alacsonyabb mozgásforma törvényei szempontjából *ez* a sajátos komplexum nincs *semmi által kitéüntetve*. Ebben az értelemben az új mozgásforma létrejötte nem több *absztrakt lehetőségnél*, s kialakulásának szükségszerűségéről csak annyiban beszélhetünk, amennyiben a tér-időben végtelen világegyetemben valamennyi lehetőség valamikor megtörténő realizációja szükségszerűnek tekinthető. De amikor valamely mozgásforma *reális* kialakulását vizsgáljuk, nem ezzel az absztrakt lehetőséggel állunk szemben. Ez esetben ugyanis az alacsonyabb mozgásforma törvényei nem „általában”, hanem *meghatározott feltételek* között érvényesülnek, amely feltételek e kapcsolatok, összetételek egyes típusait kizárják, mások megvalósulását pedig igen valószínűvé vagy szükségszerűvé teszik. Amikor pl. azt vizsgáljuk, hogyan jött létre az élet Földünkön, teljesen helytelen abból indulni ki, mi az absztrakt valószínűsége annak, hogy az életre jellemző bonyolult fehérjemolekulák az egyszerű kémiai elemekből létrejőjenek. Itt azt kell megvizsgálunk, milyen konkrét vegyületek milyen feltételek között léteztek az adott geológiai korszakban Földünkön, s ez a kémiai átalakulások milyen típusát teszi lehetővé, illetve különösen valószínűvé. Általában véve kimondható, hogy a magasabb mozgásforma s ennek törvényszerűségei *meghatározott konkrét feltételek között szükségszerűen* alakulnak ki az alacsonyabb mozgásformából s ennek törvényszerűségeiből. (Természetszerűleg, mihelyt a magasabb mozgásformához tartozó anyagi alakulat, akár csak legprimitívebb formájában is, kialakul, rögtön hatni kezdenek e mozgásforma törvényei. Minthogy az ilyen átalakulási folyamatok az átmeneti állapotok sorát hozzák létre, új és régi törvényszerűségek hatása bonyolult módon összefonódhat. Erről lásd a továbbiakban.) Úgy hisszük, hogy a fenti megkülönböztetés azt a tényt juttatja kifejezésre, hogy az egész világmindenség szempontjából nem beszélhetünk fejlődésről, a változások „kitéüntetett” irányáról, de ugyanakkor a minőségileg új jelenségek a konkrét feltételek között mindig szigorúan determinált módon jönnek létre a régiekből. A marxizmus egyes kritikusai (pl. G. Wetter Oparinnal folytatott polémiajában¹¹) szofisztikus módon összekeverik új és régi viszonyának e két aspektusát. Sajnos, e megkülönböztetésnek elhanyagolása Horváth elvtárs cikkére is jellemző.

Az eddigiekben arra tettünk kísérletet, hogy felvázoljunk egy olyan álláspontot, amelyik a dialektikus materializmus alapelveivel s a szaktudományok mai állásával a legjobban összeegyeztethetőnek tűnik számunkra. A kérdés történeti vizsgálata túlmenne a cikk keretein. Épp azért csak megjegyzem, hogy az itt kifejtett álláspont, szerintem, megfelel azon nézetek lényegének, amelyeket Engels a redukcionizmussal folytatott

¹¹ A. G. Wetter: Der dialektische Materialismus und das Problem der Entstehung des Lebens. Zur Theorie von Oparin. München—Salzburg, 1958.

vitájában kifejtett. Különösen fontosnak tartom Engels következő megjegyzését: „Egy-szer bizonyára sikerül majd a gondolkodást kísérleti úton az agyban végbemenő molekula-láris és vegyi mozgásokra ’visszavezetni’, de vajon kimerítettük ezzel a gondolkodás lényegét?”¹² A fentiekben ismertetettekből kitűnik, mennyiben lehetséges s mit jelent ez a „visszavezethetőség”, s egyben miért nem meríti ki a magasabb mozgásforma lényegét.

Az előbb kifejtettek alapján most tennék néhány megjegyzést Horváth állás-pontjával kapcsolatban. Mindenekelőtt az az állítás, hogy „az élő minőségi különbsége strukturális bonyolultságában van” — mint látható — korántsem implikálja szükség-szerűen azt, hogy „ez a bonyolultság . . . nem jár együtt új formák, új erők és törvények létezésével” (i. cikk 28. old.). Horváth kritikája legfeljebb L. A. Tumerman egy téves és szerencsétlen megfogalmazásával szemben jogos (mert Tumerman a „Voproszű filozofii”-ban megjelent cikkének egészéből világosan megmutatkozik, hogy csak — a szemmel láthatólag nem filozófus szerző — egy téves megfogalmazásáról, s nem hibás koncepci-ójaról van szó), de teljesen jogosulatlan azon felfogás egészével szemben, amelyik a magasabb mozgásformához tartozó anyagi alakulatokat az alacsonyabbak egy speci-ális strukturával rendelkező komplexumának tekinti. Márpedig nem túl dicséretes kritikai módszer az, amelyik egy, többek által részletes kifejtett koncepciót egy nem túl jelentős szerző egyetlen, az egész felfogásra nem jellemző téves megfogalmazása alap-ján bírál és vet el. Így számomra, Horváth elvtárs lényegi ellenérvei ezzel az álláspont-tal szemben nem világosak, bár az nyilvánvaló, hogy ezt elveti. Mert azt nyilván nem tételezi fel, hogy a „strukturális bonyolódás”, a strukturák átalakulása általában véve mennyiségi változás lenne. Ugyancsak érthetetlen előttem az is, hogyha az élő szervezet szerinte nem fizikai, illetve kémiai alkotóelemek meghatározott strukturája, akkor hogyan kerül el a kifejezetten vitalista következményeket.

Különösen zavarosnak találom álláspontját abban a kérdésben, amelyet viszony-lag a legjobban részletez. Ez az új törvényszerűségek kialakulásának problémája. Szerinte a fizikai törvények alapján nem jöhetnek létre a fizikaitól különböző jelenségek — az új mozgásformák kialakulását nem a konkrét, hanem az általános ontológiai törvényszerű-ségek határozzák meg. Így a társadalmi mozgásformát nem a biológiai törvények hozzák létre, hanem ez az anyag általános fejlődéstörvényeinek következménye, amit azzal igazol, hogy a társadalmat, az embert a munka „teremtette” (vö. id. cikk 27. o.).

Ezek után csak az marad hátra, hogy megkérdézzük: és mi „teremtette” a munkát, amelyik létrehozta az emberi társadalmat? Ez a kérdés ilyen formában, persze, értelmet-len, de a fentebbi állásponttal szemben tökéletesen jogos. Munka, ember, társadalom — kialakulásuk szempontjából teljesen korrelatív fogalmak. A munkatevékenység az a folyamat, amelyben az ember történetileg az állatvilágból kiemelkedik, „magát meg-alkotja”. A biológiai fejlődés egy meghatározott fokán és a biológiai törvényszerűségek következtében (s ez, azt hiszem, valóban „tudományosan igazolt tény”) létrejött egy olyan állatfaj, amely specifikus körülmények között képes volt arra, hogy az élettevékeny-ség olyan típusait is felmutassa (pl. a viszonylag *állandó* eszközhasználatot), amely a többi állatra nem jellemző, s amely az állati populációktól való minőségi különbség csíráit hordta magában. (Az jól ismert tény — pl. W. Köhler kísérleteiből —, hogy egyes magasabbrendű állatok is képesek természeti tárgyak eszközként való sporadikus használatára.) Amennyiben itt csíráiban a környezethez való viszonyoknak új formái jelentkeznek (ami egy meghatározott biológiai szervezethez és meghatározott biológiai, geológiai stb. körülmények találkozásának szükségszerű eredménye), csírájukban már itt jelentkeznek az új törvényszerűségek. Egy igen hosszú perióduson keresztül (amint ezt Engels aláhúzottan hangsúlyozza „A család, állam és magántulajdon eredeté”-ben) a biológiai és a csak keletkezésben levő társadalmi törvényszerűségek egyaránt determi-nálják a fejlődés folyamatát,¹³ mégpedig úgy, hogy az utóbbiak szerepe fokozatosan növekszik annak megfelelően, ahogyan az adott állatfaj egyre inkább emberi nemmé alakul. Horváth egyszerűen azt teszi, hogy elvonatkoztat a társadalom egész kialakulási folyamatától, s veszi a kész társadalmat. Ezt, persze, a biológiai törvények nem hozták létre. A biológiai törvények alapján csak azok a legegyszerűbb átmeneti formák jön-nek létre, amelyekkel megkezdődik az ember és a társadalom kialakulása. Ezután már csak (egyre kisebbedő mértékben) a szintén fokozatosan kialakuló társadalmi törvények-kelel együtt hatnak.

¹² Engels: id. mű, 258. o.

¹³ Természetszerűleg az ember ma is alá van vetve a különböző biológiai-fiziológiai törvényszerűségeknek. De ezek immár nem determinálóak az emberiség *történelmi fejlődését* illetőleg.

Ebben az egész átalakulási folyamatban, természetszerűleg, érvényesülnek a valóság legáltalánosabb törvényszerűségei is. (Ez az egész folyamat maga nem más, mint a mennyiségi változások minőségi változásba való átcsapása törvényének egy konkrét megnyilvánulása.) Ezek az általános filozófiai törvényszerűségek és összefüggések azonban nem a konkrét fizikai, biológiai, társadalmi törvények mellett hatnak, hiszen csak e konkrét törvényekben és folyamatokban léteznek, s azokon kívül (valamiféle „ráadás-ként”) egyáltalán nincsenek is. Épp ezért teljesen helytelen azt állítani, hogy ezek és nem a konkrét fizikai vagy biológiai törvények (vagy hogy ezek *is* és azok *is*) határozzák meg az új jelenségek kialakulását. Ha meg akarom magyarázni a társadalom kialakulásának folyamatát s ennek szükségszerűségét, ehhez meghatározott biológiai, geológiai stb. tényeket és törvényszerűségeket, az ezek következtében létrejövő új magatartás-élettevékenységi formákat, s ezek szükségszerű fejlődését kell figyelembe venni. Ezt nem lehet általános filozófiai tételekből dedukálni, bár a biológiai stb. tények és összefüggések helyes tudományos értelmezését és magyarázatát az általános filozófiai — ontológiai törvényszerűségek ismerete nagyban elősegíti. A dialektikus materializmus olyan tételeiből mint az ellentmondás, a mennyiségi ugrás stb. törvénye egyáltalán nem következik, hogy a földi fejlődés egy sajátos periódusában létre kellett jönnie az életnek vagy az emberi nemnek. S ha már arról van szó, hogy melyik álláspont az, amelyet „tudományos tények igazolnak”, talán nem árt emlékeztetni arra, hogy Engels, aki „A munka szerepe a majom emberré válásában” c. tanulmányában először tárta fel tudományosan az ember kialakulásának folyamatát, épp ezeket a konkrét folyamatokat és törvényszerűségeket elemezte, s korántsem vezette le őket — mint azt, Horváth szerint, tennie kellett volna — az ellentmondás stb. filozófiai törvényéből. Ha analógiát alakalmazunk, Horváth elvtárs szerint Marx-nak a tagadás tagadása és az ellentmondás törvényéből kiindulva kellett volna megalapoznia a szocialista társadalom létrejöttének szükség-szerűségét, nem pedig a kapitalizmus törvényszerűségeinek és konkrét ellentmondásainak elemzéséből. Ez azonban Dühring és nem Marx gondolatmenete. Nehezen lehet szélsőségesebb metafizikus gondolkodásmódot elképzelni annál, amelyik abszurdumként bélyegzi meg azt, hogy a „fizikai törvények alapján jönnek létre a fizikai anyagformától minőségileg eltérő jelenségek” (id. cikk 27.). Mindaz, amit Horváth a konkrét fizikai, biológiai stb. törvények s az anyagmozgás általános törvényszerűségeinek viszonyáról mond (s hogy itt nem véletlen megfogalmazásról van szó, azt bizonyítja, hogy e gondolat nála másutt — a 27. oldalon — is visszatér) a naturfilozófia módszertanilag teljesen idealista jelleget viselő hagyományainak felelevenítését jelenti.

A „visszavezetés” problémájának befejezéseként néhány szót kell még szólni az anyag kimeríthetlenségének kérdéséről, s arról, amit a szerző ennek kapcsán Heisenberg legújabb elméletéről kritikailag megjegyez. Az anyag „kimeríthetlensége”, véleményem szerint, a következőket jelenti:

1. A tudásunk adott fejlődési fokán ismert legegyszerűbb, „legelembibb” mozgásformát nincs abszolút eleminek tekinteni, azaz tagadni annak *lehetőségét*, hogy a tudomány további fejlődése kiderítse róla: más, még elemibb mozgásformához tartozó struktúrákból összetett, s ezekből ered genetikailag.

2. A tudományos ismeretek adott fejlődésfokán a „legelembibb” mozgásformához tartozó anyagi alakulatok is a tulajdonságok, viszonyok gyakorlatilag megszámlálhatatlan, kimeríthetetlen sokaságával rendelkeznek, részben belső artikulációjuk, részben pedig a többi elemi tárgyhoz fűződő kapcsolataik következtében.

Az így felfogott kimeríthetlenség nem vonja maga után annak feltételezését, hogy az anyag mozgásformáinak aktuálisan végtelen sora léteznék (ezt az álláspontot Horváth igen helyesen bírálja). Nincs jogunk ugyanis absztrakte kizárni annak *lehetőségét*, hogy a ma legelembibbként ismert mozgásforma valójában összetett, de éppígy nincs jogunk arra az állításra, hogy feltétlen alacsonyabb mozgásformák elemeiből összetettnek kell lennie. Legalábbis lehetségesként kell feltételeznünk azt is, hogy az adott mozgásforma — főképp ha a világegyetem egy meghatározott részterületéről s meghatározott kozmikus fejlődési periódusáról van szó — sem strukturális, sem genetikai értelemben nem „vezethető vissza” egyszerűbb mozgásformákra. Ez még azt sem zárja ki, hogy ezen elemi mozgásforma objektumai maguk is artikulációval rendelkezzenek — mindössze „alkotórészeik” nem létezhetnek az adott anyag alakulaton kívül, és nem bírhatnak ezektől eltérő törvényszerűségekkel.

Úgy vélem, hogy a „kimeríthetlenség” fentebb kifejtett felfogásának Heisenberg legújabb elmélete, s az „anyag” általános egyenletének megadására irányuló törekvései korántsem mondanak ellen, s Horváth erre vonatkozó bírálata teljesen jogosulatlan. (Itt Heisenberg fizikai elméletéről s nem az ehhez fűződő — különben idealista, de nem mechanisztikus — filozófiai nézeteiről van szó.) Ez az elmélet arra törekszik — sikerrel

vagy sikertelenül, ezt csak a fizika további fejlődése döntheti el —, hogy az anyag egy újabb, jelenlegi ismereteink szintjén legalacsonyabb mozgásformáját tárja fel, s tisztázza azokat a törvényszerűségeket, amelyek az immár magasabb szinthez tartozó mikrofizikai objektumoknak ezen mozgásformából való létrejöttét meghatározzák.

Az a feltételezés, hogy minden anyagi alakulat végső soron az ezen elmélet által feltételezett egységes „ősanyagból” alakul ki, s ennek meghatározott értelemben vett „módosulata”, mint ezt már korábban megmutattuk, korántsem jelenti szükségszerűen a magasabb mozgásformák létének és minőségi különbségének tagadását. Heisenberg hipotézisének „ősanyaga” kifejezetten *inhomogén, belső minőségi különbségekkel rendelkező* alakulat, amely önmagára való visszahatása következtében meghatározott törvényeknek megfelelően változtatja saját állapotait. Az „egységes” jelző itt nem egy pusztán mennyiségi anyagfelfogást juttat kifejezésre, hanem azt a tényt, hogy ezen anyagi alakulat nem *tárgyakra*, hanem anyagi eseményekre artikulálódik. Természetesen, Heisenberg új elmélete számos lényeges filozófiai problémát vet fel — pl. az anyag artikulációjának, a tér—időnek, a determinizmusnak szempontjából —, amelyeknek megvitatásában megfelelő ismeretekkel rendelkező marxista filozófusoknak be kell kapcsolódnuk. De súlyos hiba lenne — s az ilyen jellegű hibák veszélyességéről a múltban nemegyszer meggyőződhattünk — az elmélet kellő ismerete híján, téves filozófiai érvek alapján elvetni az egész hipotézist, s ezzel végső soron akadályozni a fizika tudományának fejlődését.

4. Cikke utolsó részében Horváth elvtárs — véleményem szerint igen meggyőzően — bírálja azokat a marxista filozófusokat, akik a világegyetem végtelen előrehaladó fejlődéséről vagy pedig korlátlan változási lehetőségéről beszélnek. Igen helyesen mutat rá ezekkel a nézetekkel szemben, a többi között, arra, hogy már az anyag általános tulajdonságainak, attributumainak elismerése is a változások lehetőségeinek bizonyos korlátozását jelenti. (Így például az a tény, hogy a mozgás az anyag alapvető tulajdonsága, azt jelenti, hogy az anyag artikulációja mindig dinamikai, nem pedig — mint ez „elképzeltető” lenne — geometriai, színbeli vagy egyéb artikuláció.) E felfogásokkal szemben ő az anyag *körforgásának* gondolatát állítja. E szerint a világegyetemben végbemenő kozmikus folyamatok végső soron ciklikus (nem pedig irreverzibilis) jellegűek, s ennek következtében az általunk ismert mozgásformák szükségszerűen újra és újra létrejönnek különböző időpontokban a világegyetem más részein. Ismeretes, hogy ennek az álláspontnak igen jelentős materialista tradíciói vannak — a többi közt Engels is kifejezte, igen általános formában, egyetértését vele. Jelenleg is több marxista filozófus dolgozik e felfogás részletesebb kifejtésén és megalapozásán.¹⁴ Számos jelentős természettudós (a múltban L. Boltzmann, Svante Arrhenius, jelenleg R. C. Tolman, sőt az egyes aspektusaiban igen kérdéses „steady state theory” képviselői: H. Bondi, Th. Gold és Fr. Hoyle is) konkrét fizikai-kozmozgóniai adatokkal és érvekkel támasztotta alá ezeket a nézeteket. Sőt, a természettudomány gyakorlatában általában véve feltételezzük — különösebb általános kozmozgóniai-filozófiai megalapozás nélkül —, hogy az ismert világegyetem más részein is lehet élet, lehetnek értelmes lények, s állandóan számolunk is ezekkel a lehetőségekkel. Horváth elvtárs azonban bizonyos mértékig abszolutizálja ennek az elméletnek filozófiai jelentőségét, tartalmát pedig igen félreérthető módon jellemzi.

Mindenekelőtt nincs elég alap arra, hogy az anyag körforgásának elméletét tekintsük a dialektikus materializmussal összeegyeztethető egyetlen kozmozgóniai felfogásnak. A világmindenség egyetemes, az alacsonyabb rendűtől a magasabb felé tartó fejlődésének koncepciója valóban nehezen elfogadható, mert ez (mint Polikarov elég meggyőzően megmutatja) a fejlődés *kezdetének* feltételezését vonja maga után. De az irreverzibilis fejlődés és a ciklikus változás hipotézise mellett fennáll még az *irreverzibilis „változás”* feltételezésének lehetősége. Ez azt jelenti, hogy bár a világegyetemben végbemenő kozmikus folyamatokat nem lehet *egy* meghatározott fejlődési irány (amilyen például az egyszerűtől a bonyolult vagy az entropia maximuma felé tartó fejlődés) megadásával jellemezni, mert bármilyen kritériumot is válasszunk ki, ellentétes irányú folyamatokkal is találkozhatunk, ugyanakkor azonban az ellentétes irányú folyamatok váltakozása nem ciklikus jellegű, nem jelent „visszatérést”, ismétlődést. Lehetséges ugyanis, hogy a kozmikus folyamatoknak nemesak irányuk változik, hanem az időben változik az a kritérium is, amelynek alapján az irányokat megkülönböztethetjük, illetve lehetséges, hogy az irányuk szempontjából azonos jellegű fejlődési szakaszokat — a szóban forgó rendszer megelőző fejlődésállapotai, „története” követke-

¹⁴ Elsősorban A. Polikarov bolgár filozófus munkásságát kell itt megemlíteni. Lásd pl. tanulmányát: „Zur philosophischen Fragestellung des kosmologischen Problems”. Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität. 1957/58. 1/2. sz.

tében — *különböző mozgásformák* jellemzik. Azt ugyanis nehezen lehetne bizonyítani. (bár Horváth egyes megfogalmazásai valami hasonlóra utalnak), hogy az anyag általános tulajdonságainak, attribútumainak feltételezéséből következnek, hogy néhány megadott mozgásformán kívül másféle mozgásformák egyáltalán nem lehetségesek. A magam részéről nem ismerek olyan érveket (sem filozófiai, sem szaktudományos jellegűeket), amelyek a körforgás elméletét az „irreverzibilis változás” hipotézisének akárcsak valószínűbbé tennék.¹⁵ Mai tudományos ismereteink nem adnak elégséges alapot arra, hogy válasszunk ezen hipotézisek között. Épp ezért elhamarkodott dolog lenne az anyag körforgásának gondolatát belevinni a világ anyagi egységének eszméjébe, mint ezt Horváth javasolja (vö.: id. cikk, 32. o.).

Másrészt a körforgás elméletének a fenti cikkében adott jellemzése komoly félreértésekre szolgálhat alapul. A körforgás hipotéziséből következik, hogy azok a magasabb rendű mozgásformák, amelyekkel a Földön találkozunk, még ha itt meg is semmisülnek, szükségszerűen újra létrejönnek más időben s a világegyetem más helyein. De ez korántsem jelenti azt, hogy *csak* ezek a mozgásformák lennének lehetségesek, s rajtuk kívül más nem is létezhetnék. Márpedig Horváth cikke ezt a benyomást keltheti. Sőt a körforgás hipotézise igen valószínűvé teszi, hogy a világegyetemben léteznek az anyag más mozgásformái is. E felfogás szerint ugyanis a kozmikus változásokra két ellentétes irányú folyamat váltakozása a jellemző. Ha pl. Boltzmann fluktuációs hipotézisét vesszük ezen elmélet alapjául (amint ezt Polikarov és részben J. P. Tyerleckij teszi), akkor fel kell tételeznünk, hogy az egészében stacionárius állapotban levő világegyetem egyes kozmikus térségeiben olyan hatalmas termodinamikai „fluktuációk” zajlanak le, amelyeket előbb az entrópia csökkenése, majd növekedése jellemez. Mi jelenleg egy ilyen fluktuáció második szakaszát figyelhetnénk meg. Mivel pedig az ezt megelőző első szakasz ezzel ellentétes irányú és jellegű volt, igen valószínű annak feltételezése, hogy a ma ismertektől teljesen eltérő mozgásformák jellemezték. Továbbá figyelembe kell vennünk azt is, hogy ma még a világegyetem általunk ismert részeinek is csak egy kis jelentéktelen területét ismerjük valóban részletesen (lényegében csak a Földet). Semmiképp sem lehet kizárni annak elvi lehetőségét, hogy a világegyetem általunk még nem tanulmányozott térségein jelenleg is létezhetnek olyan mozgásformák (pl. akár a társadalminál magasabb rendű mozgásforma), amelyekről nincs tudomásunk. (Természetesen csak olyan mozgásformák és olyan anyagi tárgyak, illetve folyamatok lehetségesek, amelyek az anyag általános tulajdonságai s törvényei által megszabott korlátokat kielégítik, s amelyek meghatározott, törvényszerű módon összefüggnek az általunk ismert tárgyakkal, folyamatokkal s ezek törvényeivel.)

Végül, azt hiszem, téves Horváth elvtárs tanulmányának az a tendenciája is, hogy a körforgás hipotézisét *filozófiai* elméletként kezelje. Ez lényegileg konkrét kozmogóniai elmélet amelynek feltétlenül nagy világnézeti jelentősége is van, de amelynek helyességét nem lehet pusztán filozófiai érvekkel igazolni vagy megcáfolni. Így tévesnek vélem a szerző olyan állításait, mint pl. a következő: „az anyag és attribútumai elpusztíthatatlanságának elvéből következően élő anyag létezésé és élet keletkezésének lehetősége *szükségszerű* a világegyetem más részeiben is (id. cikk, 31.).” A magam részéről kétlem, hogy az anyag és attribútumai fogalmából bármiképp is le lehetne vezetni az élet keletkezésének szükségszerűségét. Amikor ma arról beszélünk, hogy a galaxis vagy a naprendszer más részein is lehetséges élet, korántsem pusztán filozófiai elgondolásokra alapozzuk ezt a meggyőződésünket. Ez a meggyőződésünk csak azért racionális, mert empirikus adatok alapján tudjuk, hogy azok a konkrét feltételek, amelyek földünkön az élet kialakulásához szükségszerűek és elégségesek voltak, jelenleg a világegyetem más területein is előfordulnak, márpedig a filozófiai determinizmus alapján joggal várhatjuk el, hogy hasonló feltételek hasonló eredményeket hoznak létre máshol is. Az élet szükségszerűségére vagy lehetőségére vonatkozó meggyőződésünk általában ilyen, konkrét empirikus adatok meglétét is feltételező érveléssel nyugszik. Márpedig a körforgás hipotézisének egészére vonatkozólag nem áll elégséges adat rendelkezésünkre, hogy helyességéről dönteni tudjunk.

Épp ezért, mint már korábban rámutattunk, helytelen lenne a hipotézis elfogadásához kötni a világ anyagi egységének gondolatát. A világ anyagi egységének eszméje — véleményem szerint — a következőket jelenti:

¹⁵ Azt az álláspontot, amelyet mi itt az „irreverzibilis változás” hipotézisének nevezünk, több marxista filozófus képviseli, bár eltérő terminológiával. Lásd például: С. Мелюхин: О диалектике развития неорганической природы. Москва, 1960. IV. fejezet; В. В. Казюгинский: О направлении развития космических объектов. Философские науки. 1962. 4. sz. 87—94. o.

1. A világon nincs semmi más, csak a mozgó anyag. Minden, amit megismerhetünk vagy anyag (illetve annak egyes artikulációs formái: anyagi tárgyak, események, folyamatok), vagy az anyag tulajdonságai és viszonyai.

2. Az anyagot, illetve az anyagi tárgyakat és jelenségeket meghatározott általános tulajdonságok, „attributumok” jellemzik. Ezek a tulajdonságok egyetemesek, minden anyagi jelenség esetében megtalálhatók.

3. A világegyetem minden egyes kozmikus fejlődési periódusában létezik egy olyan alapvető anyagi mozgásforma s az ehhez tartozó elemi anyagi tárgyak, amelyekből minden egyéb anyagi tárgy mint ezen elemek specifikus struktúrával rendelkező komplexuma felépül (az, természetesen, nincs kizárva, hogy arról, amit jelenleg alapvető mozgásformának tekintünk, tudásunk további fejlődése során kiderüljön, hogy maga is összetett). A világegyetem vagy annak hatalmas területeire jellemző kozmikus változások s ezek meghatározott szakaszai determináltak, törvényszerű módon alakulnak ki egymásból.

4. A világegyetem bármelyik anyagi fragmentuma (meghatározott törvények szerint) hatást gyakorol más fragmentumokra, s ezek hatása következtében változtatja saját állapotát. A világegyetemben nincsenek abszolút izolált rendszerek, minden izoláció viszonylagos.

Márkus György

A kvantummechanika és a szintelmélet posztulátumai

(Megjegyzések Jean-Pierre Vigier „A természet szintelmélete és dialektikája”¹ c. tanulmányához)

1. A klasszikus fizika filozófiai alaptételeinek helyes vonásai és hibái

A szintelméletet kidolgozó tudóscsoportnak, amelyhez Vigier-n kívül De Broglie, Bohm, Tyerleckij és mások tartoznak, igen gyakran szemére vetik, hogy a szintelméles általuk megfogalmazott koncepciója több kérdésben nyílt visszatérést jelent a klasszikus fizika filozófiai posztulátumaihoz, a mechanikus materializmushoz.

Helyes lenne megvizsgálni, mi az elvetendő, és van-e maradandó ebben az irányzatban, s vajon a klasszikus felfogás mely részéhez tér vissza a szintelmélet, s mit vet el belőle. A vizsgálat tárgyául elfogadhatjuk a klasszikus mechanikának Vigier tanulmányában megfogalmazott alapvető posztulátumait.

A klasszikus fizika legfőbb érdeme éppen az volt, hogy a világ objektív anyagságát, a megfigyelőtől való függetlenségét állította. A természetet mint objektumot mint megfigyelhető és megismerhető anyagi világot írta le. Ez volt rá alapvetően jellemző, bár, mint ismeretes, éppen az anyag és a mozgás közti viszony meg nem értéséből kifolyóan kénytelen volt megengedni egy „első lökést”, egy mozdulatlan mozgatót, amely az erőt (energiát), a mozgás forrását képviseli.

A későbbi, machista irányzat eltávolodott a természet objektívitasának és anyagságának gondolatától, tagadta ezt. Ezzel a szubjektív idealizmus zsákutcájába vezette a tudományt. A mikrofizika szintelmélete, amelyet a fizikusok Vigier által említett csoportja tágabb értelemben az egész természetre értelmez, vissza kíván térni a materialista koncepcióhoz; ismét objektívnak, a megfigyelőtől függetlennek, de megfigyelhetőnek és logikailag megismerhetőnek tartja a természetet, s ennyiben kétségtelenül jogos, üdvözlendő ez a visszatérés.

A klasszikus fizika második posztulátuma úgy fogalmazható meg, hogy a mozgások a folyamatos térben és időben játszódhatnak le. Természetes, hogy az objektíve létező teret és időt, az anyag e létformáit a klasszikus fizika csak a kor tudományos fejlettségének megfelelően tudta leírni. A mechanikai mozgások kizárólagos tanulmányozásából fakadt, hogy a teret és időt mint változatlan arénát, mint az anyag külső környezetét, mint abszolút ürességet fogalmazták meg, s ezzel elszakították a teret és az időt az anyagtól. Ezt a felfogást később Einstein bírálta ugyan (az általános relativitáselméletben), de végeredményben felhasználta és „tovább fejlesztette” azt a newtoni gondolatot, hogy a tér és az idő elsődlegesek az anyaggal szemben. A mechanikus materializmusnál azonban az alapkoncepció — a tér és az idő objektív, a szemléleti formáktól független létének elismerése — helyes volt, és ez ma is méltánylandó, pozitív vonása a klasszikus fizikának.

¹ Jean-Pierre Vigier: A természet szintelmélete és dialektikája. Megjelent a „La Pensée” 1961. évi 99. számában. Magyarul: Magyar Filozófiai Szemle, 1962. 4. szám.

A klasszikus fizika a természetet mint jól meghatározható, véges számú tulajdonsággal rendelkező, oszthatatlan és nyugalomban levő anyagi pontok rendszerét fogalmazta meg. Így a valóság területét egyetlen szintre, egy állandó minőségre szűkítette le, amely a ráható erőket szükségképpen kívülről kapja. Így az anyagi világ törvényei az anyagi világon kívül álló, de ezt kormányzó tényezőkké emelkedtek, vagyis lényegükben szellemiekké váltak. Ezt a posztulátumot mint a természet dialektikus jellegének ellentmondó tételt szükségszerűen túl kellett lépni, s a szintelmélet sem térhet vissza hozzá.

A természet törvényeinek összességét a mechanikus materialisták zárt, véges rendszerként fogták fel. Ez a felfogás, természetesen, összhangban van az egyetlen minőség, egyetlen szint feltételezésével, mely — a többi szintektől, minőségektől elvileg elszigetelve — valóban leírható lenne véges számú törvény segítségével. A rendszer zártsága lehetővé tenné a kimerítő és abszolút pontos jóslást a jövőre nézve, illetőleg az ugyanilyen visszakövetkeztetést a múltra. Így vált a megjósolhatóság a jelenségek determináltságának kritériumává. Nyilvánvaló, hogy ezt a tételt is metafizikus, a valóság bonyolultságát egyoldalúan leszűkíti, s ezzel végeredményben a tudomány fejlődését gátolja, tehát egy valóban dialektikus materialista elméletnek ezt is el kell vetnie.

2. A kvantumelmélet mint a klasszikus fizika tagadása

A kvantumelmélet klasszikus — koppenhágai — magyarázata általában éppen azt a filozófiai alapot veti el a klasszikus mechanikából, ami abban marandó, ami *materializmus*. Az uralkodó valószínűségi felfogás kételkedik a megfigyelés tárgyának objektivitásában, s úgy véli, *csak a megfigyelt jelenségek létezése* állítható, ennyiben a valóság létezését a megfigyelőhöz, közelebről a mérőszeközkhöz köti. Meg kell jegyezni, hogy újabban Heisenberg egyre inkább távolodik ettől a felfogástól (a platonizmus irányában), de teljesen még nem szakított vele.

Abból a tapasztalati tényből, hogy a mikrorészecskék nem írhatók le egyértelműen a klasszikus mechanika állapotjelzői, így pl. a tér- és az időkoordináták segítségével, sokan — pl. Bohr — arra következtetnek, hogy e részecskék mozgásának nem létformái a tér és az idő, e részecskék mozgása nem a mechanikus materializmus által objektívnek elismert „arénában” történik.

Vannak azonban a klasszikus mechanikának olyan feltevései is, amelyeket a kvantummechanika akaratlanul és bevallatlanul *lényegében* átvett. A mechanikus materializmus anyagi pontja merev, ellentmondásmentes, szerkezet nélküli, s végeredményben ide tér vissza a kvantummechanika is. Elveti a mechanikus materializmus tömegpontját, de az egyetlen pont helyébe sokféle „pontot” (elektron, pozitron, neutron, foton, mezon stb.) állít, amelyek szintén ellentmondásmentesek,² szerkezetnélküliek, ezért mozgásuk, viselkedésük önmagában megmagyarázhatatlan, sőt pl. Bohrnál dimenzió nélküliek.

Megőrizte továbbá a kvantummechanika a régi mechanika hitét saját teljeségében, éppen úgy véglegesnek, lezártnak tartja saját elméletét, éppen úgy abszolútizálja elméletének igazságát, mint az általa tagadott, bírált mechanikus felfogás. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy a kvantummechanika uralkodó interpretációja a mechanikus materializmusban nem a metafizikát bírálja, hanem ennek örvén a materializmust. A materializmus az, amit megszüntet, s a metafizika az, amit megőriz.

Joggal bírálja a kvantumfizika koppenhágai interpretációja a mechanikus determinizmust is. E determinizmus fő hibája az elmélet teljességének feltételezésén kívül (és ezzel kapcsolatban) az volt, hogy a valóság jelenségeiben érvényesülő, ezeket meghatározó összefüggéseket egyoldalúan fogta fel, kiragadta és abszolútizálta a kauzális összefüggést; úgy vélte, hogy a valóság minden jelensége okozatilag (*csak* okozatilag) feltételezett. De a kvantumelmélet — ellenkező előjellel — ugyanebbe a hibába esik, amikor kiragadja az összefüggések közül a *valószínűséget*, s megpróbálja ezt — mint pl. Bohr és Heisenberg, de más oldalon V. A. Fok is — *abszolút* valószínűségként felfogni, s ezzel az okság helyébe állítani (tagadva azt).³

² Vigier idézett tanulmányában e vonatkozásban tévesen azt állítja, hogy a Bohr-féle komplementaritási elv az anyag ellentmondásosságát tárja fel a mikrofizika szintjén, s ezzel „tudatosan dialektikus eljárást alkalmaz”. Ez egyáltalán nem így van. Ugyanis a hullámszerűség és a korpuszkulaszerűség Bohrnál egymást mereven kizáró, metafizikus ellentétek, nem pedig egymással egységet alkotó, egymást kölcsönösen átható és egymásba átcsapó dialektikus ellentétek.

3. Einstein viszonya a klasszikus fizikához és a kvantummechanikához

Einstein bírálta a kvantummechanikát, elsősorban éppen szubjektív idealista és indeterminista interpretációja miatt. Mint tudós mint fizikus nem tudott egyetérteni azzal a gondolattal, hogy a fizika vizsgálódásának tárgyai megfigyelésünk függvényei csupán, amelyek viselkedésében semmilyen ok, semmilyen objektív rend, törvény nem nyilvánul meg.

Sokan Einstein hívei és védelmezői közül ezt a megnyilvánulást úgy értelmezik, mint az ösztönös materializmus jelentkezését, ennek szellemében értékelik, sőt sokszor — mint ez esetben Vigier is — követik Einsteint.

Világosan kell azonban látni, hogy a szubjektív idealizmus elvetése nem minden esetben egyértelmű a materializmussal, történhet (és sokszor történik is) objektív idealista alapról. (Leibniz is bírálta Locke azon nézeteit, amelyek a szubjektív idealizmushoz vezettek, és Hegel is bírálta Kantot.)

Helyes-e tehát Einstein fellépését a kvantummechanika koppenhágai interpretációja ellen úgy értékelni, mint valamiféle ragaszkodást a (mechanikus) materializmus posztulátumaihoz? Valóban az anyag objektív, *minden* szellemhez képest elsődleges léte mellett tör-e lándzsát Einstein?

Vegyük szemügyre a klasszikus fizika — itt Vigier fogalmazásában tárgyalt — első két posztulátumát. Az anyag jelenik itt meg elsődlegesként, mint objektív létező, amely mozgását az „arénában”, térben és időben végzi. A tér és az idő itt mint a mozgó anyag egymásmellettsége és egymásutánisága jelenik meg, objektivitásuk mindenképpen az anyag objektivitásából fakad. (Igaz, mint már utaltunk rá, a teret és az időt az anyaggal összetartó kapcsol a mechanikus materialista felfogás szerint meglehetősen gyenge, s ez abból adódik, hogy a mozgást relatívnak, az anyaggal csak esetleges kapcsolatban állónak tételezték; ez adott lehetőséget a tér és az idő anyagtól való elszakítására, ami be is következett.)

Einsteinnél azonban éppen fordított a viszony. Az anyagtól elszakított tér és idő önálló létet nyer, mégpedig az anyaggal szemben elsődleges létet. Az anyag az (egységes) mező szingularitásává degradálódik, mint a tér-idő kontinuum csomópontja jelenik meg, amelyben a mezőegyenletek bosszantó módon nem érvényesülnek. Ugyanakkor Einstein lehetségesnek tartotta: e szingularitás megjelenése csak hiányos ismereteink, nem kielégítő matematikai apparátusunk következménye. „Az a véleményem, hogy a szingularitásokat ki kell zárunk. Nem tartom ésszerűnek, hogy egy kontinuum-elméletbe olyan pontokat (vonalakat stb.) vezessünk be, amelyekben a mezőegyenletek nem érvényesek”⁴ — írja. De hozzátesszi: „Egyáltalán nem rendelkezünk semmi olyasféle módszerrel, amelynek alapján rendszeresen levezethetnénk a szingularitásmentes megoldásokat... Itt csak a matematikai módszerek jelentős fejlődése segíthet.”⁵ Végeredményben azt látjuk, hogy Einstein lehetségesnek tartotta az „anyag eltűnését” és a tiszta tér-idő, az anyagi forrásoktól mentes mező megmaradását ismereteink fejlődése során. Így tehát arra az eredményre jut, hogy az anyag ugyan független a megfigyelőtől, de függ az önálló tér-időbeliségtől, amely így, az anyagtól elszakítva, szellemi lényeket nyer.

Ehhez járul az anyag és a mozgás szétválasztása is. Ez megnyilvánul a tömeg-energia ekvivalencia einsteini értelmezésében, amely szerint bizonyos mennyiségű tömeg

³ Szándékosan nem használom itt a „determinizmus” fogalmát, mert — mint ismeretes — e fogalom körül sajnálatos terminológiai zűrzavar uralkodik. A régi értelemben szokásos a determinizmust az oksági összefüggéssel (a kauzális meghatározottsággal) azonosítani. Ezt teszi Vigier is, amikor hivatkozott tanulmányában oly módon különbözteti meg a Laplace-i és a koppenhágai felfogást, hogy az előbbi a *determinista törvényeknek*, az utóbbi pedig a *valószínűségi törvényeknek* tulajdonít abszolút jelleget. Másrészt a determináltságot az oksági összefüggéssel helytelenül azonosító nézetek bírálata sok helyütt addig ment el, hogy a jelenségek determináltságát oksági meghatározottságuk nélkül, kizárólag más összefüggések által is lehetségesnek tartotta. Így született meg az a felfogás, hogy az oksági összefüggés tagadása nem jelent indeterminizmust, ha egyéb (pl. valószínűségi) összefüggések elismerésével párosul.

Véleményem szerint a determinizmus fogalma a jelenségek mindenoldalú, sokféle összefüggés által *determinált* (meghatározott) voltának elismerését jelenti, így sokkal szélesebb az oksági összefüggés elismerésénél, de mindenképpen magába foglalja ezt. A kvantummechanika valószínűségi (abszolút valószínűségi) felfogását tehát indeterministának tartom.

⁴ A. Einstein: Grundzüge der Relativitätstheorie, Braunschweig, 1956. 109. o.

⁵ Uo. 110. o.

bizonyos mennyiségű energiává alakul át. Ezt a gondolatot Vigier úgy fogalmazza meg, hogy „az atommag tömege nem összege azon elemek tömegeinek, amelyek azt alkotják . . . mert ekvivalencia van az energia és az anyag között.” Ez azért nem igaz, mert az atommag anyagi alkotórészei közé nemcsak a nukleonok, hanem a magmező is hozzátartozik, s így a magmező tehetetlensége is hozzájárul az atommag tömegéhez. Einstein azt is feltételezi, hogy a mező szingularitása (az anyag!) csupán az energia lokalizálódása. A mozgás így elsődlegessé válik az anyaggal szemben, megszűnik valami (viszonylag) stabil létező — az anyag — mozgása lenni.

Maga a mozgás, valamint annak tér- és időbelisége így valamiféle rendező elvvé válik, tartalmilag egyértelmű lesz a természettörvénnyel (ahogy ez Einsteinnél megjelenik). Az pedig, hogy a természettörvényt mint isteni funkciót betöltő rendező értelmet, mint az anyagi világ felett álló szellemi lényeket fogja fel, közismert. („Mélységesen meg vagyok arról győződve, hogy a legtökéletesebb értelem nyilatkozik meg a tapasztalatilag érzékelhető világ jelenségeiben: ezt értem az isten fogalma alatt.”)⁶

Természetesen a kvantummechanikával szemben tett megjegyzéseiben, Bohrral folytatott vitájában mindezt nem fejtí ki részletesen (innen az ösztönös materializmus hamis látszata), de következik ez felfogásának alaposabb elemzéséből.

Bizonyos fokig hasonló a helyzet a koppenhágai indeterminizmus einsteini bírálatával. Kétségtelenül megszólal itt a tudós ösztönös bizalma megismerő képességünk hatalmas erejében. De szerepet játszik Einsteinnek a világ véges (bár határtalan) voltáról vallott felfogása is. Ebből következik az az igény, hogy a rendszer teljességére kell törekedni, s ebből következően az a feltevés, hogy bármely rendszer kimerítően (abszolúte) megismerhető. Meg lehet állapítani, hogy a szubjektív idealista indeterminizmust Einstein egyáltalán nem a dialektikus materializmus talajáról bírálja, hanem az objektív idealizmus, illetve a belé torkolló metafizikus determinizmus álláspontjáról.

Einstein viszonyát a mechanikus materializmushoz — a klasszikus fizikához — a következőkben lehetne jellemezni: ami a klasszikus fizikában mint megoldatlan kérdés, s ezért a metafizikus materializmusban mint következetlenség, mint az idealizmus felé nyitvahagyott kiskapu — lehetőség — jelentkezik, az Einstein filozófiai (és fizikai!) nézeteiben testet ölt, valóra válik. A mozgás, a tér-idő elszakítása az anyagtól már a mechanikus materializmusban jelentkezik, de itt még alárendelt szerepet játszik az egyértelműen elsődlegesnek elfogadott anyaggal szemben. Ez az elszakítás Einsteinnél válik teljessé, realizálva az anyagon kívüli mozgató, irányító elv elsődlegessé tételezésének már ott felvázolt lehetőségét.

4. A szintelmélet Vigier-nél kifejtett koncepciója és a dialektikus materializmus

Jean-Pierre Vigier felfogását e kérdésben nemcsak azért érdemes alaposabban vizsgálat tárgyává tenni, mert ő a fentebb említett tudóscsoport jelentékeny tagja, hanem — főleg — azért, mert nyíltan és egyértelműen azzal a szándékkal lép fel, hogy a dialektikus materialista filozófia alapján oldja meg a vitás kérdéseket.

De e tanulmányban adott megoldását — a benne rejlő igen hasznos alapgondolat, a szintelmélet ellenére — nem lehet dialektikus materialista megoldásként elfogadni.

Vegyük sorra a Vigier által javasolt új koncepció posztulátumait:

a) Vissza kell térni a mechanikus materializmushoz a vizsgált jelenségek — a természet — objektív létének elismerése terén.

b) A részecskét nem szabad oszthatatlan pontként felfogni. Az elemi részecskék térben és időben helyet foglaló bonyolult *szervezetek* (nem a szó mechanikus értelmében, hanem abban az értelemben, hogy tovább oszthatók, s az osztás eredményeképpen minőségileg eltérő, s a belőlük összetevődő elemi részecskék viselkedését befolyásoló objektumokat találhatunk amelyek szintén nem „végső”, pontszerű alkotórészek).

Eddig Vigiernek vitathatatlanul igaza van. Ahogyan azonban ezt a gondolatot realizálja, az végeredményben Einstein kritikátlan átvétele, s ezért szemben áll a dialektikus materializmussal, magával az első posztulátummal is.

Amikor ugyanis az elemi részecskét mint a „reális anyagi mezőben terjedő szingularitást” fogja fel, akkor oda jut, hogy a tér-idő kontinuum, a totalitást jelentő egységes mező az, amely állandó mozgásban, változásban van, s a részecskék csupán e mező gerjesztésének különböző formái. Itt tehát az anyag elsődlegességének fentebb deklarált

⁶ A. Einstein: Hogyan látom a világot. Faust, Budapest, 1935. 140. o.

tétele elsikkad, hogy helyébe lépjen a mező, a tér-idő, tehát az anyagságától megfosztott, de az anyagot esetlegesen létrehozó kontinuum — a szubjektív idealizmust bíráló materializmus helyébe a jól álcázott objektív idealizmus.

c) A törvények — bármely természettudomány törvényei — szükségszerűen nem-teljes jellegűek, mert a természet végtelen, és végtelenül bonyolult, végtelenül sok szintből áll, és ezért *elvileg* egyetlen elmélet nem merítheti ki.

A szintelmélet tehát éppen a világ minőségi sokféleségét, a végtelenül változatos minőségek létezését hivatott visszatükrözni a természettudományok számára. Ezek a — végtelenül sokféle — minőségek nemcsak egyszerűen egymás mellett léteznek, hanem mélységben is, egymás „alatt”, illetve „felett”. Más szóval kifejezve, az anyagi világ objektumai nem homogének, hanem különböző oldalak, pólusok, alkotórészek egységei, amely alkotórészek egészen más minőségűek — más szintet alkotnak — más törvények érvényesek rájuk, mint a jelenségre, amelynek egy oldalát képezik. Ugyanez az ellenkező irányban is fennáll: maga a dolog, a jelenség más objektum(ok) része, oldala, vonatkozása, s ezek a „más” dolgok megint újabb minőségi szintet alkotnak. Éppen ez az összefüggés jelenti a mozgásformák egymástól való különbségét is; az alkotórészek bizonyos mennyiségi felhalmozódása minőségileg új, magasabbrendű jelenséget hoz létre. Így lehetséges az is, hogy a sokaságokra (nemcsak a fizikában!) egészen más törvények érvényesek, mint a sokaságot alkotó egyedekre; a sokaság mint az individuumok meghatározott mennyiségi összege új, bizonyos értelemben bonyolult minőséget jelent. E közismert módon nyilvánul meg a kvantummechanikában, ahol a kvantumsokaságok viselkedése mást mutat, mint az egyes individuumok magatartása, de megnyilvánul a valóság minden más területén is. Így pl. az egyes ember mint egész, különböző „alkotórészek”, különböző oldalak egysége (pl. a biológiai és a pszichikai tényezők egysége), és viselkedését, mibenlétét a mélyebb „szintek” vizsgálata nélkül aligha lehet leírni. De az ember maga is csak része egy nagyobb sokaságnak, a társadalomnak, amely minőségileg új, magasabb mozgásformát alkot, de amelynek törvényei — bár magasabb rendűek, mint az egyén magatartásának törvényei, s nem magyarázhatók kizárólag ezekből — nem függetlenek e másik szinttől, az egyénektől, akiknek magatartásán mint a társadalom számára véletlen tényezőknön keresztül realizálódnak a társadalom törvényei (pl. a személyiség szerepe a történelemben).

Vigier megfogalmazását használva, a társadalom törvényei sem lehetnek teljes jellegűek, éppen a más szintekről érkező befolyásoló hatások miatt (itt nem is említettem a természeti befolyásoló hatásokat), s ennek következtében nem is lehetnek alkalmasak, a bekövetkezendő események abszolút pontos „jóslására”, mivel szükségképpen relatív jelleggel is bír igazságok.

Feltétlenül egyet kell tehát érteni Vigiernek e rendkívül dialektikus gondolatával, de szükségesnek látszik itt két megjegyzést tenni.

Először: Vigier cikke a *természet szintelméletéről* beszél, s ehhez képest igen le-szűkíti tárgyát. Úgy tűnik, mintha azonosítaná a természetet a fizikai (mechanikai) mozgásformák objektumaival („... a természetnek végtelen sok szintje van és... nincs olyan teljes szintelmélet, mely a fizikai valóságot képes lenne kimeríteni”). Ezt a gondolatot fejezi ki, amikor a különböző szinteket a dimenziók nagyságrendje szerint különbözteti meg, s azt állítja, hogy minden újabb nagyságrendű dimenzióban új *mechanikát* kell felépíteni.

Ez a gondolat, amennyiben a „mechanika” kifejezést általában a különböző fizikai mozgásokra elfogadjuk (és pl. a kvantummechanika esetében elfogadjuk), helyes lehet e mozgásformán belül, de ha a természet szintelméletéről van szó, feltétlenül meg kell mutatni, hogy e szintek, e mechanikák részei más nem-mechanikai jelenségeknek, szinteknek, mozgásformáknak. Így pl. a kvantummechanikai szint az atomi szintnek a „mélyében” rejlik, s itt még lehet másik mechanikáról beszélni, de már az atomi szintekből épül fel a kémiai „szint”, a kémiai biológiai, majd a társadalmi, s ezeken belül is bizonyos fokozatok, mint pl. a kémiai a szervetlen és szerves anyag, a biológiában a növény- és az állatvilág, majd az ember stb., ahol egyrészt már nem használhatók újabb és újabb mechanikai leírasmódok, másrészt e szinteket nem lehet nagyságuk, kiterjedésük szerint felosztani. E megkötés nélkül a Vigier által kifejtett szintelmélet a fizikai mozgásforma abszolútizálásához vezethet.

Másodszor: miközben Vigier a szintelméletben kihangsúlyozza az anyagi világ minőségi sokféleségét, elsikkad a világ anyagi egységének dialektikus összefüggése. A minőségi sokféleségben megmutatkozó egység az általános törvényekben — a folyamatok tér- és időbeliségében, kölcsönös feltételezettségében, determináltságában stb. — nyilvánul meg. Ennek hangsúlyozása nélkül a szintelmélet nem lehet dialektikus elmélet, éppen olyan egyoldalú marad, mint a metafizikus felfogás, csak ellenkező előjellel.

Azt helyesen látja, hogy a természetben általában, és a fizikában is, a mozgás, változás abszolút, hogy semmi sem abszolúte azonos önmagával, nem pontszerű, nem homogén. De ebből már helytelenül vonja le azt a következtetést, hogy relatíve sincs nyugalom, állandóság az anyagi világban. „A mozgás nem őríz meg azonosságot” — vallja, nincs a természetben semmi diszkrét, nincs megszakítottság, nincs pillanat az időben, nincs stabil dolog, állapot, csak folytonosság van, abszolút változás — az elsődlegesség emelt mozgás.

Ez a koncepció alapján szemben áll a tényekkel, a gyakorlattal, amely bizonyítja, hogy minden mozgás megőrzi bizonyos állandóságot, minden mozgás a változás és a változatlanosság (megmaradás) dialektikus egysége. Éppen e bizonyos határokon belüli változatlanosság teszi lehetővé a viszonylag állandó minőségek és szintek létezését, valamint azt, hogy a tudományok leírják e jelenségszoptok lényeges, ismétlődő, általános összefüggéseit — törvényeit. Felmerül ez a gondolat Vigiernél is, amikor azt mondja, hogy a végtelen sok jellemzőből, paraméterből mindig kiemelhetjük e jellemzők egy csoportját, melyek az adott szinten döntő befolyást gyakorolhatnak, s elhanyagolhatjuk a többit. De a relatív nyugalom tagadásának következetesebben végigvitt gondolata szembenáll ezzel, végeredményben ellentmond az egész szintelméletnek, sőt a világ megismerhetőségének is.

Ezért — miközben teljes mértékben egyetértünk Vigier azon igyekezetével, hogy aláhúzza a folytonos változás, az ellentmondásosság, a minőségi sokféleség jelentőségét az anyagi világban és az ezt tükröző megismerésben egyaránt (megismerésünk szakaszai egyben a valóság szakaszai is — mondja) — feltétlenül szembe kell szállnunk a relatív nyugalom és az anyagi egység tagadásának álláspontjával, amely meghamisítja a valóságot, s hibás következtetésekhez vezet a gondolkodást.

*

Összefoglalva az eddig mondottakat: Jean-Pierre Vigier e tanulmányában sok helyütt igen jól használja a marxizmus filozófiáját, s joggal mutat rá, hogy a mikrofizika nemhogy cáfolná, inkább igazolja az anyagi világ objektivitását, a mozgás, változás, ellentmondásosság egyetemességét, a megismerés ellentmondásosságát, igazságaink abszolút s egyben relatív, nem kimerítő, nem teljes voltát.

Ugyanakkor azonban több kérdésben hibásan ítéli meg az új fizika és főleg annak interpretációja problémáit, s azt a hibát is elköveti, hogy fizikai tényekből levont bizonyos filozófiai következtetésekre úgy hivatkozik, mintha ezek maguk lennének a fizikai tények. Így pl. a Michelson és Morley-féle kísérletet úgy értékeli, mintha ez bizonyítaná, „hogy a fény egyforma sebességgel terjed minden irányban, függetlenül a megfigyelőtől”. Ez azonban csak az egyik lehetséges, de nem egyetlen, bár kétségtelenül dogmává merevedett interpretációja e kísérletnek. Ez az interpretáció — abból kiindulva, hogy nem lehet kimutatni egyetlen fizikai testnek sem a fény anyagi hordozójához viszonyított *transzlációs* mozgását — arra a filozófiai álláspontra helyezkedik, hogy a fénynek nincs is anyagi hordozója, hanem a fényterjedés és minden elektromágneses változás magának az üres térnek a funkciója, *anyagtalan mozgás*. Ez a felfogás már csak azért sem fogadható el, mert ha a fény anyagi hordozójához viszonyított *transzlációs* mozgás nem is, de a *rotációs* mozgás, ahogyan a Sagnac-féle kísérlet bebizonyította, *kimutatható*. Azt kell tehát mondanunk, hogy bár Vigier nyilvánvalóan törekszik a fizika új eredményeinek marxista értelmezésére, érvelésébe idealista tételek is bekerültek.

Úgy hiszem, nem vitás, hogy számunkra az a használható, a tovább fejleszteni kívánó, ami e tanulmányban is a természettudomány és a marxista filozófia további pozitív kölcsönhatásának szolgálatában áll.

Fodor Judit

Hozzászólás Szabó András György „Sztálin filozófiai műveiről” c. cikkéhez

Szabó A. Gy. cikkének megjelentetése reális szükségletből fakad. Hogy a cikkben felvetett kérdések milyen széles körben váltanak ki érdeklődést, azt egy másik publikációval kapcsolatban tapasztalatommal támasztom alá.

A Népszabadság 1962. január 29-i számában megjelent egy Glezerman professzorral folytatott beszélgetés, amely röviden ismertette a Szovjetunióban lefolytatott ideológiai tanácskozásnak a filozófiára vonatkozó konzekvenciáit. Mindenütt, ahol nekem ez időben szorosabb kapcsolatom volt (Bp-i Műszaki Egyetem, Marxizmus-leninizmus Esti Egyetem, kerületi pártoktatás, üzemi pártszervezet), a cikk osztatlan érdeklődést, emellett ellentmondó véleményeket váltott ki. Egyesek vitatni próbálták Sztálin filozófiai nézeteinek negatívumait. Másokat némileg megnyugtattott az, hogy míg addig csak általánosságokat hallottak Sztálin elméleti tévedéseiről, most meggyőzőbb, konkrét utalásokat olvashattak róluk. Azokat azonban, akiknek a pártmunkában valami közük van az ideológiához, nem elégítette ki ez a vázlatos írás, mert nem adott elég anyagot ahhoz, hogy egységes közvéleményt tudjanak kialakítani, vitákban el tudják fogadtatni pártunknak Sztálin elméleti tevékenységéről kialakított, az SZKP-éval egyező értékelését. A Glezerman-interjút azért említettem meg, mert Szabó A. Gy. cikkének terjedelme és jellege teljesen megfelelő lett volna arra, hogy a hazánkban filozófiával foglalkozók (értelmiség, egyetemisták, pártoktatásban résztvevők, esti egyetemek hallgatói stb.) több tízezres tábora számára nézeteire befolyást gyakoroljon, segítsen egységes álláspontot kialakítani Sztálin filozófiai nézeteinek megítélésében.

E cél elérését azonban a tanulmánynak a Filozófiai Szemlében történt megjelentetése nem tette realizálhatóvá, ezt a Társadalmi Szemlében való közlés útján lehetett volna elérni.

A szerző csak „az ideológiai területen dolgozó kommunistáknak” szánta tanulmányát, nagyobb segítséget jelentett volna, ha ez hamarabb láthatott volna napvilágot, bár, tudomásom szerint, még így is ez az első ilyen irányú elmélyült publikáció. Közismert ugyanis, hogy Sztálin filozófiai munkáinak kritikai felülvizsgálata nem az SZKP XXII. kongresszusa után kezdődött, és nálunk már legafább két éve mindenki, aki valamilyen fokon filozófiai oktatással foglalkozik, „kénytelen” átértékelni a köztudatba mélyen beivódott sztálini tévedéseket és saját erejéből megtalálni a helyes megoldásokat.

Hogy a tanulmány így is hasznos és aktualitása is van, azt két körülmény magyarázza:

1. A begyepesedett nézetek ellenállása, tehetetlenségi ereje, a torzításmentes marxista—leninista felfogás terjedésének nehézségei. A szerző helyeslően hivatkozik Sztálin egy mondasára: ti., hogy a közismert igazságokat is ismételni kell. Valóban, a Sztálin műveiből átvett tévedésekkel szemben *sokszor* el kell mondanunk a marxizmus igazságait. Sokszor tapasztalható még, hogy Sztálin „tárgyilagos” értékelésének ürügyén — „azért nem csak rosszat írt!” jelszóval — tévedéseihez görcsösen ragaszkodnak az elmélet terén.¹

2. A tanulmány összefoglaló jellegű, és így hozzásegít ahhoz, hogy az itt-ott kialakított helyes álláspontok rendszereződjenek. A már gyakrabban megvitatott kérdések mellett kitér — ha nem is a teljesség igényével — a kevésbé előtérben álló problémák helyes megoldására is.

Közvetve már az eddigiekből is kiténik, hogy *hozzászólásomnak nem az az indítéka, mintha a lényeges kérdésekben szemben álló véleményt akarnék kifejezni.*

A szerző, Sztálin filozófiai műveinek vizsgálatához, három fő szempontot vet fel:

1. Híven, pontosan interpretálják-e a tényeket?

2. Konceptiójuk mindig megfelel-e a marxizmus—leninizmus szellemének?

3. Leegyszerűsítik-e a marxizmus—leninizmus tanításait?

Szabó András György cikkével kapcsolatban az egyszerűség kedvéért fölvehetők ugyanezek a kérdések, és akkor, véleményem szerint, a következő válaszokat kapjuk:

Az első kérdésre: egyes kérdésekben kiegészítésekre van szükség.

A második kérdésre: a szerző konceptiója marxista—leninista, és így megoldásai alapjában elfogadhatók.

¹ A Szabó A. Gy. által Marx művéből idézett sorok „... Napóleon nagy ember, sok jót tett, de sok rosszat is. . .”, amelyekkel Marx a proudhoni „dialektikát” gúnyolja ki, nagyon ráillenek azokra az elvtársainkra, akik folytonosan méricskélnek Sztálin munkásságát, hogy „el ne vétsék” a pozitívumok és a negatívumok „egyensúlyát”.

Egy-két kérdésben azonban a leegyszerűsítés hibájába esik, néha olyankor, amikor éppen ezt bírálja.

Tehát megjegyzéseim részben kiegészítő jellegűek, részben a szerző egyes kérdésekben jelentkező egyoldalúságát próbálom kiküszöbölni.

Először a cikk bevezetőjének azt a megállapítását vitatnám, hogy „Ami a népszerűsítő munka olyan ismérveit illeti, mint a kérdések közérthető tárgyalása és aktuális vonatkozásainak kiemelése; *formai* szempontból e téren Sztálin művei példamutatóak.”

Igaz, hogy a következő mondat így szól: „Azért húztuk alá, hogy csak formai szempontból, mert a közérthetőség nála sok esetben nem a probléma világos felvetéséből, hanem leegyszerűsítéséből fakad.” Igaz az is, hogy a cikkíró az utóbbit Sztálin ténybeli és a koncepcionális tévedéseinek elemzése közben ki is mutatja.

Mégis azt tartom: szükséges kimutatni azt, hogy éppen emiatt nem fogadható el az előző mondatban adott értékelés. A kérdés megvilágítása nemcsak Sztálin életművének általános értékeléséhez elengedhetetlen, hanem a saját, túlnyomórészt „népszerűsítő” jellegű munkákhoz is. Egyáltalán nem közömbös, hogy előszóban vagy írásban folytatott filozófiai propagandánkban Sztálin közérthetőségét és aktualizálási módszerét (akárcsak formai szempontból is) vagy e téren is Marx, Engels, Lenin műveit népszerűsítő jellegű műveit tekintjük példaképnek.

A fent idézett két mondatban rejlő belső logikai ellentmondás csak azzal lenne feloldható, ha elfogadnánk azt, hogy egy írásmű formai és tartalmi oldala egymástól elválasztva, külön-külön is értékelhető; hogy például, pozitívumnak tekinthető az olyan közérthetőség, amely abból fakad, hogy a probléma sokoldalú feltárása helyett azt csak felületesen ismerteti, vagy dicsérni kellene az olyan aktualizálást, amely nem az élet szükségleteiből fakad, hanem az elméleti tételt erőszakkal húzza rá a valóságra, azaz az aktualizálás formális. Természetesen, Sztálin elméleti műveinek formai oldaláról semmiféle *általános* megállapítást nem tehetünk a tartalmi oldal elemzése nélkül. Persze, ha valaki arra törekszik, amit egyébként a cikkíró is elítél, hogy „mindenáron” „objektív” legyen, és kellő mennyiségű jót is mondjon Sztálinról, az a tényektől nem fogja zavartatni magát. Közismert viszont, hogy a kommunisták tudományos objektivitása nem tűri, hogy valaki tetteinek vagy nézeteinek megítélésében előítéletekre alapozzunk.

Közismert tény, hogy a törvények objektív jellegének kérdése vagy a marxizmus klasszikusai által pontosan definiált alap és felépítmény akkor vált teljesen homályossá, szkolasztikus viták előidézőjévé, amikor Sztálin, bizonyos hibás nézetekkel szemben fellépve, foglalkozott ezekkel a kérdésekkel.² Tehát „közérthető kifejezőmódja” nem tette ezeket a kérdéseket közérthetővé, de esetleg bonyolultabb kifejezőmóddal élve is érthető lett volna álláspontja, ha nem tartalmazott volna koncepcionális hibákat.

Végül a szerző által említett „elmélet” és „módszer” definícióra hivatkozom, amely formai szempontból sem felel meg az érthetőség követelményének. De ez nem is lehet másként: a tartalmi tisztázatlansággal teljes összhangban van a kifejtés homályossága. (Ezeket a definíciókat sem én, sem más nem értette soha; de kisebb-nagyobb erőfeszítéssel bemagoltuk.)

Ami a közérthetőséget illeti, Szabó A. Gy. elvtársat és másokat is meglepett az, hogy Sztálin művei *látszólag* érthetőek: nem használ sok terminus technicust, egyszerű mondatokban ír, pontokba szedi, csoportosítja a kérdéseket. De ez nem jelenti azt, hogy a kifejtés *formája általában* jó és követendő. Sztálin egyes műveinek tartalmi fogyatékoságai híven tükröződnek a kifejtés formájában is.

„Közérthetősége” esetenként egyenesen káros volt a marxista elmélet fejlődésére. Szuszlov (az SZKP KB titkára) a „Dialektikus és a történelmi materializmusról” c. tanulmányával kapcsolatban tette ezt az általánosítható megjegyzést: „ez a mű valójában csupán a filozófusok tudományos és oktató munkájának elszegényedéséhez vezetett.”³

Milyen szerepe lehetett ebben Sztálin filozófiai művei formai oldalának? Sztálin tételei könnyen megtanulhatók — ez a marxizmus rövid definíciókban való deklarálására szoktatott.

Úgy tűnt, hogy ezek az „igazságok” maguktól értetődnek, nem igényelnek magyarázatot, bővebb kifejtést, érveket. Sztálin műveinek formája olyan, hogy nem teszi lehe-

² Glezerman professzor nyilatkozatában olvashattuk: „az alap és a felépítmény mindaddig tiszta marxista fogalma körül Sztálin nyelvtudományi műve zavart keltett”. Természetesen a „Marxizmus és nyelvtudomány” tartalmi elemzésekor Szabó elvtárs is erre a következtetésre jut, ezért érthetetlen, hogy a Sztálin műveinek *formai* oldaláról adott sommás megállapításában ezek a tények nem tükröződnek.

³ Kommuniszt, 1962. 3. sz.

tővé a nehezen érthető, magyarázatra, bizonyításra, esetleg továbbfejlesztésre szoruló, problematikus elméleti megállapítások felfedezését.

A szerző helyesen állapítja meg, hogy a „népszerűsítő” megjelölés elvileg nem az alacsony színvonalra utal. Sajnos azonban, Sztálinnál, véleményem szerint, erről nem szó, nem pedig példamutató közérthetőségről. Sok tapasztalatot szereztem arról, hogy pl. Sztálin „A dialektikus és a történelmi materializmusról” c. művét a filozófiával ismerkedők egyáltalán nem értették, és akik csupán ebből tanultak, semmit sem tudtak a marxista—leninista filozófia lényegéről.

Egyetlen példát ragadok ki. Megérthető-e a marxista és a feuerbachista materializmus közti különbség a következőkből?

„Marx és Engels, saját materializmusukat jellemezve, rendszerint Feuerbachra hivatkoznak, mint arra a filozófusra, aki a materializmust jogaiba visszaállította. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Marx és Engels materializmusa azonos Feuerbach materializmusával. Valójában Marx és Engels Feuerbach materializmusából csak annak „leglényegesebb magvát” vették át, azt a materializmus tudományos filozófiai elméletévé tovább fejlesztették, idealista és vallásérkölcsei kinövéseit félredobták. Ismeretes, hogy Feuerbach, bár alapjában materialista volt, tiltakozott a materializmus elnevezés ellen. Engels többször mondotta, hogy Feuerbach, 'bár az alap nála materialista, a hagyományos idealista kötelékek foglya maradt', hogy 'Feuerbach igazi idealizmusa kiviláglik, mihelyt vallásfilozófiáját és etikáját vesszük szemügyre'.”

Melyek azok a vallásérkölcsei és idealista kinövések, amelyeket Marx és Engels félredobott? Mit tarthattak meg Feuerbach materializmusából, mi az a „leglényegesebb mag”? Miért nem esik egy szó sem arról, hogy a feuerbachista materializmust Marx már 1844-ben — a „Tézisekben” — mint metafizikus és szemlélődő materializmust jellemezte?

Sztálin írása a továbbiakban sem tisztázza ezeket a kérdéseket. Ezen nem segít az, hogy a szavak és a mondatok önmagukban érthetők. A könnyen megjegyezhető 4+3 pont a lényeges összefüggéseket szétdarabolta, és végül, semmi sem maradt belőlük. Ez a mű *szervezetileg* is csak látszólag egyszerű: sok ismétlés van benne. pl. a társadalomra vonatkozó következtetések levonása megtörténik külön a dialektikánál, külön a materializmusnál (ami nemcsak szerkezeti hiba), végül együtt a történelmi materializmusnál is. Vagy pl. közismert, hogy a materializmus ún. első vonásának ismertetésekor elismertli a dialektikának az összefüggésekről és a mozgásról szóló „alpvonásait”, a második vonásnál beszél az anyagi létfeltételek szerepéről, amely azután a Sztálin írásaiban elsoványított történelmi materializmust tartalmazó fejezetnek egyik fő részét képezi. Indokolatlan lenne ezzel szemben arra hivatkozni, hogy „ismétlés a tudás anyja”, mert a terjedelem még ahhoz is csekély, hogy a dialektikus és a történelmi materializmus alapigazságait *egyszer* ismertetni lehetne a cikkben.

Egyébként a munka stílusa száraz, vázlatos, túlságosan tömör, és azért sem tudja elérni azt a célját, hogy széles tömegek számára érthetővé tegye a kommunista világnézet elméleti alapjait, mert tudottnak vesz olyan összefüggéseket, amelyeknek ismeretével a kezdő egyáltalán nem rendelkezik.

Szabó elvtárs a tartalmi elemzés során, természetesen, elveti azt a minden alapot nélkülöző értékelést, amely a „marxista—leninista filozófia fejlődésének új, magasabb fokát” látta Sztálin cikkében. Véleményem szerint azonban el kell vetni azt a másik felfogást is, hogy Sztálin itt „*zenidális egyszerűséggel és rendszerezéssel*” fejti ki a marxista—leninista filozófia valamennyi alapvető kérdését”, és Szabó elvtárs azon megállapítását is, hogy a közérthetőséget formai szempontból nézve Sztálin művei példamutatók.

Vizsgáljuk meg röviden, elfogadható-e Sztálin példaképnek abban, ahogyan a kérdések *aktuális* vonatkozásait kiemeli? Az a véleményem, hogy itt sem szabad felületesen, a látszat alapján ítélnünk. Igaz, hogy Sztálin az élet által felszínre vetett kérdésekkel foglalkozott a filozófiában is, mint kommunista forradalmár nem is tehetett volna mást. A kérdés az, *hogyan* alkalmazta az elméletet a gyakorlati problémák megoldására. *Ebben* nem értünk egyet Szabó A. Gy. elvtárssal. Természetesen sokszor sikeres volt Sztálin „aktualizáló” tevékenysége. Amit helyesen tett, azt a marxizmus—leninizmus helyes alkalmazásának köszönhetette. De nem alakította ki ennek egy olyan helyes általános módszertanát, amelyet biztonsággal alkalmazhatnánk. Az elmélet alkalmazásánál Sztálin nagyon is gyakran esett abba a hibába, hogy a valóságot nem elemezte elég sokoldalúan, gyakran dogmatikusan használta fel a helyzet értékelésére a marxizmus egyes elméleti tételeit, máskor önkényesen kreált valamiféle elméletet a gyakorlat alátámasztására, vagy egyenesen ilyen tételekből „vezette le” a gyakorlati intézkedéseket.

Példamutatónak tarthatjuk-e az ellenséges ideológiákkal való polemizálásnak pl. azt a módját, amely egyáltalán nem használja ki az aktualizálás olyan lehetőségeit, mint élő és a kapitalista környezetből a szovjet nép gondolkodására is hatást gyakorló burzsoá nézetek

elleni harc, hanem megelőlszik azzal, hogy Kantot, az utópistákat, narodnyikokat, anarchistákat, eszereket és mint „legaktuálisabb” ellenfeleket a mensevikeket és általában a reformistákat bírálja. Amit ezekről elmond, az semmit sem árul el abból, hogy *éppen 1938-ban milyen* idealista nézetek elleni harc volt napirenden a Szovjetunióban. (Emlékeztetek rá: Lenin minden művéből könnyűszerrel megállapítható, hogy megírását milyen konkrétan felmerült ellenséges ideológiai irányzatok elleni harc tette szükségessé. Pl. a „Materializmus és empiriokriticismus” világos helyzetképet ad a korabeli orosz munkásmozgalom ideológiai problémáiról. Sztálin munkájától, összefoglaló jellege miatt, ezt nem kívánhatjuk, de mégiscsak túl elvont a burzsoá ideológia olyan bírálata, amelyből még megközelítően sem lehet megállapítani, hogy mikor íródott.)

Sztálin sokszor valóban jól oldott meg egyes kérdéseket. *Módszere* mégis olyan hibás gyakorlat alapja lett, hogy követői Sztálin — valaha esetleg aktuális — tételeit aktualizálással együtt dogmatizálták, és egészen más körülmények között mindenestől fel akarták használni. Így metodikailag egy élettől elszakadt betűragó iskolát teremtett a filozófiában. Szuszlov megállapítása szerint a személyi kultusz hatása a filozófiában oda vezetett, hogy „nem oldották meg azokat az alapvető elméleti kérdéseket, amelyek a szocializmus történelmi győzelmének, jelenlegi fejlődése útjainak és formáinak értékelésére vonatkoznak”.⁴ És mi mást jelent korunkban a filozófia aktualizálása, ha nem ezt!

Ezeket azért tartottam szükségesnek megjegyezni, mert Sztálin elméleti hibáit sokszor éppen azzal mentegetik, hogy a széles néptömegek számára érthetővé tette a marxizmus igazságait.

*

A Sztálin filozófiai műveiben előforduló tartalmi torzítások kérdéséhez a következő megjegyzést fűzöm:

Nem foglalkozik a cikk szerzője a Hegel-értékelés kérdésével.

Hegel szektás, történelmietlen értékelése egészen közvetlenül Sztálin műveire alapozva terjedt el. Közismert, hogy Sztálin Hegelt osztályszempontból feudális, konzervatív filozófusnak tartotta,⁵ és mivel ebbe sehogyan sem illett bele a gondolkodás fejlődésében forradalmi jelentőségű dialektikája, azért ezt igyekezett leszűkíteni az ún. „racionális mag”-ra, amelyben még csak nem is az ellentmondásról, hanem a mozgásról szóló tanítást értette. A Marx és Engels által e téren végrehajtott forradalmi fordulatot sem érzékelteti teljes mélységében Sztálinnak az a megállapítása, hogy „a hegeli idealista burkot félredobták és a dialektikát tovább fejlesztették, hogy modern tudományos formát adjanak neki”.⁶ Amit Marx és Engels tett, az nem a régi tartalom új burokkba öltöztetése volt, hanem — ha a tartalom és a forma kategóriáját fel akarjuk itt használni — a régi formának új tartalom kifejezésére való felhasználása. Egyébként azonban az egész így is erőltetett. Természetesen, a dialektikának is és az idealizmusnak is van formája is és tartalma is, és így ennek a kérdésnek a tartalom és a forma dialektikája alapján való tárgyalása bonyolultabb elemzést kívánna.

Hogy Sztálin maga formálisan hajtotta végre a Hegel-bírálatot, mutatja az, hogy a maga részéről „megtisztította” a dialektikát a „hegeli kifejezésmód maradványát képező” tagadás-tagadásától, és ezen a címen a fejlődés egy fontos törvényét negligálta.

Az idealizmus általános értékelése is kiáltóan vulgáris Sztálin összefoglaló munkájában. Az idealizmus mindkét válfaját az agnoszticizmus ismérvével jellemzi, bírálatában nem tesz különbséget objektív és a szubjektív idealizmus között: „Ellentétben az idealizmussal, amely kétségbevonja, hogy a világ és a világ törvényszerűségeit megismerhetjük, amely nem hisz ismereteinek megbízhatóságában, nem ismer el objektív igazságot és azt tartja, hogy a világ teli van „magukbanvaló dolgokkal”, amelyeket a tudomány soha meg nem ismerhet — a marxista filozófiai materializmus abból indul ki, hogy a világ és törvényszerűségei teljesen megismerhetők”... stb.⁷

Ennek alapján a filozófiatörténetben az idealista irányzatok között előforduló összecsapások a világ megismerhetőségének kérdésében (pl. Kant—Hegel) teljesen magyarázhatatlanok. Ugyanennek a kérdésnek van egy mai, korántsem történeti vonatkozása is: a mai burzsoá ideológia differenciált, tartalmi elemzésen felépülő, érvekkel történő bírálata. Az idealizmus azonosítása az agnoszticizmussal lehetetlenné teszi a fizikai idealizmus vagy a neotomizmus olyan irányzatainak bírálatát, amelyek szembe-

⁴ Kommuniziszt, id. szám.

⁵ L. Sztálin: Anarchizmus vagy szocializmus. Művei I. k. id. kiad. 318. o.

⁶ Sztálin: A leninizmus kérdései. Id. kiad. 668. o.

⁷ Sztálin: A leninizmus kérdései. Id. kiad. 683. o.

helyezkednek a pozitívisták nyílt, egyértelmű agnoszticizmusával és, ha csak szavakban is, de buzgó propagálói a tudományos megismerés eredményeinek.

Sztálinnak azt a tévedését, hogy az idealista irányzatokat egységesen szubjektív idealista agnoszticizmusnak deklarálja, szokásos volt egy Lenin-idézettel „alátámasztani”: „Kant lealacsonyítja a tudást, hogy szabaddá tegye az utat a hit számára: Hegel magasra emeli a tudást, azt bizonygatva, hogy a tudás az isten ismerete. A materialista magasra emeli az anyag, a természet ismeretét és szemétdombra veti az istent, az őt védelmező filozófuscöccselékek egyetemben.”⁸

Lenin itt tényleg szembeállítja a materialista felfogást mind a szubjektív, mind az objektív idealizmusnak a megismerésről vallott, végső soron, de csak *végső soron* meg-egyező álláspontjával. De ugyanakkor ugyanebben a néhány sorban Lenin az idealizmus két válfajának e kérdésében fennálló véleménykülönbségét is összefoglalja: „Hegel magasra emeli a tudást” — mégha azzal a céllal is, hogy isten nagyságát bizonyítsa vele. Ez, objektív kihatásait tekintve, mint ismeretes — a megismerés fejlődésében éppen nem az isten létezését hirdető vonalat erősítette, hanem szükséges elméleti előfeltétele volt az egyetlen következetes ateista filozófia, a marxista filozófia létrejöttének. „Hegel teljesen és kizárólag egy következetesebb idealizmus szempontjából fejt ki érveit”⁹ írja Lenin, de miután idézi Hegelnek a gondolkodásnak az igazsághoz való közeledéséről írt sorait, ezt állapítja meg: „Hegelnek lényegében igaza van Kanttal szemben.”

Hogyan lehetne ezzel igazolni Sztálinnak az idealistáknak a világ megismerhetőségének kérdéséhez való viszonyát végtelenül leegyszerűsíthető tételét?

*

Sztálin koncepcionális tévedéseinek bírálatánál számunkra gyakorlatilag talán a legfontosabb az *elmélet és a módszer, illetőleg a materializmus és a dialektika kapcsolatának kérdése*.

Teljesen egyetértek Szabó A. Gy. elvtárral abban, hogy Sztálin egyik legsúlyosabb hibája az elmélet és a módszer szétszakítása és a materializmus és a dialektika viszonyának az elmélet és a módszer kapcsolatára való redukálása.

Szabó elvtárs következő tétele: „A dialektikus materializmus szerves egységet alkot, amely maga egészében mint az objektív valóság legáltalánosabb törvényeinek tudománya — elmélet, és mint e törvények tudatos felhasználása a társadalmi és a tudományos gyakorlatban — módszer” — teljesen elfogadható. De a Sztálinéhoz viszonyítva ellenkező előjelű egyoldalúság hibájába esik a cikkiró, amikor kijelenti: „A dialektikus materializmuson belül nincs külön materializmus és külön dialektika.”¹⁰ Az egyoldalúság nem is annyira e mondatban van, hanem inkább abban, a mi innen hiányzik: utalás a materializmus és a dialektika kapcsolatának *dialektikus* jellegére, *viszonylagos* elkülönültségükre, amely kétségtelenül fennáll. A materializmus és a dialektika kapcsolata nem azonos, homogén elemek kapcsolata akkor sem, ha szükségszerű és felbonthatatlan.

Míg Sztálin értelmezésében tehát a materializmus és a dialektika *egysége* tűnik el, Szabó A. Gy. elvtárs az évszegen is meglevő (itt különbségként jelentkező) ellentmondást nem veszi figyelembe.

Lenin, aki sohasem követte el az elmélet és a módszer, a materializmus és a dialektika fogalmi és a köztük fennálló kapcsolatok megmerevítésének hibáját, „A marxizmus három forrása és három alkotórésze” c. cikkében Marx filozófiáját a végigvitt filozófiai materializmusnak nevezi, amely kifejezés szükségtelenné teszi azt, hogy külön kiemeljük, hogy „dialektikus” és „történelmi” materializmusról van szó. Ebben a tömör kifejezésben Lenin a materializmus és a dialektika *egységét* emeli ki. Ugyanakkor viszonylagos különállásukra is utal: a *materializmust* is és a *dialektikát* is *külön-külön* jellemzi. Igaz, hogy itt a marxista filozófia kifejlődésének történetéről beszél, de pl. a *dialektikáról* (nem a dialektikus és a történelmi materializmusról, hanem a materialista *dialektikáról*) adott meghatározása rávilágít arra, hogy van értelme *külön* is beszélni dialektikáról: „A dialektika, vagyis a fejlődésről szóló tanítás, annak legteljesebb, legmélyebb és minden egyoldalúságtól mentes formájában, az örök fejlődésben levő anyag tükröződését adó emberi tudás viszonylagosságáról szóló tanítás.”¹¹

⁸ Lenin: Filozófiai füzetek. Szikra, 1954. 147. o.

⁹ Uo. 145. o.

¹⁰ Szabó A. Gy. cikke, 865. o.

¹¹ Lenin: Marx, Engels, marxizmus. Szikra, 1949., 62. o.

Emellett Lenin a konkrét filozófiai problémák vizsgálatánál is különbséget tett a kérdés materialista, illetve dialektikai szempontból történő felvetése között, anélkül hogy a kettő egységét mellőzte volna. Pl. az igazság kérdéséről az empiriokritikusokkal folytatott polémiában így érvel: (Bogdanov) „... két kérdést téveszt össze: 1) Van-e objektív igazság, vagyis lehet-e az emberi képzeteknek olyan tartalma, amely nem függ a szubjektumtól, nem függ sem az embertől, sem az emberiségtől? 2) Ha igen, akkor kifejezhetik-e azt az objektív igazságot kifejező emberi képzetek egyszerre, teljes egészében, feltétlenül, abszolút módon vagy pedig csak megközelítően, viszonylagosan?”¹²

A továbbiakban pedig kifejti, hogy az első kérdés a filozófia alapkérdésével egyértelmű, a második pedig a dialektika alkalmazása a megismerés folyamatára.

Tisztázásra szorul ezenkívül az elmélet és a módszer kapcsolatának kérdése is, amely — a cikkiróval megegyező véleményem szerint — nem azonosítható a materializmus és a dialektika kapcsolatának kérdésével. Ugyanis, ahogy a materializmus és a dialektika viszonyát nem lehet az elmélet és a módszer kapcsolatára redukálni, az elmélet és a módszer sem redukálható a materializmusra és a dialektikára, és a közöttük levő kapcsolat sem azonos a materializmus és a dialektika kapcsolatával. Miért? Mert a materializmus fogalma kevés a marxista filozófia elméleti alapjának megjelölésére, a dialektika fogalma szintén kevés a marxista filozófia módszerének jellemzésére.

Mit értek a materializmus és a dialektika fogalmán?

A materializmus mint elmélet az anyag és a tudat egymáshoz való viszonyára vonatkozó objektív törvények rendszerét jelenti; az anyagot tartja elsődlegesnek, a tudatot pedig másodlagosnak; szerinte a világ anyagi természetű és a tudat az objektív valóság visszatükröződése.

A dialektika mint elmélet viszont az anyag és a mozgás egymáshoz való viszonyára vonatkozó objektív törvények rendszerére. Szerinte minden jelenség mozgásban, változásban van, és nem külső, hanem belső ok — a jelenségek objektív ellentmondásossága, az ellentétek egysége és harca — eredményeként következnek be az ugrások, a régi megsemmisülése, az új keletkezése.

A marxista — leninista filozófiában, mint ismeretes, a materializmus és a dialektika ugyanannak a filozófiának a két, egymástól el nem választható oldala. De: 1. a két alapvető fontosságú probléma megoldása köztudomásúan nincs minden filozófiai rendszerben összhangban, és ezért egyes filozófiai irányzatok jellegének megítélését lehetlenné tenné a materializmus és a dialektika megkülönböztetésének felszámolása. Az előbbieket szerint a megkülönböztetés nem abban van, hogy az első elmélet, a második módszer. 2. A marxista filozófia megvalósította a két kérdésre adott válasz teljes összhangját, de mert a világnak mozgató anyagként való fölfogása ma még korántsem világos mindenki számára, egyfelől az idealizmus, másfelől a metafizika ellen folytatott harc megköveteli a marxista filozófiai elmélet egymással ugyan szoros, elválaszthatatlan kapcsolatban levő, de viszonylag mégis különálló két oldala közötti összefüggés differenciált kifejtését.

Ha most már a materializmust és a dialektikát (azaz a dialektikus materializmust) *mint elméletet* akarom definiálni, akkor a következőket mondhatom: A marxista — leninista filozófia elmélete az anyagi világ legáltalánosabb törvényeinek állandóan fejlődő, gazdagodó tudományá.

A materializmusról eddig is körülbelül ezt tartottuk, ezért itt azt kell kiemelni, hogy a dialektika mint elmélet a valóság legáltalánosabb mozgástörvényeit tükrözi vissza.

A materializmus és a dialektika (azaz a dialektikus materializmus) *mint módszer* úgy jellemezhető, mint ezeknek a törvényeknek tudatos alkalmazása a világ megismerésében és átalakításában. A materializmus mint módszer a tudat anyagi eredetét szem előtt tartó hozzáállás a világ jelenségeihez. Olyan módon vizsgálja a jelenségeket, hogy tudatunktól függetleneknek és megismerhetőeknek tekinti őket, számol azzal, hogy az objektív jelenségekre objektív eszközökkel hatást gyakorolhatunk, hogy az elmélet próbaköve a gyakorlat. A dialektika ezt a módszert tovább gazdagítja azzal, hogy a világ jelenségeit mozgóknak, változóknak, ellentmondásaikon keresztül fejlődőknek, keletkezőknek és elmúlóknak stb. tekinti. Erről a módszerről elmondható, hogy „olyannak veszi a világot, amilyen”. Így oldható fel az a következetlenség, amelyet Szabó A. Gy. említ meg, hogy ti. Sztálin a materializmustól elvonatkoztatott *dialektikus módszerről* mondja, hogy az életet éppen olyanak kell tekinteni, amilyen a valóságban, holott ez Engels meghatározásában éppen a *materializmus* lényege. A két megállapítás *együtt* igaz: a *dialektikus materializmusról* mint *módszerről* mondhatjuk ezt.

Itt viszont a *materializmus mint módszer* igényel több figyelmet, mert ennek az elhanyagolása olyan téveszmékhez vezet, mintha az embert a gyakorlatban (termelés,

¹² Lenin: Materializmus és empiriokriticismus. Művei 14. k., Szikra, 1954., 119. o.

kutatás) egyáltalán nem befolyásolná, hogy anyaginak vagy szelleminek tartja-e a világot.

A filozófia és más tudományok elmélete és módszere általános fogalmának sztálini értelmezését a következő általános definícióval helyettesíthetjük:

Az *elmélet* az adott tudomány által föltárt objektív törvények rendszere, maga a tudomány a megismeréstől függetlenül érvényesülő törvényszerű összefüggéseknek a vizs-
szatükröződése.

A *módszer* a gyakorlati tapasztalatok általánosításához, majd az így felismert tör-
vények gyakorlati alkalmazásáig vezető út. (A módszer magában foglal olyan mozzana-
tokat, mint a megfigyelés, mérés, kísérletezés, logikai indukció, dedukció, analízis, szin-
tezis stb.)

A materializmus és a dialektika, elmélet és módszer tiszta fogalmainak birtokában
sok filozófiai probléma tisztázható.

Így pl. vulgarizálástól mentesen csak úgy lehet Hegel filozófiájának jellegét tár-
gynyalni, ha szem előtt tartjuk idealista elméletének és dialektikus módszerének ellentmon-
dásos egységét. Csak így kerülhetjük el azt a képtelen elképzélést, hogy Hegel idealizmusa
és dialektikája között metafizikus viszony van; merev, feloldhatatlan szembenállásuk
révén hatás nélkül maradnak egymásra, de fölszámolhatjuk az idealizmus és a dialektika
összefüggésének azt az igen elterjedt leegyszerűsítését, mintha kapcsolatuk külső lenne:
a jó dialektikát (a tökéletes módszert) folyton lerontja a rossz idealizmus.

Az ellenpólust, a metafizikus materializmust vizsgálva is ezt találjuk. Ha nem
látjuk, hogy a metafizika nemcsak módszer, hanem elmélet is, és hogy a filozófia alap-
kérdésének megoldásában nem külső vagy véletlen szerepet játszik, hanem annak per-
döntő része, akkor nehezen tudjuk értelmezni pl. a metafizikus materializmus és az
idealizmus kapcsolatát és különbségét. A materializmus a világhoz való hozzáállásnak
módszere is: ha a metafizikus materialisták a világ anyagiségából nem tudták levonni
a világ átalakítására vonatkozó módszertani következtetéseket, annak az az oka, hogy
metafizikus *elméletük* társadalmi és ismeretelméleti (történelmi) okok miatt nem tette
lehetővé, hogy a *mozgó* világ valódi *mozgástörvényeivel* megismerkedjenek. A metafizika
és a materializmus közti ellentmondáson kívül, természetesen, kimutatható a *módszer*
(metafizikus materialista módszer) hatása az elméletre (metafizikus materialista elméletre)
és viszont. A sok és bonyolult ellentmondás feltárása ellenére mégis szembetűnőbbé válik
a metafizikus materializmus elméletének és módszerének egysége, belső logikája is,
amelyet a sztálini elmélet- és módszer-definíció alapján történő elemzésekben legfeljebb
azzal intézünk el, hogy a helyes materialista elméletet elrontotta a hibás metafizikus
módszer.

*

Nagyon egyet lehet érteni Szabó A. Gy.-nek a sztálini ellentmondásfelfogásról adott
bírálatával. Ez a probléma, éppen a belőle következő osztályharc-elmélet szörnyű követ-
kezményei miatt gyakran került az utóbbi évek ideológiai vitáinak középpontjába.¹³
Egyes elvtársaknak az a véleményük, hogy nem igazságos az ellentétek egységének hiá-
nyolása az „alapvonásokból”, mert Sztálin e szavai — (a jelenségeknek), „megvan a
negatív és pozitív oldala, múltja és jövője, sorvadó és fejlődő eleme...”¹⁴ — éppen az
ellentétek egységét fejezik ki. Ezek az elvtársak nem figyeltek fel rá, hogy Sztálin nem-
csak más helyeken előforduló és ezzel szervesen összefüggő megnyilvánulásai teszik meg-
alapozottá az ezzel kapcsolatos bírálatot, de magából az idézett mondat folytatásából
is kiderül, hogy Sztálin a fejlődés belső tartalmaként kizárólag a *harcot* jelöli meg. Itt az
ellentétek egysége mint a fejlődés egyik mozzanata abból következően tűnik ki, hogy
már az ellentétpárok felsorolásánál sem esik szó a köztük fennálló kölcsönös feltételezett-
ségről, az együttlétezés szükségszerűségéről.

Mintha sohasem írta volna Lenin, hogy az ellentétek egysége „hatásegyenlőség”
(„egybeesés, azonosság”). Lenintől származik az a tétel, hogy „A fejlődés az ellentétek
„harca”, de *következő* mondata így hangzik: „A fejlődés (evolúció) két alapvető (vagy
két lehetséges? vagy a történelemben észlelhető két?) koncepciója: a fejlődés mint a
csökkenés és növekedés, mint ismétlés, és a *fejlődés mint ellentétek egysége* (az egységes
kettéhasadás egymást kölcsönösen kizáró ellentétekre és ezek kölcsönös viszonya).”¹⁵
Sztálin álláspontjából az a képtelenség áll elő, hogy a világon minden jelenség ellentmon-

¹³ Az MSZMP 1962. aug. 16. határozata a koncepciók perek egyik okaként Sztálin
ezzel kapcsolatos elméleti tételét jelöli meg.

¹⁴ Sztálin: A leninizmus kérdései. Id. kiad. 673. o.

¹⁵ Lenin: Filozófiai füzetek. Id. kiad., 340. o. (Kiemelés — K. F.-né)

dásos, csak éppen maga az ellentmondás homogén, kiküszöbölődik az ellentmondásból a lényegét képező ellentmondásosság: az egység-harc-kapcsolat.

Ehhez tartozik még Sztálinnak a metafizikus állásponttal polemizáló az a megjegyzése, hogy „a fejlődés nem a jelenségek *harmonikus* kibontakozása. . . során megy végbe”.¹⁶ A metafizikus álláspont a harmóniát abszolutizálja, de ezt nem lehet a harmónia teljes elvetésével cáfolni. A harmónia kétségtelenül egyik mozzanata a fejlődésnek; időleges, relatív, a diszharmóniából születő mozzanata.

Ki kell térni még Sztálinnak arra a későbbi, de ezzel logikailag összefüggésben levő tételére, hogy az antagonisztikus ellentmondás csak robbanás útján oldódhat meg. A „Marxizmus és nyelvtudomány” c. művében, a minőségi változás leegyszerűsített felfogásával polemizálva, a metafizikus felfogás új változatát alakítja ki. Szerinte az ugrásnak két formája van: a robbanás útján végbemenő átmenet és „. . . az új minőség elemeinek fokozatos felhalmozódása útján, következésképpen a régi minőségi elemek fokozatos elhalása útján”¹⁷ végbemenő változás. Helyesen állapítja meg, hogy *a nyelv és sok más társadalmi jelenség* minőségi változásai az utóbbi módon történnek, de nem helyes az a megállapítása, mely szerint „a régi minőségből az új minőségbe robbanás útján való átmenet törvénye. . . kötelező arra a társadalomra, amely ellenséges osztályokra oszlik”.¹⁸

A nyelv fejlődésével kapcsolatos megállapítását Sztálin azoknak az elvtársaknak ajánlja, „akik vonzódnak a robbanásszerű átmenetekhez”. Joggal ezek közé sorolhatjuk Sztálint az előbb idézett tétele alapján. Ha a robbanást „hirtelen” változásnak, a fokozatos ellentétének tekintjük,¹⁹ akkor ez egyáltalában nem kötelező az osztálytársadalomra. Köztudomású, hogy a társadalmi forradalom (a legszélesebb értelemben) pl. a feudalizmusból a kapitalizmusbá való átmenetnél korántsem robbanásszerű, hirtelen, hanem fokozatos, többszáz évig tartó átmenet. Éppen Sztálin világitotta meg, hogy a polgári forradalomban a hatalom átvétele a forradalom betetőzése.

Sztálin azonban a robbanás fogalmát más módon is definiálja; eszerint ez olyan fordulat, amely a fennálló hatalom megdöntésével és új hatalom felépítésével jár. A továbbiakban Sztálin bemutatja, hogy a kizsákmányoló osztály („a falu burzsoá rendjének”) felszámolása is végbemehet fokozatosan. Ezzel kimondatlanul is jelzi, hogy antagonisztikus ellentmondás is oldódhat meg ilyen módon. A „robbanás” fogalmát csak akkor tudjuk valamennyire is használni, ha megmaradunk amellett, hogy ez a minőségi változások többféle lehetséges *formája* közül az egyik. Ha a politikai forradalmakat vizsgáljuk, azt találjuk, hogy időtartam, eszközök, osztályerőviszonyok stb. szempontjából különbözők lehetnek. Ezeknek, így a szocialista forradalmaknak is, a formai változatosságát nem meríti ki az, hogy „lehet robbanásszerű, vagy fokozatos”, bár egyfajta megkülönböztetésre ez is ad lehetőséget.

Anélkül, hogy a történelmi materializmus kérdéseivel részletesebben foglalkoznék, mint idetartozó kiegészítést megemlítem, hogy az előbbi koncepcióval ellentétes jellegű hibát követ el Sztálin, amikor a szocializmus termelőeri és termelési viszonyai közti kapcsolatot ellentmondásmentesnek tartja. „. . . arra, hogy a termelési viszonyok *teljes* összhangban vannak a termelőerők jellegével, példa a Szovjetunió szocialista népgazdasága. . .”²⁰ — írja Sztálin, és magyarázója ezt világosabban is megfogalmazza: „Sztálin. . . kimutatja, hogy a termelőerők és termelési viszonyok közti *teljes* összhang, amely *kizár minden ellentmondást*, a történelemben első ízben csakis a kapitalizmus megdöntése és a szocialista társadalmi rendszer győzelme eredményeként jöhet létre.”²¹

Ez volna tehát az az egyetlen jelenség a világon, amelyben *csak* harmónia létezik. Főlősleges részletezni azt, hogy ez hogyan és mennyire gátolta a szocialista társadalomban jelentkező ellentmondások tanulmányozását.

A pontosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy „A szocializmus közgazdasági problémái” c. munkájában Sztálin a „teljes összhang” fogalmának tartalmát kissé módosít

¹⁶ Sztálin: A leninizmus kérdései. Id. kiad. 673. o. (Kiemelés — K. F.-né)

¹⁷ Sztálin: Marxizmus és nyelvtudomány. Szikra, 1950., 26. o.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Pl. Sztálin „Marxizmus és nyelvtudomány” c. cikkében (id. kiad., 25. o.) olvashatjuk: „A marxizmus nem ismer el hirtelen robbanásokat a nyelv fejlődésében, nem ismeri el a *megleő nyelv hirtelen halálát és egy új nyelv hirtelen felépülését.*” (Kiemelés — K. F.-né)

²⁰ Sztálin: A leninizmus kérdései. Id. kiad., 689. o. (Kiemelés — K. F.-né)

²¹ A. D. Makarov: Id. mű, 73. o. (Kiemelés — K. F.-né)

totta, amennyiben felhívja a figyelmet arra, hogy ezt nem szabad abszolút értelemben felfogni, mert a termelőerők a szocializmusban is a termelési viszonyok előtt járnak. Továbbra is hiányossága marad azonban a koncepciónak a „teljes összhang” olyan jellemzése, hogy a szocializmusban „rendszerint nem kerül sor konfliktusra a termelési viszonyok és a termelőerők között, . . . a társadalomnak lehetősége van arra, hogy idejében összhangba hozza az elmaradó termelési viszonyokat a termelőerők jellegével.”²² Nem tér ki arra, hogy milyen ellentmondások keletkezhetnek a szocializmusban (esetleg a kommunizmusban), sőt nem rögzíti azt sem, hogy egyáltalán vannak-e itt ellentmondások. Ezt nem is teheti, mert akkor kiderülne, hogy a „teljes összhang” nem egészen szerencsés kifejezés és pontosabb terminussal kell felváltani.

A tagadás tagadásának törvényét már sokan hiányolták Sztálinnál. E törvény mellőzését Sztálinnál — mint Szabó elvtárs is említi — sokszor igyekeztek megindokolni azzal, hogy Sztálin „megszabadította a dialektikát hegeli kifejezőmódjának maradványaitól — 'a tagadás tagadása' hegeli formulájától”.²³ Ez a felfogás azonban hamis, mert a tagadás tagadásának formulája a marxi dialektikában is nagy szerepet játszik. Ezt Marx számtalanszor hangsúlyozta, így pl.: „Minden fejlődés, bármi is a tartalma, különböző fejlődési fokok soraként ábrázolható, amelyek úgy függenek össze egymással, hogy egyik a másiknak *tagadása*. . . Egyetlen területen sem mehetünk át valamely fejlődési fokon anélkül, hogy ne tagadjuk a korábbi létezési módunkat.”²⁴

Annak a kérdésnek az eldöntését, hogy általános érvényű-e ez a törvény, nyilvánvalóan megnehezítette, hogy Sztálin — mint az előbbi idézet is bizonyítja — ezt a törvényt valamiféle hegeli maradványnak tekintette. Ha a marxi értelmezést fogadjuk el a hegeli helyett, akkor világszerű válik, hogy ez a törvény éppen annyira általános, mint a dialektika többi törvénye.

Szabó A. Gy. Sztálin-bírálatának igen lényeges eleme annak kimutatása, hogy Sztálin filozófiai műveiben szubjektívvisztikus tendencia található. Szabó elvtárs szerint Sztálin jellemzője az objektív jelenségek szubjektívizálása (kimondatlanul is: következtetlenség a *materializmusban*), ami a következőkben nyilvánul meg: A dialektikát Sztálin csak módszernek tekinti, a „ . . . világnézeti jelleg hangsúlyozása nála háttérbe szorítja azt, amit például Engels a dialektika kifejtése *kiindulópontjának* tekintett, nevezetesen, hogy 'a dialektika törvényei a természet valóságos fejlődéstörvényei'. ”²⁵ A dialektikát Sztálin a fogalmi dialektikából származtatja, általában negligálja az objektív dialektikát. A történelmi materializmus meghatározásának és néhány kérdésének Sztálin által történt megoldását bírálva is arra a következtetésre jut a cikkíró, hogy ez „ . . . szerves következménye Sztálin szubjektívvisztikus rendszerezésének”.²⁶ A történetfilozófiai sémákra emlékeztető tárgyalásmód következtében Sztálinnál a történelem elvont kategóriák mozgásává lesz: az alap, a felépítmény, a törvény, a társadalom szubjektumokká válnak.

A bírálatnak ezt a vonatkozását nem látom eléggé megalapozottnak. Egyes, Sztálin által elkövetett ilyen jellegű vagy csak látszólag ilyen jellegű hibákból túlzónak találok azt a következtetést, mintha a szubjektívizmus összefüggő tendenciaként jelentkeznék Sztálin filozófiai műveiben.

Sokkal közelebb áll az igazsághoz az a megjegyzés, hogy Sztálin leegyszerűsített, vulgáris, sematikus tárgyalásmódot alkalmaz, amelynek következményei vagy általánosítások, vagy olyan — enyhén szólva — félreérthető megfogalmazások, amelyek nem emelik ki a kategóriák objektív eredetét, mert ezeket csak az emberek által történő felhasználás oldaláról jellemzi.

Így pl. a dialektika eredetének kérdésében Szabó A. Gy. azonosítja Sztálin álláspontját Hegelével.²⁷ Sztálinnál, szerintem, nem koncepcionális kérdés a dialektikának a fogalmi dialektikából történő származtatása. Inkább a szokásos vulgarizálásról van szó: ahelyett, hogy a dialektikus módszerről mint a valóság dialektikájának visszatükrözéséről beszélne, a dialektika szó etimológiai eredetét tárgyalja a dialektika eredete helyett.

A dialektika szó tényleg egy sajátos logikai módszer megnevezésére szolgált, és

²² Sztálin: „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. 1952. Szikra, Válasz Notkinnak a „2-ik pontot illetően”.

²³ Makarov: Id. mű 13. o.

²⁴ Marx-Engels Művei 4. 324—325. o.

²⁵ Szabó A. Gy. cikke, 862—863. o.

²⁶ Uo. 869. o.

²⁷ Ezen nem változtat az a kitétel, hogy „Távol áll tőlünk, hogy Sztálint hegelizmus-sal vádoljuk. . .” (a cikk 863. oldalán).

csak később használták az objektív valóság jellemzésére, majd egy sajátos, a valóság dialektikáját híven visszatükröző filozófiai irányzat neve lett.²⁸

Igaz, hogy Sztálin a dialektikát *csak* módszernek tartja, és megfogalmazásaiban szembetűnő az, hogy mindig visszatérnek a „tekinti”, „azt tartja”, így vagy úgy „vizsgálja” stb. kifejezések, amelyek a szubjektum oldaláról közelítik meg a dialektikus *gondolkodásmód* és *cselekvésmód* mibenlétét. Nem bizonyítható azonban, hogy Sztálin e hibája azt fejezi ki, mintha tagadná a dialektika objektív eredetét. Sztálin jellemzését a dialektika „alapvonásai”-ról mindig is úgy értelmeztük, hogy az objektív valóság mozgástörvényeit (dialektikáját) híven *visszatükröző* megismerési módszert mutatja be, és a sztálini megfogalmazás sohasem okozott olyan félreértést, mintha a dialektika merőben gondolati alkotás lenne, ismertük az objektív dialektika és a szubjektív dialektika kapcsolatát, és ezt materialista módon fogtuk fel. Sztálin művei ehhez kevés segítséget adtak, de túlzás lenne azt állítani, hogy különösebb ösztönzést adtak volna az ellenkező, idealista felfogás elterjedéséhez.

*

A filozófiai kategóriák meghatározásában Sztálin, véleményem szerint, más, inkább metafizikus jellegű hibát követett el. Ez abban áll, hogy a kategóriákat nem folyamatok és viszonyok, hanem merev dolgok képmásaiként határozza meg és kezeli. „Dolog” például, Sztálin interpretálásában, az alap és a felépítmény, annak ellenére, hogy az alapot — formálisan — mint a viszonyok összességét határozza meg. Ez világosan kitűnik abból, hogy az alap által meghatározott, az alapra „felépülő” felépítményt leszűkíti az uralkodó osztály eszméire és intézményeire. Ha az alap meghatározásánál világos lenne, hogy pl. a tőkés tulajdonviszonyokhoz *kettő* kell: munkás, akit a termelőeszközöktől megfosztanak, és tőkés, aki birtokolja a termelőeszközöket, akkor világos lenne az is, hogy a felépítmény szintén ellentmondásos, a kizsákmányolt és elnyomott osztály politikai, erkölcsi, filozófiai stb. eszméi és intézményei szintén beletartoznak az adott társadalom felépítményébe. Sztálin metafizikus és fetiszáló hibái részletesebb elemzést igényelnek, ez azonban túlmege e hozzászólás keretein.

P. Kovács Ferencné

²⁸ Vö. pl. a magyar „ellentmondás” szó kettős értelmével, amelyek közül kétségtelenül a nézetek összecsapásának megjelölésére szolgáló az eredeti.

Kibernetika filozófiai szempontból*

1961-ben jelent meg Georg Klaus „Kibernetika filozófiai szempontból” című könyve. A szerző átfogó értékelést kíván adni a kibernetika filozófiai kérdéseiről. Kétségtelen, hogy a filozófiának — és ebben nagy része van az 1950-es évek elején lejátszódott rosszhírű kibernetikaellenes vitáknak — lemaradást kell pótolnia ezeknek a nagyon is érett, sokrétű és világképünket erősen érintő kérdéseknek az elemzésében és részleges megoldásában. Emellett egyre szükségesebbé válik a kibernetikai elmélet egészének filozófiai értelmezése és a marxista világkép újabb, modern formájában játszott szerepének tisztázása. Klaus a művével arra vállalkozott, hogy nemcsak részletkérdésekhez nyúlva, hanem a kibernetika eddigi tényanyagára és elméletére támaszkodva, átfogó vizsgálat igényével lépjen fel a dialektikus materializmus elméleti és módszertani apparátusának segítségével. Érthető tehát, hogy mint az első ilyen típusú kísérletet, élénk érdeklődés fogadta. (Már ez év tavaszán megkezdődtek a második kiadás előkészületei).

A szerző, az eddig felmerült filozófiai természetű kérdéseket sorra véve, egészen az általános és mély alapokig hatol, és megvizsgálja a kibernetikai eredményeknek és a dialektikus materializmus elméletének viszonyát. A kibernetika sok olyan kérdéshez vezetett, amelyek csak a filozófia síkjáról közelíthetők vagy oldhatók meg. Ilyenekhez jutunk azonnal, ha a kibernetika fogalmáról, a kibernetikai törvények jellegéről és a törvények rendszerében elfoglalt helyéről, a kibernetikának a tudományok rendszerében játszott szerepéről stb. érdeklődünk. Az előbbi kérdések megválaszolása pedig láthatóan érinti azokat a nézőpontokat, amelyek alapján megközelíthetjük a kibernetikát. A későbbiekben a szerző olyan kérdéseket is vizsgál, amelyek szorosan a kibernetikai elméletek belső szerkezetével függenek össze; ám az előbbiek

tisztázása sem közömbös az elmélet fejlődése szempontjából.

A szerző rámutat, hogy a kibernetika történeti kiindulópontját (amikor is előtérben az elektronikus számológépek és más technikai alkalmazások állottak) meg kell különböztetnünk valódi tárgykörétől, amely sokkalta általánosabb. A kibernetika tárgykörének elemei fellelhetők az objektív valóság minden területén, valamennyi alapvető mozgásforma szerepet játszik bennük, és gondolkodásunknak ugyancsak tág körében érvényesek a kibernetikai elvek. Az ilyen megfontolások már általános érvényre mutatják, hogy az eddig kialakított filozófiai ismereteknek kitüntetett szerepük van a kibernetikai elmélet felépítésében. De ebből már következik — és Klaus ezt könyvében következetesen végigviszi —, hogy a kibernetika szempontjából egyáltalán nem közömbös, milyen filozófiai rendszert hívunk segítségül a fentebb illusztrált kérdések megoldásához.

Klaus következetesen kimutatja, hogy a kibernetikából származó filozófiai kérdések idealisztikus vagy mechanikus materialista kezelése hamis eredményekhez és ellentmondásokhoz vezet, ellenben dialektikus materialista alapon igaz tételekhez jutunk. Az is kitűnik, hogy összhangot találunk a kibernetika tudományos tartalma és a marxista filozófia között. Klaus ezt nemcsak állítja, hanem — sok helyen egészen a részletekbe menően — bebizonyítja.

A könyvben az előbbieket meghaladóan érdekes fejtegetések találhatók a kibernetika és a filozófia viszonyáról. Ismeretes, hogy sokan óvják a filozófiát a kibernetikától, éles elhatárolást követelnek. Klaus amellett érvel, hogy a kibernetika kettős — szaktudományi és filozófiai — jelleget hordoz magán; képletesen kifejezve, „középbirodalom” közöttük. Általánosabb minden eddigi szaktudománynál, tárgykörét tekintve belenyúlik ezek területébe, és

*Georg Klaus: Kybernetik in philosophischer Sicht. Berlin, 1961.

eredményeiket, sajátos absztrakciójánál, alapanyagul felhasználja. Ez okvetlenül filozófiai jelleget kölcsönöz neki, ami jelentkezik is, speciálisan fogalomalkotásainál, újzerű osztályozásainál, absztrakciójánál, a tényanyagok értékelésénél stb. De ha a filozófiával vetjük egybe a kibernetika tárgykörét, elméletét és módszerét, akkor a különös jelleget ismerhetjük fel, s ez módot ad a filozófiától való elhatárolásra. (Ez utóbbi szempont kiemelése azért fontos, mert néhány szerző a kibernetikát minden további nélkül a filozófia helyébe akarja léptetni.) Klaus az elhatárolást abban látja, hogy a filozófiai a legáltalánosabb összefüggésekkel foglalkozik minden megszorítás nélkül, továbbá a mozgás legáltalánosabb fogalmát tekinti, ezzel szemben a kibernetika a legáltalánosabb összefüggéseknek csak bizonyos osztályaival és, ugyanígy, a mozgásnak is sajátos osztályaival foglalkozik. (Ehhez hozzá kell fűznünk, hogy a kibernetikában vizsgált mozgások természetesen bármelyik mozgásforma-osztályból származhatnak.)

A szerző leszögezi, hogy nem érdemes a kibernetika érvényességi körét illetően korlátokat keresni; az eddigi tapasztalatok szerint a kibernetika minden vélt korlátot áttört. Láthatóan Klaus itt a korlátnak merev értelmezéséből indul ki. Nem hisszük azonban, hogy a kérdés ily módon elintézhető, hiszen, például, a megismerésben szakadatlanul jelenlevő és szakadatlanul feloldódó korlátok nyilván a kibernetikai ismeretekre is érvényesek. Ezek figyelembevétele pedig nemcsak szükséges, hanem sok elméleti következtetésnél hasznos is lehet; a többi között megóv egyes relatív ismeretek abszolútummá merevedésétől. Ilyen értelemben — általános ismeretelméleti szempontból — a korlátok vizsgálatának van létjogosultsága, és speciálisan a kibernetikai eredmények értékelése gazdagíthatja és fejlesztheti tovább a dialektikus materializmus ismeretelméletének erre vonatkozó tételeit.

Más értelemben viszont Klaus könyvében előtérbe kerülnek bizonyos „elvi különbségek” és „korlátok”. Amikor a kibernetikai gépek perspektíváiról és különösen az emberi és gépi összviselkedésmód egybevetéséről van szó, végig az az érzésünk, hogy óvatosan fogalmaz, és mintha még bizonyos előítéleteknek is engedményeket tenne. Világosan le kell szögezni, hogy a dialektikus materializmus az egyetlen filozófia, amelyben nem vezet nehézségre — sem elméleti, sem módszertani szempontból — annak magyarázata, hogy a gondolkodási folyamatok (egyre inkább megközelítő) gépi realizációja a közöttük és az egyéb folyamatok között fennálló minőségi különb-

ség ellenére lehetséges. Klaus nagyon világosan megmutatja, hogy a gép fogalma az utóbbi néhány évtizedben hatalmas tartalmi változáson ment keresztül, de ugyanakkor a mai gép-fogalomból extrapolál „elvi korlátokra” az ember és a gép között. Ha eddig figyelembe vettük a történetiség szempontját a gép fogalmának változásában, akkor ezt a szempontot kell a jövőbe vetitenünk, és nem a gép mai fogalmából következtetnünk „elvi” korlátokra. Különböző egy változó fogalomból jutunk abszolút állításokhoz, s ezzel túlfeszítjük a következtetés kereteit. Ezzel nem a gépek lehetőségére vonatkozó fantasztikus álmok jogosultságát akarjuk elismerni, hiszen azoknak semmi közük sincs a kibernetika tudományos tartalmához. De cáfolatukhoz nem feltételezett vagy gyengén alátámasztható „elvi korlátok” vezetnek, hanem azon reális utaknak lehetőség szerinti megrajzolása, amelyeken a kibernetikai gépek fejlődnek.

A szerző új meghatározást ad a kibernetikára (ez némileg emlékeztet a Berg-féle definícióra): „A kibernetika dinamikus önszabályozó rendszerek részrendszereikkel való összefüggésének tudománya.” Úgy véljük azonban, hogy ez a meghatározás nem problémamentes. Vajon egy ilyen meghatározás alá nem sorolható-e számos speciálisan biológiai vagy társadalmi összefüggés, amely nem esik kibernetikai nézőpont alá? Kétségtelen, hogy itt az *összefüggés* fogalom csak a legtágabb értelemben használható, és így is szerepel. Ezért Klaus maga is kénytelen a továbbiakban megszorításokkal élni (amennyiben a kibernetikáról mint dinamikus rendszernek lehetséges viselkedésének elméletéről ír, tehát az összefüggés e rendszerek és részrendszereik között ilyen értelemben korlátozódik). Megjegyezzük, hogy Kalmár László akadémikus már 1959-ben a szaktudományok felőli megközelítés korlátaiktól mentesen, a kibernetika specifikumát figyelembe véve határozta meg az új tudományt. Ez a meghatározás így hangzik: „A kibernetika... anyagi rendszerek szervezésének, valamint e rendszereken belül az információnak különösen vezérlés és szabályozás céljára történő feldolgozásának olyan általános törvényszerűségeivel foglalkozik, amelyek az anyag specifikus mozgásformáitól függetlenül érvényesülnek...”. továbbá „... a kibernetika ezeknek a törvényszerűségeknek az alapján annak a lehetőségével is foglalkozik, hogy az anyag magasabb mozgásformáit azok megadott, körülhatárolt funkcióira vonatkozóan alacsonyabbakkal utánozza, és megpróbálja a lehetőségek határait meghatározni.” A definíció láthatóan megjelöli mind az elméleti, mind az alkalmazott

kibernetika kérdésfeltevését, számol a kibernetika tudományos tartalmának specifikumával és a kutatás fő irányával, és filozófiailag kifogástalanul illeszkedik a dialektikus materializmus eszmevilágához.

Klaus a könyvében egy fő fejezetet szentel „A kibernetika elmélete és a filozófia alapkérdése” közötti összefüggés vizsgálatára. Ez önmagában is érdekes és — mint a könyvből látható — igen eredményes megközelítést, sok esetben pedig megoldását adja a különböző filozófiai természetű kibernetikai kérdéseknek. Érdekes fejtegetésekben mutatja be, hogy míg a közelmúltban kidolgozott nagy természettudományos elméletek (és itt főleg a relativitás- és a kvantumelmélet eredményeire utal) lényegében nem okoztak problémát a filozófia alapkérdése szempontjából, mivel annak csak egyik pólusát érintették, és legfeljebb a filozófiai értelmezéseknél adódtak mesterségesen támasztott nehézségek, addig a kibernetikánál más a helyzet. A kibernetika ugyanis felújította az alapkérdést, hiszen magán a tudományos elméleten belül jelentkezik az alapkérdésben szereplő mindkét pólus. A kibernetikának „komoly mondanivalója van” (Klaus) mind az anyagi rendszerekről (a viselkedés szempontjából), mind pedig a gondolkodásról. Klaus részletesen elemzi, hogy a filozófia alapkérdése a tartalmában lényegesen gazdagodik a kibernetikai ismeretekkel; de ezzel együtt azt is megmutatja, hogy nem szükséges új válasz, amely a dialektikus materializmus ismert válaszától különbözne. Ezt több oldalról megközelítve igazolja; például erre vezet az analógiás problematikájának elemzése is. A szerző külön kitér a nyugati kibernetikai és filozófiai körökben igen divatos behaviorista és pozitívista eliminációs kísérletekre az alapkérdést illetően, és meggyőző bírálatot él ezekkel szemben. Általában is megjegyezhetjük, hogy a kritikai hang korrekt, de elvileg, példamutatóan szilárd módon végig uralja a művet. A filozófia alapkérdésének nézőpontjából való vizsgálat azzal a haszonnal jár, hogy viszonylag könnyen hámozható le a kibernetika alapfogalmainra és elméletére rakódott idealista csapadék, s ezt Klaus a könyvében következetesen keresztül is viszi. Érdekes, de nem szokatlan megoldást ad az információ — ma még teljesen meg nem határozott és sokat vitatott — fogalmának értelmezésére. Kiindulópontja: vajon az alapkérdésben szereplő határfogalmak közül melyikhez tartozik az információ? Ellenpéldák felsorolásával könnyen belátható, hogy nem lehet minden további nélkül sem az egyikhez, sem a másikhoz sorolni. Vitathatatlan, hogy a kibernetikában használatos információfogalom-

nak *anyag*i hordozója van, s ennek pusztulása az információ megsemmisülésével jár. De épp így vitathatatlan, hogy az információnak meghatározott *jelentése* is van, s enélkül egyetlen anyagi hordozó sem információ. Sajnos, Klaus adós marad a jelentés itt használatos fogalmának megmagyarázásával. Ha ez az esetek többségében nem is szükséges, mégis adódik példa olyan esetre is, amelynél nélkülözhetetlen. Hogyan értelmezzük például, a többi között, a Ljapunov által is használt genetikai információt? Itt nyilván egy olyan jelentésfogalomra lenne szükség, amelybe a genetikai információ „szemantikája” is beletartoznék. Különbözik a Klaus-féle megfontolások legfőbb eredménye annak megmutatása, hogy az információ fogalmának értelmezéséhez nincs szükség az anyag és a tudat mellett valami „harmadikra”, hanem azok körén belül értelmezhető mint amely másodlagos mind az egyikkel, mind a másikkal szemben.

Klaus gondosan ügyel arra, hogy művében explicit módon szerepeljenek a kibernetikának azok a filozófiai gondolkodás számára fontos eredményei, amelyekből a felvetett problémák megoldása következnek. Gondosan válogatott példái széles köröknek teszik elérhetővé a könyvet. Érvek és bizonyítékok alapján visszajára fordítja a kibernetikát elutasító hamis véleményeket. Ugyanakkor arra is ügyel, hogy a kibernetika kivívott tekintélye ne szolgálhasson öncélul az idealista filozófiai nézetek becsmérléséhez.

A mű legértékesebb eleme az a szívós törekvéssel bebizonyított tétel, hogy a kibernetika módszere és elmélete dialektikus természetű (és ez Klaus könyvében nemcsak állítás), továbbá, hogy a materialista értelmezés az egyedül rokon a kibernetikai gondolkodásmóddal és a kibernetika tudományos tartalmával. A mű ezt nemcsak részletkérdésekben mutatja meg, hanem a kibernetika problematikájának egészében. Ezzel kapcsolatban igen meggyőzően érvel amellelt, hogy a kibernetika filozófiai kérdései nem külsőlegesekek, hanem elméletének mélyében gyökereznek. Tehát a filozófiai kérdések — szemben a divatos pozitívista frázisokkal — elkerülhetetlenek; s ezután csak az lehet a kérdés, hogy melyik filozófiai irányzat apparátusával lehetséges ezek spekulációmentes megoldása. Klaus könyve nem hogy kétséget ebben a kérdésben.

Klaus egész művében következetesen alkalmazza a filozófiában történetiségként ismert gondolatot, és ennek alapján érdekes eredményekhez jut. Így például, az alkotó és a sematikus munka viszonyát — amely rendkívül fontos a gépek perspektíváinak elemzésénél, a gép és az ember

viszonyának vizsgálatánál stb. — teljesen ebből a nézőpontból vizsgálja, és kimutatja, hogyan mehetnek és mennek át a munkában található egyes alkotó elemek sematikus elemekbe. Ez a vizsgálat igen érdekesen folytatható lenne a szerző által megvilágított alapokon.

Klaus kettős értelemben is vizsgálja a filozófia és a kibernetika kapcsolatát. A kérdésfeltevés a szokásos, de a válasz mögött rejlő tartalom igen gazdag és újszerű. Egyfelől megmutatja, hogy a dialektikus materializmus sok alapfogalma hogyan konkretizálódik a kibernetika elméletében és módszerében, másfelől feltárja, hogy a kibernetikai fogalomalkotások a filozófiai fogalmak kialakulását előkészítő munkának egy merőben újszerű, magasabb szintjét jelentik. Az előbbiekre például szolgálhat a filozófiai kölcsönhatásfogalomnak a kibernetikában betöltött nagy szerepe. És itt külön meg kell jegyezni, hogy szemben azzal a sokat hangoztatott váddal, ti. hogy a kibernetika mechanikus materialista értelmezésekhez vezet, Klaus (és ez átfogóan ebben a műben történik meg először) bebizonyítja: éppen a kibernetika mond élesen ellent a „laplace-i démon” világnak, s a mechanikus materializmus szemléletmódja itt szenved el leglátványosabb és legmeggyőzőbb vereséget. Felelevenít és új szempontokkal bővít egy régi kérdést, nevezetesen az okság és a teológia kérdését. A cél és a célszerűség fogalmainál amollett érvel, hogy a célnak és a célszerűségnek fel lehet és fel kell vennie egy materialista értelmezést a természetben is az anyagi rendszerek viselkedésénél. Ez az értelmezés segít elhagyni a csak lineáris okságra támaszkodó mechanisztikus felfogásokat.

A könyv tekintélyes részét a kibernetikai módszerek analizálásának szenteli, s különösen bőven foglalkozik a szaktudományok és a kibernetika viszonyával, sok helyen egészen a részletekig menően. E kérdések tárgyalásánál a kibernetikai módszerek ismeretelméleti szerepét is megvilágítja. Ennek kapcsán — a szükségeset néha meghaladó részletességgel is — foglalkozik az analógiák, az absztrakciók, a modellezés stb. kérdésével, s ezzel az olvasót tág ismeretanyag birtokába juttatja.

A könyvnek mintegy egyharmad része az emberi kapcsolatok kibernetikai törvényszerűségeivel foglalkozik. Ez az egyik legtisztázatlanabb terület, bár a kibernetika nagynevű művelői sokat ösztönöznek e kérdések vizsgálatára, s ők maguk is szá-

mos erre vonatkozó megjegyzést tesznek. Továbbá, ezen a területen a legtöbb az idealista értelmezés: sok szerzőnél a kibernetikának a társadalom jövőjében játszott szerepe a fantasztikumhoz tartozik. (A gépvilág túlfeljődik, s mint fölöslegest elpusztítja alkotóját, az embert stb.) Klaus vállalkozik ennek a területnek jellemzésére és átfogó vizsgálatára. Az első lényeges eredmény, amelyet elér, annak kimutatása, hogy a kibernetikai eredmények és módszerek társadalmi kérdésekre való alkalmazásának döntő feltételül szolgál a társadalmi háttér. Nagyon világos okfejtéssel megmutatja, hogy igen sok gyümölcsözhető kibernetikai elv (például a tervezésnél és a kedvező társadalmi eredményekkel járó automatizálásnál) csak a szocialista és kommunista társadalomban vihető keresztül. Ennek kapcsán igen sok aktuális, vitatott kérdés tisztázását kapjuk meg.

Mindezeknél azonban sokkal lényegesebb annak megmutatása, hogy az emberi kapcsolatok, a társadalmi, termelési viszonyok vizsgálhatók a kibernetika eszközeivel, a kibernetika nézőpontjából. Klaus ezt igen érdekes fejtegetésekben mutatja be az alkotó és sematikus szellemi munka viszonyának elemzésével. Külön alfejezetben foglalkozik a gazdasági viszonyok kibernetikai törvényszerűségeivel. Ebben a részben sok példára hivatkozva megmutatja, hogy Marx gondolatmenetei teljesen rokonok a ma kibernetikáinak ismert gondolatmenetekkel. (Pl. az egyszerű és a bővített újratermelésről, a váltságelméletéről stb.) Egészen addig a túlzó megállapításig jut, hogy Marx volt az első kibernetikus. Ha ez nem is fogadható el, annyi mindenestre kitéűnik, hogy a kibernetikaellenes álláspont közvetve elvezethet marxizmusellenes állásponthez. Kár, hogy ebben a fejezetben sok résznél csak példákra szorítkozik, átfogó elemzés nélkül.

Igen érdekes, hogy Klaus következetesen törekszik a gyakorlati következtetések levonására, továbbá annak megmutatására, hogy a kibernetika nem valamiféle meditatáló tudomány, hanem a legnagyobb mértékben aktív, s ebből a szempontból a világ marxi értelemben vett megváltoztatásának fontos eszköze.

Bizonyos, hogy a könyv nálunk is élénk érdeklődésre tarthat számot, és hasznos ismeretek megszerzésén túl, alkotó viták kiindulópontjául szolgálhat.

Székelly Sándor

D. M. Ugrinovic : A vallás specifikuma*

A marxista valláskutatók körében huzamosabb ideje kisebb-nagyobb megszakításokkal érdekes és tartalmas vita folyik a vallás meghatározásáról. A polémia elsősorban természetesen a vallás idealista és teológiai koncepciói ellen irányul, de egyben kiterjed a marxista filozófusok és vallástörténészek táborában támadt nézeteltérések tisztázására is. Ennek a vitának egyik fontos állomása — csak néhányat említünk — a lengyel Ateisták és Szabadgondolkodók Főbizottságának 1958-ban, Katowiben megtartott konferenciája, amelynek a vallás definíciója képezte tárgyát. A szóban forgó probléma megoldásához figyelemreméltó adalékokkal járult hozzá Kriveljov szovjet kutató „A vallás fogalmának alapvető meghatározásáról ismertetőjegye” (Вопросы истории религии и атеизма 4. köt. Moszkva, 1956.) és „Az animizmus-elmélet bírálatához” (Voproszi filozofii, 1956. 2. sz.) c. tanulmányában. Ugrinovic, aki az utóbbi években szintén a vallás meghatározásának kérdésével foglalkozik, először „Az ateista nevelés és a vallási pszichológia leküzdése” (Voproszi filozofii, 1961. 4. sz.) c. cikkével jelentkezett. E cikkében tanulmányozott probléma-komplexum kiszélesítésének és elmélyítésének eredménye az előttünk levő könyv.

Munkája, amely sok újszerű és gondolatébresztő megállapítást tartalmaz, négy fejezetre tagolódik, de tulajdonképpen mondanivalója két kérdésben sűrítendő össze.

Mi a vallás specifikuma? Ez az első kérdés, amelyre Ugrinovic válaszol. Feleletének módszertani kiindulópontja az a belátás, hogy a vallási visszatükrözés *módja* és *objektuma* között lényeges összefüggés van, amelyben az utóbbi meghatározza az előbit. A vallás éppen azért tükrözi a valóságot fantasztikus és hamis módon, mert a társadalmi létnek csupán *bizonyos oldalait* tükrözi vissza. A társadalmi létnek azok az összetevői vagy oldalai, amelyek az ember tudatában vallási képzeteket szülnék — rögzíti Ugrinovic —, voltaképpen olyan külső — természeti és társadalmi — erők, amelyek uralkodnak az emberen, szenvedést zúdítanak rá, és amelyeknek igazi természetét az ember nem tudja megmagyarázni.

Az objektív valóság e tényezői határozzák meg a vallási képzetek specifikumát is, amely nem más, mint a természetfölöttiben való hit. És itt, csak helyeseltető módon, differenciál: különbséget tesz a természet-

fölötti képzetek és a hit között. A természetfölötti képzetek — írja — az embereknek a környező valóságról kialakított hamis, torz képzelet, amelyek benépesítik a világot reálisan nem létező lényekkel, vagy reális tárgyakat koholt, természetfölötti tulajdonságokkal ruháznak fel, vagy, végül, a reális tárgyak között fantasztikus, azaz természetfölötti kapcsolatokat tételeznek fel. A vallás specifikuma természetesen nem korlátozódik a természetfölötti képzetekre: a hívő hisz is ezen irreális lények, tulajdonságok és viszonyok létezésében.

A második kérdéskör, amely a szerző érdeklődésének középpontjában áll, ekként hangzik: melyek a vallás alkotóelemei? Véleménye szerint a vallás komplex társadalmi jelenség, a vallási ideológiából, a vallási pszichológiából és a vallási kultuszból tevődik össze.

Meggyőzően kimutatja, hogy a vallási tudat (a vallási nézetek és képzetek összessége) nem redukálható a vallási „elméleti tudatra”, a vallási ideológiára, mert ezen kívül a vallási tudat körébe tartozik még az un. „köznapi vallási tudat” is, más szóval, a vallási pszichológia.

Vallási ideológián teológiát ért, vagyis a vallási dogmák és tételek olyan rendszerét, amelyet teológusok dolgoznak ki, s amely igényt tart az alaposságra, a következetességre és a bizonyíthatóságra. Ide sorolja az un. „szent könyveket” (Bibliát, Koránt stb.), is, amelyek vallási dogmákat és morális előírásokat tartalmaznak, többé-kevésbé rendszerezett formában.

Ezzel szemben az átlagos hívő vallásos elképzelései nem alkotnak egységes dogma-rendszert, hanem csupán esetleges, jobbra-kaotikus eszmék, mitikus képzetek, érzések és hangulatok összefoglalói. A hívőknek ezt a „köznapi vallási tudatát” nevezi vallási pszichológiának.

Nagy figyelmet szentel a vallási pszichológia egyik fontos elemének, a vallási érzelemnek. Ezzel kapcsolatos vizsgálódásainak eredményeként leszögezi, hogy nincs semmiféle különleges, állítólag potenciálisan vagy effektíve meglevő „velünk-született vallási érzület”. Ellenben meghatározott társadalmi viszonyok közepette az istenhit speciális emocionális irányulásokat hoz létre. Ezek sajátos jellege nem a vallásos ember érzelmeinek tartalmában, hanem *irányában* és *tárgyában* rejlik. Az érzések tartalmán a pszichológia a tárgyhoz kapcsolódó emocionális viszonyok jellegét érti. Ebben az értelemben a vallás

* О специфике религии. (Izd. M. Univ., Moszkva, 1961.) 156 o.

természetes emberi érzelmek kíséretében jelentkezik. Így pl. a „vallási félelem” csupán a félelem egyik fajtája. A lényeg az, hogy a vallásos ember érzelmeinek legfőbb tárgya kigondolt, reálisan nem létező lény: szellem, isten stb. Ez a körülmény, persze, jelentősen motíválja ezeknek az érzelmeknek a szerepét. Meghatározott társadalmi tényezők tömegméretekben hozták létre azt a félelmet, amely „isteneket teremtett”. Természetesen, nemcsak a félelem szüli a vallást, hanem a vallás is a félelmet („Féljétek az istent, tiszteljétek a császárt!”). A vallási emóciók sajátos jellegének feltárással Ugrinovic jelentős lépést tett annak érdekében, hogy a marxista valláskutatók körében a vallási érzelmekkel kapcsolatban még mindig meglevő előítéleteket — melyeket olyan szaktekintélyek is tápláltak, mint Nyikolszkij és Hainchelin-felszámoljuk, és ezen a területen is kibontakozhassanak a kutatások.

A vallási tudat ezen összetevőinek genesisét illetően arra az álláspontra helyezkedik, hogy az öközösségi társadalomban még csak vallási pszichológiáról beszélhetünk. A vallási ideológia az osztálytársadalomban jön létre, amikor is a szellemi és a fizikai munkamegosztás következtében a kizsákmányolók körében megjelennek az ideológusok s velük együtt az ideológia.

A vallási pszichológia és a vallási ideológia között, mint kifejti, sajátos kölcsönhatás alakul ki az antagonisztikus társadalomban. Az osztályokra tagolódott társadalomban a „köznapi vallási tudat” a szociális viszonyokkal szembeni tehetetlenség közvetlen és ösztönös kifejezője. A kizsákmányoltak jelentős többségében szükségszerűen vallásos hangulat és törekvés lép fel. Ez a táptalaja minden vallásnak. Bár a „köznapi vallási tudatot” a gazdasági viszonyok bizonyos elemei — a kizsákmányolás, az elnyomás és a társadalmi fejlődés spontán jellege — szülik, társadalmi funkciója tekintetében az mégis a kizsákmányolók helyzetét erősíti. Ez ellentmondás, de az objektív társadalmi valóság ellentmondása.

Ez az ellentmondás a társadalmi fejlődés előrehaladásával fokozatosan megoldódik. Ugyanis a természeti és társadalmi erőkkel szembeni tehetetlenség a társadalom életének csupán egyik tendenciája, amely viszonylagos és meghatározott történelmi korszakokra jellemző. Vele szemben áll és ellentétes hatást fejt ki egy másik tendencia, nevezetesen az emberi létfeltételek aktív és egyre jelentősebb mértékű átalakításának tendenciája. Ez utóbbi a történelmi fejlődés folyamatában egyre fokozottabban érvényesül, ami kifejezésre jut abban is, hogy a vallás befolyása

fokozatosan csökken a kizsákmányoltak körében.

A vallási ideológia a kizsákmányolt tömegek vallási pszichológiájából táplálkozik. A kizsákmányolók ideológusai, jelen esetben a teológusok — bár a szerző nem mondja ki, de implicite benne foglaltatik koncepciójában — a tömegek kaotikus vallási képzeteit és körülhatárolatlan vallási hangulatát dogmarendszerre rögzítik, amely a vallási pszichológiánál élesebben és határozottabban juttatja kifejezésre a kizsákmányoló osztály érdekeit. Az ideológiává vált vallási tartalmak azután visszahatnak a „köznapi vallási tudatra”, s ezt az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően formálják.

Ugrinovic álláspontja értelmében a vallás, kialakulásától kezdve, nemcsak képzetek rendszere, hanem kultikus cselekvések rendszere is, mivel a természetfölöttiben való hit elválaszthatatlanul összefonódik a természetfölötti lények tiszteletével. A tisztelet sajátos vallási cselekvések formájában jelentkezik, s ezeknek a rendszerét — amelynek segítségével a vallásos emberek nemcsak tiszteletüket fejezik ki, hanem egyben megpróbálnak hatást is gyakorolni a kigondolt, fantasztikus lényekre — nevezzük vallási kultusznak vagy másként szertartásnak.

Ezek a cselekvések csak a vallási képzetek alapján telítődnek meg sajátos vallási tartalommal. A kenyér és a bor elfogyasztása — ami egyébként mindennapos „profán” aktus — csak akkor válik „áldozássá”, ha megfelelő vallási képzetekkel társul. Ebből a szerző arra következtet, hogy a vallási komplexumban a vallási képzetek az elsődlegesek, és a vallási cselekvések csupán másodlagosak, mert az utóbbiak az előbbiektől függenek.

E kultikus cselekvések során a hívőknek a természetfölötti lényekhez való képzelt, illuzórikus viszonya mellett kialakulnak az emberek egymás közötti, teljes mértékben reális kapcsolatai: a primitív varázsló vagy sámán és a közösség tagjai, a papság és a „világiak” közötti viszony, valamely vallási csoporton belül az egyszerű hívők közötti viszony. Ily módon a kultusz a hívőknek egyrészt a természetfölötti erőkhöz való *illuzórikus*, másrészt egymáshoz való *reális* viszonyából tevődik össze.

Továbbá rámutat arra is, hogy a kultusz a vallás legkonzervatívabb eleme. Ezt, mint kifejti, kézzelfoghatóan demonstrálják a mai keresztény szertartások, amelyekben rég letűnt korok kultusz-maradványait fedezhetjük fel. Az áldozásban a totemállat húsának szertartásos elfogyasztása maradt fenn. A keresztelés, az utolsó kenet,

az esőért könyörgő ima az ősi mágia elemeit őrizte meg. A szentek és a szent források csodatevő erejébe vetett hitben pedig a fetisizmus maradványai jelentkeznek. Mindezt azzal magyarázza, hogy az ősvallásokon győzelmet aratott kereszténység asszimilálta a legyőzött vallások szertartási elemeit — hozzá kell tennünk, hogy desztillátum formájában —, és a maga céljainak megfelelően használta, illetve használja fel.

Úgy véljük, már az eddigiekből is kitűnik, hogy a szerző a marxista valláselmélet néhány alapvető, de erősen vitatott kérdésében a maga véleményét mondja ki, ami önmagában is bátor tudományos tett. Értékét csak növeli, hogy koncepciójával alapjában véve, megítélésünk szerint, egyet lehet érteni. Akadnak azonban részlet-problémák, amelyekben vitatkoznunk kell Ugrinoviccsal.

Félreértésre adhat alkalmat az, hogy az ún. „köznapai vallási tudatot” vallási pszichológiának nevezi. Ugyanis vallási pszichológián, vagy még pontosabban, valláspszichológián a polgári pszichológiának azt a diszciplínáját értjük, amely a vallásos psziché jelenségeit tanulmányozza. Ráadásul e fogalomnak pejoratív jelleget kölcsönözött az a körülmény, hogy a mai polgári valláspszichológia irányzatai közvetlenül vagy közvetve a vallás szolgálatába állítják kutatásaikat. Ebből adódóan tehát el kell határolnunk a fogalomhasználat terén is a „köznapai vallási tudatot” a polgári, különösképpen pedig a mai polgári vallási pszichológiától. Ennek szükségességét maga is a szerző is látja, annál is inkább, mert az orosz nyelvben e fogalmak nyelvi kifejezési formái teljesen azonos alakot öltenek

(religioznaja pszihologija). A problémát oly módon oldja meg, hogy az iménti kifejezést a „köznapai vallási tudat” megjelöléseként idézőjel nélkül használja, a polgári valláspszichológia megjelölésére alkalmazva pedig idézőjelbe teszi. E látszat-elhatárolás helyett viszont, úgy gondoljuk, helyesebb lenne a „köznapai vallási tudatot” vallási pszichének nevezni.

Bár a vallási psziché és a vallási ideológia lényegét helyesen ragadja meg a szerző, kölcsönös összefüggésüket viszont, úgy tűnik, kissé leegyszerűsíti, mivel az előbbit csak a kizsákmányolt, az utóbbit csak az uralkodó kizsákmányoló osztályok vallási tudataként tárgyalja. Jóllehet ez a fő jellemzője az antagonisztikus társadalmak vallási tudatának, de emellett nem kétséges, hogy esetenként a kizsákmányoló osztályok maguk is, ideológusaik révén, ideológiává tömörítik vallási pszichéjüket, és más részről a kizsákmányoló osztályoknak is megvan a sajátos, osztályhelyzetükről táplálkozó vallási pszichéjük, amely jelentős mértékben hozzájárul vallási ideológiájuk megformulásához. Tehát a vallási psziché és ideológia kölcsönhatása jóval bonyolultabb képletű jelenség, mint ahogy azt Ugrinoviccs jellemzi.

Talán fölösleges hangsúlyoznunk, hogy a recenzált könyv ennek ellenére igen értékes. Külön említést érdemel polemikus anyaga, amelyben a német polgári valláspszichológiával (M. Weber, E. Troeltsch, J. Wach, G. Mensching), a pozitivistá-empirikus és a teológiai valláspszichológiai iskolával, a tyloiri animizmus-elmélettel, a frazeri mágia-konceptióval, Dürkheim és Max Müller teóriáival száll vitába a szerző. Somogyi János

J. B. Borev: Alapvető esztétikai kategóriák*

J. B. Borev könyve az esztétikai irodalom egyik legvitatottabb problémakörét elemzi. A munkát magas elméleti színvonal jellemzi. A szerző egyes tételei ugyan még alaposabb és konkrétabb bizonyításra szorulnak, mégis kétségtelen, hogy ez a könyv a szovjet esztétikai irodalom legjobb alkotásai közé tartozik. Az esztétikai kategóriák elemzése során a szerzőnek sikerült alkotó módon alkalmaznia és bizonyos pontokon tovább fejlesztenie azokat az eredményeket, amelyeket a Marx előtti esztétika elért. Külön is figyelmet érdemel, hogy Borev eredményesen használta fel Plehanov gazdag elméleti hagyatékát.

A könyv két részből áll. Az első részben röviden, a második rész megértéséhez szük-

séges mértékben, tájékoztat az esztétikai nézetek fejlődéséről a görög filozófiától a marxizmus kialakulásáig. A második rész az alapvető esztétikai kategóriák tudományos, marxista értelmezését igyekszik nyújtani. A marxista—leninista esztétika kategóriáival kapcsolatos fejtegetéseket két csoportra tagolhatjuk. Borev először a valóság és a művészetek olyan esztétikai kategóriáival foglalkozik, mint a szép, a fenséges, a tragikus és a komikus stb. Ezután a művészet bizonyos ismeretelméleti kérdéseit elemzi, abból az alapelvből kiindulva, hogy a művészetek a valóság képszerű visszatükrözését nyújtják.

A mű utolsó fejezete az esztétikai revizionizmus kérdéseit tárgyalja. A magyar

* Основные эстетические Категории. Москва, Гос. Изд. Высшая Школа 1960. 444 о.

olvasó számára különösen érdekes azoknak az elemzéseknek az ismertetése, amelyek hazánkban az ellenforradalom után Lukács György elméleti tevékenységét bírálták. A szerző részletesen tájékoztatja a szovjet olvasókat Szigeti József közismert Lukács-bírálatáról, taglalja Forgács László véleményét Lukács Györgyről. A szerző a bírálat lényegében egyetért, de Lukácsnak a különösről, mint esztétikai kategóriáról alkotott elméletét érdekesnek és megvitatásra érdemesnek tartja.

A mű legkiemelkedőbb részét azok a fejezetek alkotják, amelyek a valóság és a művészetek alapvető esztétikai kategóriáit tárgyalják. Az esztétikum lényegét a szerző a tárgyak és a jelenségek társadalmi tulajdonságaként határozza meg: az esztétikum kategóriája kifejezi az ember mint társadalmi lény valóság feletti uralmának a természetök fejlettségi fokától függő mértékét. Ez a meghatározás nem elég átfogó, nem elég általános, csak a természet jelenségeinek esztétikai értékelésénél érvényes, de a társadalmi jelenségek esztétikai tulajdonságait tükröző tragikus és komikus kategóriája esetében már nem kielégítő. Ha az esztétikum általános meghatározását lehet is kifogásolni, kétségtelen, hogy az egyes kategóriák külön-külön kellő elemzésben részesültek. Még a fenti hiba ellenére is, véleményünk szerint, ez a munka a legkövetkezetesebb, a belső ellentmondásoktól a legmentesebb az utóbbi évek esztétikai irodalmában.

A szép kategóriáját a szerző lényegileg Plehanov esztétikai munkái alapján dolgozta fel („Levelek cím nélkül” 1899—1900.). A szöveg mint a jelenségek társadalmilag hasznos, pozitív tulajdonságait határozza meg. Nagyon érdekes a szerzőnek az esztétikai érzések biológiai feltételeiről adott elemzése is. A szépről szóló fejezet a munka legjobb részei közé tartozik, és kitűnő összefoglalása annak, amit a marxista esztétika ennek a kategóriának az elemzése során eddig elért.

A legsikerültebb részek közé tartozik a fenségesről írt fejezet. A szerzőt már ezért is külön elismerés illeti, mert ezen a területen, bizonyos mértékig, úttörő munkát végzett. A fenségest a következőképp határozza meg: „A fenséges jelenség objektív társadalmi jelentősége mértéken felül nagy és rendkívül általános, teljes megismerése (és az ember szolgálatába állítása) az emberiség előtt álló feladat; a társadalom további fejlődése a fenségesnek még további határait, még jelentősebb tulajdonságait, minőségi jegyeit tárja majd fel. Ennek eredményeként a fenséges átélések az esztétikai élvezet mellett az embert a lelkesedés, egyben — ha hiányzik a tárgy

feletti teljes uralom — a félelem érzése is tölti el.” Mivel ennek a kategóriának a szocialista realista művészetben fontos szerepe van, a műnek ezt a fejezetét különösen érdekesnek tartjuk.

Jól sikerült a tragikus elemzése is. A szerző kitűnően felhasználja Arisztotelész és Hegel elméleti eredményeit. A tragikus elemzése során a szerző egy új fogalmat alkot, az „atragédia” fogalmát. Ez a kategória a tragikusnak az imperializmus feltételei közötti felbomlása kifejezésére szolgál. Az imperialista társadalom a teljes egoizmushoz, erkölcsi szolipszizmushoz vezet. A társadalomtól teljesen elszigetelt, egoista egyéniség bukása nem nyújt érzelmi feloldódást; a bukás az egyén számára az egész világ bukásával egyenlő. Ezt az elbukást nevezi Borev „atragédiának”, a tragédia ellentétének. A tragédia, a tragikus bukás mindig társadalmilag jelentős, értékes egyéniség bukása. A tragédia feltételez tudatos önfeláldozást, harcol a társadalmilag haladó eszmék győzelméért, és végső kicsengését tekintve, mindig optimista. Következésképp az imperialista társadalom által az erkölcsi szolipszizmushoz eljutott egyéniség bukása nem tragédia, hanem annak ellentéte: „atragédia”.

A komikus kategóriáját már sokkal gyengébben sikerült a szerzőnek elemeznie. Lényegileg újat nem nyújt ebben a fejezetben. A komikusnak társadalmi szempontból neveltséges jelenséggé váló meghatározását nem tarthatjuk kielégítőnek már csak azért sem, mert ez a meghatározás még nem mond semmit sem arról, hogy mit tarthatunk társadalmilag neveltségesnek. A tragikus kategóriája esetében a szerző világosan meghatározta, hogy tragédia a társadalmi életben akkor keletkezik, amikor az újnak a régi elleni szükségszerű harca az adott időben nem vezethet győzelemre. A komikus elemzése során nem sikerült ezt a magas elméleti színvonalat elérnie. De ettől függetlenül ez a rész is komoly segítséget nyújt a valóság komikus jelenségeinek és ábrázolásuknak a megértéséhez.

Ezután a művészetnek mint a valóság képszerű visszatükrözésének sajátosságait taglalja a szerző. Erről a fentiekben már volt szó, itt csak a következőt szeretnénk megjegyezni: a szerző a művészet sajátosságait a valóság esztétikai tulajdonságainak visszatükröződéseként fogja fel. Részletesen elemzi a valóság esztétikai tulajdonságai és a művészet sajátosságai közti összefüggéseket, figyelemmel kíséri, hogyan változott a művészet az embernek a valósághoz való esztétikai viszonya megváltoztatásával. Érdekesnek tartjuk a stílus és az alkotó módszer közti összefüggések elemzését is.

Az esztétikai kategóriák adott csoportosításával egyet lehet érteni. Kár, hogy a szerző a művészet gnoszeológiai kérdéseit viszonylag röviden elemzi. A valóság és a művészetek esztétikai tulajdonságait tükröző kategóriák elemzése sokkal alaposabb. Ez azzal magyarázható, hogy a művészetek, gnoszeológiai kérdéseit tárgyaló fejezetek a mű előző kiadásában még nem szerepeltek, és a szerzőnek még nem sikerült elég alapo-

san elemeznie az esztétikai kategóriák két csoportja közt meglévő kapcsolatot. A mű utolsó, az esztétikai revizionizmussal foglalkozó fejezetét különösen érdekesnek tartjuk a magyar olvasó számára. Kíváncsú lenne ezt a 28 ív terjedelmű könyvet magyarra lefordítani. Kétségtelen, hogy hiányosságai ellenére is kitűnő munka.

Jakócs Dániel

BIBLIOGRÁFIA

AZ 1961. ÉVI FILOZÓFIAI IRODALOM VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA II. RÉSZ

1. Általános jellegű művek

Handwörterbuch der Sozial-Wissenschaften.
(Hrsg. von E. v. Beckorath e. a.)
Stuttgart, Fischer 168 p.

XII. *International Philosophy Congress.*
Venice, 1958. 12. vol. Firenze, Sansoni.

2. Dialektikus és történelmi materializmus

Blakeley, T. J.E.: Soviet Scholasticism.
Dordrecht, Reidel, XIII + 176 p.

Босенко, В. А.: К вопросу о диалектике взаимоотношения «взрыва» и «скачка» в процессе движения. Киев, Изд. ун.-та, 130 с.

Cottier, G. M.—M.: Du Romantisme au
Marxisme. Paris, Alsatia, 232 p.

Cvekl, L.: Lid a osobnost v dejínách. Studie
z materialistické teorie dejin. Praha,
Stát. nakl.-vi polit. lit., 293 p.

*Домрачев, Г. М.—Ефимов, С. Ф.—Тимо-
феева, А. В.:* Закон отрицания отрица-
ния. Москва, Высшая школа, 139 с.

Fajkus, B.: Materiální jednota sveta.
Praha, Stát. nakl.-vi polit. lit., 113 p.

Filozofie a prirodni vedy, sbornik. Praha,
SNPL., 692 p.

Garaudy, R.E.: Perspectives de l'homme.
Paris, P. U. F., 354 p.

Hrzal, L. — Mácha, K.: Predmet a
metoda historického materialismu.
Praha, Stát. nakl.-vi polit. lit., 155 p.

Klaus, G.: Kybernetik in philosophischer
Sicht. Berlin, Dietz, 492 p.

Кули-Заде, З.: Роль надстройки в антаго-
нистическом обществе. Баку, 170 с.

Kusy, M.: Uvod do filozofie. Bratislava.
Osveta, 320 p.

Leff, G.: Tyranny of Concepts. (A critique
of marxism.) London, Merlin Bros.,
203 p.

Lenin, V. I.: Collected Works. Vol. 38.
Philosophical Notebooks. London,
Lawrence and Wishart, 638 p.

Мальковский, Г. П.: О массе и энергии в
современной физике. Казань, Изд. ун.-та,
178 с.

Мечников, И. И.: Этюды о природе чело-
века. Москва, АН СССР, 288 с.

Новинский, И. И.: Понятие связи в марк-
систской философии. Москва, Высшая
школа, 200 с.

Павлов, В. Т.: Отношение между поня-
тиями. Киев, Изд. ун.-та, 174 с.

Платонов, Г. В.: Диалектический мате-
риализм и вопросы генетики. Москва,
Соцэкгиз, 162 с.

Протасеня, П.: Проблемы общения и
мышления первобытных людей. Минск,
Минист. обр. БССР, 152 с.

Ruzanski, T.: Obrona potoczego rozumu.
Warszawa, Wiedza powszechna, 195 p.

Rybák, J.: Doba a umění. Praha, CS., 216 p.

*Sbornik Filozofickej fakulty University
Komenského, Philosophica.* Bratislava,
SPN., 383 p.

*Sbornik pro dějiny prirodnich ved a tech-
niky.* VI, Praha, NČSAV, 312 p.

*Sbornik II. ideologicko-metodologicke kon-
ference prirodovědecké fakulty Univ.
J. E. Purkyně v Brně.* Praha, SPN.,
92 p.

Шорохова, Е. В.: Проблема сознания в
философии и естествознании. Москва,
Соцэкгиз, 363 с.

Studies in Soviet Thought. (Ed.: M. M.
Bochenski and T. J. Blakeley.) Dor-
drecht, Reidel, IX + 141 p.

Uher, J.: Filozofia v boji o dnesok. Probl-
émy rozvoja filozofie na Slovensku po
roku 1945. Bratislava, SAV., 250 p.

Tucker, R.: Philosophy and Myth in Karl
Marx. Cambridge U. P., 263 p.

Васецкий, Г. С.: Развитие В. И. Лениным
марксистской философии в борьбе с
ревизионизмом (1907—1913 гг.). Москва,
Высшая школа, 326 с.

Velev, J.: Novodobé harmonické systémy
z hľadiska vedecké filozofie. Praha,
Nakl.-vi SCS Panton, 359 p.

*Вьприси на диалектичeskия материализъм
и на частните науки* (Ред.: Поликаров).
София, БАН, 838 с.

Vogel, H.: Zum philos. Wirken Max
Plancks. Berlin-Ost, Akad.-Verl., 255 p.

3. A filozófiatörténet klasszikusai

- Erasmus — Luther* : Discourse on Free Will. (Ed.: Ernst F. Winter.) N. Y., Ungar, XIII + 138 p.
- Kierkegaard, S.* : Der Einzelne und sein Gott. Freiburg, Herder, 180 p.
- Pines, S.* : A New Fragment of Xenocrates and its Implications. Philadelphia, American Phil. Soc., 23 p.
- Plato* : Collected Dialogues. N. Y., Pantheon, XXV + 1743 p.
- Platon* : Frühdialogie. Stuttgart, Artemis, 392 p.
- Plato's Meno*. Cambridge, U. P., VIII + 474 p.
- Smetana, A.* : Sebrané spisy II. Praha, NČSAV, 295 p.
- Taylor, R. ed.* : The Will To Live: Selected Writings of Arthur Schopenhauer. N. Y., Doubleday, XXVII + 365 p.
- Utopisti* (vyber). Bratislava, SVPL, 44 p.
- Voltaire* : Philosophical Dictionary. (Ed.: Wade Baskin.) N. Y., Phil Libr., 182 p.

4. Filozófiatörténet

- Anscombe, B. E. M. — Greach, P. T.* : Three Philosophers: Aristotle, Aquinas, Frege. Ithaca, Cornell U. P., XX + 162 p.
- Aristote et les Problemes de Méthode* (Symposium Aristotelicum). Louvain, U Publ., 362 p.
- Ayrault, R.* : La Genèse du romantisme allemand. Situation spirituelle de l'Allemagne dans la deuxième moitié du XVIII-e siècle. Paris, Aubier, 382 p.
- Boas, G.* : Rationalism in Greek Philosophy. Baltimore, Hopkins, XII + 488 p.
- Buhnet, J.* : Greek Philosophy — Thales to Plato. London, Macmillan, X + 360 p.
- Chiodi, P.* : La Deduzoine Nell-opera di Kant. Torino, Taylor 243 p.
- Chuang Tzu* Taoist Philosopher and Chinese Mystic. London, Allen and Unwin, 335 p.
- Colomer Eusebio, S. J.* : Nikolaus von Kues und Raimund Llull. Berlin, de Gruyter, 200 p.
- Constantino, A.* : Arthur Schopenhauer, Precursore del Tu Se Me? Milano, Tu Sei Me, 20 p.
- Day, C. B.* : The Philosophers of China: Classical and Contemporary. N. Y., Phil. Libr., 1962., 426 p.
- Disertori, B.* : Mazzini filosofo. Trente, Temi, 220 p.
- Düring, I.* : Aristotle's „Protrepticus”. Göteborg, 295 p.
- Flew, A.* : Hume's Philosophy of Belief; A Study of His First Inquiry. N. Y. Humanities., IX + 268 p.
- Gaiser, K.* : Platon und die Geschichte. Stuttgart, Holzboog; Bad Cannstatt, Fromann, 42 p.
- De Gennaro, A. A.* : The Philosophy of Benedetto Croce; An Introduction.: N. Y. Phil. Libr. 103 p.
- Gerlo, A.* : Lukrez-Gipfel der antiken Atomistik. Berlin, Akad. 20 p.
- Harris, B. F.* : Cicero as an academic. A study of “De nature deorum”. Auckland, U. of Auckland, 37 p.
- Lamana, E. P.* : Storia delle filosofie “Medio e Rinascimento”. Florence, Monnier, 467 p.
- Lugarini, L.* : Aristotele e L'Idée della filosofia. Firenze, La Nuova Italia Ed., IX + 278p.
- Mc Inérny, R. M.* : The Logic of Analogy: An Interpretation of St. Thomas. The Hague, Nijhoff, X + 184 p.
- Mc Rae, R.* : The Problem of the Unity of the Sciences: Bacon to Kant. Toronto, U. of Toronto P., X + 148 p.
- Meulen van der, J.* : Hegel, Die gebrochene Mitte. Hamburg, Meiner, 368 p.
- Miles, L.* : Croft and the Platonic Tradition. La Salle, Ill., Open Court, XIX + 239 p.
- Mill, J. S.* : The Philosophy of... (Ed: M. Cohen) N. Y., The Modern Libr., XXXVIII + 530 p.
- Mylonas, G. E.* : Eleusis and the Eleusinian Mysteries. Princeton, Princeton U. P., XX + 346 p.
- Pieper, J.* : Scholasticism. (Personalities and Problems of Mediaeval Philosophy.) London, Faber, 192. p.
- Raju, P. T.* : Indian Idealism and Modern Challenges, Chandigarh. Panjab, U. Publ. Bureau, 208 p.
- Rutten, C.* : Les catégories du monde sensible dans les „Ennéades” de Plotin. Paris, Société d'Édition „Les Belles Lettres”, 140 p.
- Ryan, J. K.* (ed.): Studies in Philosophy and the History of Philosophy. Vol. I. Washington, The Catholic U. of America P., VII + 221 p.
- Solmsen, F.* : Aisthesis in Aristotelian and Epicurean thought. Amsterdam, Noordhollandsche uitgevers maatschappij, 24 p.
- Solmsen, F.* : Cleanthes or Posidonius? The basis of stoic physics. Amsterdam, Noordhollandsche uitgevers maatschappij, 27 p.
- The Story of Scottish Philosophy.* (Ed.: D. S. Robinson) N. Y., Exposition P., 290 p.
- Thesleff, H.* : An Introduction to the Pythagorean Writings of the Hellenistic Period. Abo Akademi, 140 p.
- Vattimo, G.* : Il Concetto di Fare in Aristotele. Torino, U. di Torino, 145 p.

- Vuia, O.* : Remontée aux sources de la pensée occidentale. Paris, Centre Roumain de recherches, 121 p.
- Widgery, A. G.* : Interpretation of Hystory from Confucius to Toynbee. London, Allen and Unwin, 260 p.
- Wolff, H. M.* : Leibnitz, Bern, Francke, 442 p.

5. Ismeretelmélet és logika

- Armstrong, D. M.* : Perception and the Physical World. N. Y., Humanities, XII+196 p.
- Ayer, A. J.* : The Foundation of Empirical Knowledge. London, Macmillan, X+276 p.
- Brennan, J. C.* : A Handbook of Logic. N. Y., Harper, XI+250 p.
- Bridgman, P. W.* : The Logic of Modern Physic. N. Y., Macmillan, XIV+228 p.
- Buchler, J.* : The Concept of Method. N. Y., Columbia U. P., VII+180 p.
- Bunge, M.* : Intuition and Science. Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1962., X+142 p.
- The Concept and the Role of the Model in Mathematics and Natural and Social Sciences.* (Proceedings of Colloquium Dordrecht) Reidel, 194 p.
- Current Issues in the Philosophy of Science.* (Ed.: H. Feigl and G. Maxwell.) N. Y., Holt, Rinehart and Winston, IX+484 p.
- English Hill, T.* : Contemporary Theories of Knowledge. N. Y., Ronald, X+583 p.
- Hall, E. W.* : Our Knowledge of Fact and Value. Chapel Hill, U. of North Carolina P., 214 p.
- Heller, T.* : Logik und Axiologie der analogen Rechtsanwendung. Berlin, de Gruyter, XIX+145 p.
- Keene, G. B.* : Language and Reasoning. London, van Nostrand, X+136 p.
- Khatchadourian, H.* : The Coherence Theory of Truth. (A critical evaluation.) Beirut, American U., XI+230 p.
- Von Leyden, W.* : Remembering: A Philosophical Problem. N. Y., Philosophical Library, 128 p.
- Логико-грамматические очерки.* (Ред.: Баженов и др.) Москва, Высшая школа, 257 с.
- Miller, B.* : The Range of Intellect. London, Chapman, 251 p.
- Nicod, J.* : Le Problème logique de l'induction. Paris, P. U. F., VII+83 p.
- O'Neill, R. F. S. J.* : Readings in Epistemology. Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1962., VIII+240 p.
- Otázky dialektiky poznania.* (Red.: I. Hrusovsky.) Bratislava, SAV, 376 p.

- Paul, L.* : Persons and Perception. London, Faber and Faber, 231 p.
- Павлов, Т.* : Теория на отражението и нашата съвременност. София, БАН, 168 с.
- Поликарпов, А.* : Материя и познание. Вопросы на марксистическата теория на познанието. София, БАН, 188 с.
- Popper, K. R.* : On the Sources of Knowledge and of Ignorance. Oxford U. P., 33 p.
- Runes, D. D.* : The Art of Thinking. N. Y., Phil. Libr., 90 p.
- Scholz, H.* : Concise History of Logic. N. Y., Phil. Libr., VIII+140 p.
- Strawson, P. F.* : Introduzione alle teoria logica. Turin, Einaudi Ed., XXII+344 p.
- Stoll, L. L.* : Sets, Logic and Axiomatic Theories. London, Freeman, 349 p.
- Toulmin, S.* : Foresight and Understanding: An Enquiry into the Aims of Science. Bloomington, Indiana U. P., 116 p.
- Ungersma, A. J.* : The Search for Meaning. London, Allen and Unwin, 188 p.
- Veltri, L.* : Logica e matematica. Turin, ILTE, 406 p.
- Weigen, G. — Madden, A. G.* : Knowledge: Its Values and Limits. New Jersey, Prentice-Hall, VIII+118 p.
- Whitehead, A.* : The Interpretation of Science. N. Y., Liberal Arts P., XIV+724 p.
- Windelband, W.* : Theories in Logic. N. Y., Phil. Libr., X+81 p.
- Zeichen und System der Sprache.* Veröffentlichung des I. Intern. Symposiums „Zeichen und System der Sprache“. Berlin, Akad. Verl., XII+289 p.

6. Mai burzsoá filozófia

- Adler, G.* : The Living Symbol: A Case Study in the Process of Individuation. N. Y., Bollingen Foundation, 463 p.
- Adler, M. J.* : The Idea of Freedom: A Dialectical Examination of the Controversies about Freedom, Vol. II. N. Y. Doubleday, X+754 p.
- Arendt, H.* : Between Past and Future. Faber, 246 p.
- Armstrong, D. M.* : Perception and the Physical World. London, Routledge and Kegan Paul, XII+196 p.
- Austin, J. L.* : Philosophical Papers Ed.: J. O. Urmson and G. J. Warnock. Oxford U. P., Clarendon, 242 p.
- Banfi, A.* : Filosofi contemporanei; a cura di Remo Cantoni. Milan, Parenti Ed., XVIII+360 p.
- Barrett, W.* : Irrational man. A study in existential philosophy. London, Heinemann, 278 p.

- Bentz, H. W.* : Karl Jaspers in Übersetzungen. Frankfurt/M, Bentz.
- Bibliographic Sources of Existential Thought.* Comp. by Arthur Burton and Donald T. Lunde. San Jose, Agnews State Hospital, 52 p.
- Blanshard, B.* : Reason and Goodness. N. Y., Macmillan, 451 p.
- Brightbill, Ch. K.* : Man and Leisure: A Philosophy Recreation. Prentice Hall, XI+292 p.
- Bross, I. D. J.* : Prévission et Décisions rationnelles. Paris, Dunod.
- Carvalho Domingo* : Die ontische Struktur. Pfullingen, Neske, 184 p.
- Chambers F. P.* : Perception, Understanding and Society: A Philosophical Essay on the Arts and Sciences and on the Humaine Studies. London, Sidwick and Jackson, 300 p.
- Churchman, C.* : Prediction and Optimal Decision: Philosophical Issues of a Science of Values, Englewood Cliffs, Prentice Hall, XV+394 p.
- University of Colorado Studies.* Series in Phil. Colorado, U. of Colorado P., 107 p.
- Conrad—Martius, H.* : Der Selbstaufbau der Natur. München, Kösel, 498 p.
- Corvez, M.* : La Philosophie de Heidegger. Paris, P. U. F., 134 p.
- Danzer—Vanotti, H.* : Die Strahlen des Lichtes; Die Erklärung des Michelson-Experiments heute. Schweningen/Neckar, Kuhbdruck Verl. 154 p.
- D'Arcy, E.* : Conscience and its right to freedom. London, Sheed and Ward, X+277 p.
- Das, M. N.* : The Political philosophy of Jawahrlal Nehru. London, Allen and Unwin, 256 p.
- Dilthey, W.* : Meaning in History. W. Dilthey's Thoughts on History and Society. (Ed.: H. P. Rickman), London, Allen and Unwin, 170 p.
- Experience, Existence and the Good,* Essays in honour of Paul Weiss. (Ed.: I. C. Lieb), Southern Ill., U. P., X+309 p.
- Le Fait et le Droit.* Bruxelles, Bruylant, 278 p.
- Filosofia della alienazione e analisi esistenziale.* (By various authors.) Padova, CEDAM., 250 p.
- Feick, H.* : Index zu Heideggers „Sein und Zeit“. Tübingen, Niemeyer 106 p.
- Findlay, J. N.* : Values and Intentions: A Study in Value-Theory and Philosophy of Mind. London, Allen and Unwin; N. Y., Macmillan, 442 p.
- Fischer, R.* : Masse und Vermassung. Zürich, Polygraphischer V. 107 p.
- Galeffi, R.* : Presencia de Bergson. Bahia, da Bahia, 83 p.
- Galuppi, P.* : Lettere filosofiche. Florenz“ Monnier, XIX+163 p.
- Gryst, E.* : Talk Sense! A Pilgrimage Through Philosophy. N. Y., Macmillane IX+111 p.
- Guillant, L.* : Jeunes «difficites» ou temps difficiles? Paris, Scarabée, 79 p.
- Haecker, T.* : Satire und Polemik. Der Geist des Menschen und die Wahrheit. München, Kösel, 449 p.
- Hall, E. W.* : Our Knowledge of Fact and Value. (Intr.: E. M. Adams.) Chapel Hill, U. of North Carolina XVIII+220 p.
- Hart, H. L. A.* : Punishment and the Elimination of Responsibility. U. of London, Athlone P., 32 p.
- Häusler, F.* : Weltenwille und Menschenziele in der Geschichte. Dornach, Philosoph.-anthroposophischer V., 183. p.
- Hesse, M. B.* : Forces and Fields. Edinburgh, Nelson, X+318 p.
- Jameson, F.* : Sartre: The Origins of a Style. New Haven, Yale U. P., XII+224 p.
- Jones, O. R.* : The Concept of Holiness. London, Allen and Unwin, 200 p.
- Juritsch Martin, S. A. C.* : Sinn und Geist, ein Beitrag zur Deutung der Sinne in der Einheit des Menschen. Freiburg/Schweiz, U. V., 316 p.
- Kaminski, S.* : Pojecie Nauki I Klsyfikacja Nauk. Lublin, Towarzystwo Naukowe Katolickiego U. Lubelskiego, 154 p.
- Kirkwood, M. M.* : Santayana: Saint of the Imagination. Toronto, U. of Toronto P., XII+240 p.
- Landsberg, P. T.* : Entropy and the Unity of Knowledge. Cardiff, U. Wales P., 27 p.
- Lane, R. E.* : The Liberties of Wit: Humanism, criticism and the Civic Mind. New Haven, Yale U. P., 141 p.
- Linke, P. F.* : Niedergangerscheinungen in der Philosophie der Gegenwart: Wege zu ihrer Überwindung. München/Basel, Reinhardt, 154 p.
- Lovejoy, A. O.* : The Reason, the Understanding and Time. London, Hopkins; Oxford U. P., 210 p.
- Lovejoy, A. O.* : Reflections on Human Nature. Baltimore, Hopkins, VI+275 p.
- Margenau, H.* : Open Vistas: Philosophical Perspectives of Modern Science. New Haven, Yale U. P., X+256 p.
- Mauchaussat, G.* : L' Idéalisme de Lachelier. (Bibliothèque de Philosophie Contemporaine) Paris, P. U. F., 224 p.
- Matheson, R.* : The Philosophy of All Possible Revelation. N. Y., Greenwich Book Publ., 100 p.
- Melden, A. I.* : Free Action. London, Routledge and Kegan Paul, X+226 p.

- Meisen Van A. G.*: Science and Technology. Louvain, Nauwelaerts; Pittsburgh, Duquesne U. P., IX+373 p.
- Mullin, A. A.*: Philosophical Comments on the Philosophies of Charles Saunders Peirce and Ludwig Wittgenstein. U. of Illinois, 68 p.
- Murphely, M. G.*: The Development of Peirce's Philosophy. Harvard U. P.; London, Oxford U. P. IX+432 p.
- Oppenheim, F. E.*: Dimensions of Freedom. N. Y., St. Martin's P., 242 p.
- Orsini, G. N. G.*: Benedetto Croce: Philosopher of Art and Literary Critic. Carbondale, Southern Ill. U. P., X+379 p.
- Ortes, G.*: Riflessioni di un filosofo americano. Turin, Einaudi, XXXI+105 p.
- Osborn, A. W.*: The Future Is Now: The Significance of Precognition (Intr. E. J. Garnett). New Hyde Park, N. Y., U. Books, 1962., 254 p.
- Papi, F.*: Il pensiero di Antonio Banfi. Milan, Parenti, XIII+545 p.
- Passmore, J.*: Philosophical Reasoning. London, Duckworth, IX+150 p.
- Popper, K. R.*: The Poverty of Historicism. London, Routledge and Kegan Paul, X+166 p.
- Prospects for Metaphysics: Essays of Metaphysical Exploration.* N. Y., Philosophical Libr., 240 p.
- Radhakrishnan*: An idealist View of Life. London, Unwin Books, 279 p.
- Randall, J. H.*: The School of Padua and the Emergence of Modern Science. Padua, Antenore, 141 p.
- Raymond, A.*: Dimensions de la conscience historique. Paris, Plon, 341 p.
- Reininger, R.*: Nachgelassene philosophische Aphorismen aus den Jahren 1948—1954. Wien, Österreichische Akad. der Wissensch. Phil Hist. Klasse, 229 p.
- Relativism and the Study of Man.* Princeton, Van Nostrand.
- Rintelen, J. von*: Beyond Existentialism. London, Allen and Unwin, 264 p.
- Roczniki Filozoficzne, Prace Z Zakresu Filozofii Przyrody, Tom VIII, zeszyt 3.* Lublin, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 150 p.
- Russell, B.*: Fact and Fiction. London, Allen and Unwin, 292 p.
- Russolo, L.*: Al di la della materia. Milan, Ferriani, 396 p.
- De Santillana, G. D.*: The Origins of Scientific Thought. N. Y., New American Libr., 320 p.
- Scheler, M.*: Ressentiment. Glencoe, Illinois, Free P., 201 p.
- Schlegel, R.*: Time and the Physical World. Michigan, The Michigan State U. P., 211 p.
- Schweitzer, A.*: Pilgrimage to Humanity. N. Y., Philosophical Libr., 107 p.
- Self, Religion, and Metaphysics: Essays in Memory of James Bissett Pratt.* (Ed.: G. E. Myers.) N. Y., Macmillan, X+241 p.
- Severgnini, D.*: La Inevitable Illusione. Turin, Societa Ed. Internazionale, 266 p.
- Spazier, K.*: Antiphädon oder Prüfung einiger Hauptbeweise für die Einfachheit und Unsterblichkeit der menschlichen Seele. Berlin, Akad. 145 p.
- Stace, W. T.*: Mysticism and Philosophy. London, Macmillan, 349 p.
- Strich, W.*: Telos und Zufall. Tübingen, Niemeyer, 245 p.
- Swabey, M. C.*: Comic Laughter; A Philosophical Essay. New Haven, Yale U. P., VI+251 p.
- Taylor, P. W.*: Normative Discourse. Englewood Cliffs, Prentice-Hall, XVII+360 p.
- Thévenaz, P.*: La Condition de la Raison Philosophique. Neuchâtel, Baconnière, 1960., 188 p.
- Tonnies, F.* — *Paulsen, F.*: Briefwechsel 1876—1908. (Ed.: O. Klose etc.) Kiel, Hirt, XX+422 p.
- Veltri, L.*: Spiritualismo Positivo. Palermo Mori and Figli, 50 p.
- Varola y Morales, F.*: Obras de F. Varela. (Lecciones de filosofia.) La Habana, U. de la Habana, 325 p.
- Waddell, W.*: Structure of Laws as represented by symbolic methods. San Diego, Ward Waddell, 99 p.
- Waelhens, A. de*: La philosophie et les expériences naturelles. The Hague, Nijhoff, 211 p.
- Studies in Whitehead's Philosophy.* Tulance Studies in Phil., New Orleans, Tulane U., 113 p.
- The Relevance of Whitehead: Philosophical Essays in Commemoration of the Centenary of the Birth of Alfred North Whitehead.* (Ed.: I. Leclerc.) N. Y., Macmillan; London, Allen and Unwin, 383 p.
- Whitehead, A.*: His Reflections on Man and Nature. N. Y., Harper XIV+177 p.
- Whitehead, A. N.*: Adventures of Ideas. Cambridge U. P., 302 p.
- Whitrow, G. J.*: The Natural Philosophy of Time. London and Edinburgh, Nelson, XI+324 p.
- Widgrey, V. F.*: A Philosopher's Pilgrimage. London, Allen and Unwin, 204 p.

7. Szociológia

- Ageing and Leisure.* A research perspective into the meaningful use of time. N. Y., Oxford U. P., XVI+447 p.

- Anderson, N.* : Work and leisure. London, Routledge and Kegan Paul, XIV + 266 p.
- Bion W. R.* : Experiences in groups and other papers. London, Tavistock Publ., 198 p.
- Bramson, L.* : The Political Context of Sociology. Princeton, Princeton U. P., XI+164 p.
- Bourrigaud, F.* : Exquisse d'une théorie de l'autorité. Paris, Plon, 423 p.
- Community political systems.* Glencoe, Free P., 259 p.
- Conformity and Deviation* (Ed. I. A. Berg. and B. M. Bas) N. Y., Harper VIII + 449 p.
- Duveau, G.* : Sociologie de l'utopie et autres «essais». Paris, P. U. F., XVI+116 p.
- Ferrarotti, F.* : La sociologia Come Partecipazione E. Altri Saggi. Torino, Taylor Torino ed., 248 p.
- Freedom and Responsibility* : Readings in Philosophy and Law. Stanford; Stanford U. P., IX+547 p.
- Friedmann, G. N. P.* : Traité de sociologie du travail. Paris, A. Colin, Tome I: 1961. Tome II: 1962., 436 p.
- Fromm, E.* : May Man Prevail? N. Y., Doubleday, XV+252 p.
- Habermas, J.—Friedeburg, L.—Oehler, C.—Weltz, F.* : Student und Politik. Eine soziologische Untersuchung zum polit. Bewusstsein Frankfurter Studenten. Neuwied, Luchterhand, 369 p.
- Histoire générale du travail.* Tome IV: La civilisation industrielle (de 1914 à nos jours). Paris, Nouvelle Libr. de France.
- Horowitz, I. L.* : Philosophy, Science and the Sociology of Knowledge. Oxford, Blackwell, XI+169 p.
- Hourdin, G.* : Une civilisation des loisirs. Paris, Calmann-Lévy, 208 p.
- Isambert, F. A.* : Christianisme et classe ouvrière. Jalons pour une étude de sociologie historique. Paris, Cèterman, 261 p.
- Lefèbvre, H.* : Critique de la vie quotidienne. Tome II : Fondements d'une sociologie de la quotidienneté. Paris, l'Arche, 360 p.
- Naville, P.* : L'automation et le travail humain. Rapport d'enquête (France 1957—1959). Paris, Ed. du Centre Nat. de la Recherche Scientifique, 743 p.
- Neuloh, O.—Braun, R.—Werner, E.* : Die durchlaufende Arbeitsweise. Sonntagsarbeit im Urteil der Stahlarbeiter. Tübingen, Mohl, XVI+304 p.
- Newcomb, T. M.* : The acquaintance process. N. Y., Holt, Rinehart and Winston, XV+303 p.
- Parsons, T.* : Structure and process in modern societies. Glencoe, Free P., 1960., 344 p.
- Pierre, A.* : Les femmes en Union soviétique. Leur rôle dans la vie nationale. Paris, Spes, 318 p.
- Reiser, O. L.* : Man's New Image of Man. Pittsburgh — Boxwood, VIII+174 p.
- Sellier, F.* : Stratégie de la lutte sociale. France 1936—1960. Paris, Ed. ouvrières, 351 p.
- Smith, J. H.* : The Univ. teaching of social sciences. Industrial sociology. Paris, UNESCO, 126 p.
- Trenaman, J.—Mc Quail, D.* : Television and the political image. A study of the impact of television on the 1959 general election. London, Methuen, 287 p.
- Touraine, A.—Ragazzi, O.* : Ouvriers d'origine agricole. Paris, Ed. du Seuil, 128 p.
- Verba, S.* : Small groups and political behaviour. A study of Leadership, Princeton, Princeton U. P., XII+273 p.
- Verscheure, J.—Deprost, G.—Traulle, C.* : Aspects sociologiques de la pratique dominicale. Diocèse de Lille. Lille, Centre Diocésain d'études socio-religieuses, 377 p.
- Vincent, E.* : Unmarried Mothers. N. Y., The Free P. of Glencoe, X+308 p.
- Willems, E.* : Dictionnaire de sociologie. Paris, Rivière, 272 p.

8. Etika

- Bennet, J. G.* : The Dramatic Universe. Vol. II. (Foundations of Moral Philosophy). London, Hodder and Stoughton, XXVIII+356 p.
- Binkley, L. J.* : Contemporary Ethical Theories, N. Y., Phil. Libr., 203 p.
- Findlay, J. N.* : Values and Intentions. London, Allen and Unwin; N. Y., The Macmillan, 442 p.
- Greene, N. N.* : Jean-Paul Sartre, The Existentialist Ethic., London, Cresset P., VII+213 p.
- Le Senne, R.* : Traité de morale générale. Paris, P. U. F., VII+759 p.
- MacMurray, J.* : Persons in Relation. N. Y. Harper, 355 p.
- Paton, H. J.* : The Moral Law. London, Hutchinson U. Libr., 151 p.
- Rieff, Ph. F.* : The Mind of the Moralist. N. Y., Doubleday, XVII+441 p.
- Russell, B. A. W.* : Marriage and morals. London, Allen and Unwin, 158 p.
- Schweitzer, A.* : Civilization and Ethics. London, Unwin, 248 p.
- Шушкин, А. Ф.* : Основы марксистской этики. Москва, Изд. инст. международных отн. 528 с.

Селиванов, Ф. А.: Этика. Очерки. Томск, 185 с.

Swabey, W. C.: Ethical Theory from Hobbes to Kant. N. Y., Phil. Libr., 284 p.

Wilson, J.: Reason and Morals. N. Y., Cambridge U. P., VII+187 p.

9. Esztétika

Baudelaire, Ch.: O sztuce. Szkice krytyczne Wrocław etc., Zakład narodowy im Ossolinakich, XLIX, (I)+245 p.

Bayer, R.: Histoire de l'esthétique. Paris, Colin, 403 p.

Bayer, R.: L'esthétique mondiale au XXe siècle. Paris, P. U. F., 238 p.

Boereboom, M.: Beschouwingen over muziekkritiek en muziekanalyse. Brussel, Mededelingen van de Kkl. Vlaamse acad. voor wetenschappen, letteren en schone kunsten. 65 p.

Brecht, B.: Schriften zum Theater. Über eine nicht-aristotelische Dramatik. Berlin-Frankfurt/M, Die Bibliothek Suhrkamp., 292 p.

Cameron, J. M.: Poetry and Dialectic, (An Inaugural Lecture.) Leeds U. P., 34 p.

Estetyka. (Red.: W. Tatarkiewicz e. a.) Warszawa (Polska akad. nauk, Inst. filozofii i socjologii), 293 p.

Hostinsky, O.: O hudbe. Praha, SHV., 564 p.

Из истории эстетической мысли древности и средневековья. (Ред.: Берестнев и др.). Москва, АН СССР, 342 с.

Kerry, S. S.: Schiller's Writings on Aesthetics. Manchester, U. P., IX+178 p.

Pareyson, L.: L'Estetica, E I Suoi Problemi. Milan, Marzorati, 408 p.

Prispevky k teorii socialistického realismu. Praha, SPN, 1960., 144 p.

Sindelár, D.: Estetické vnímaní. Praha, NČSVU., 260 p.

Váross, M.: Teoria realizmu vo vytvarnom umeni. Bratislava, SAV, 264 p.

Василев, С.: Эстетически проблемы в творчестве на Йордан Йовков. София, БАН, 296 с.

10. Vallás és ateizmus

Brümmer, V.: Transcendental Criticism and Christian Philosophy. Franeker, Wever, 1962., 295 p.

Budge, E. S. W.: Osiris: The Egyptian Religion of Resurrection. New Hyde Park, U. Books, XLIII+440 p.

Corkey, R.: A Philosophy of Christian Morals of Today. London, Allen and Unwin, 152 p.

Eliade Mircea: Das Mysterium der Wiedergeburt. Zürich, Rascher, 264 p.

Jakobs, L.: Studies in Talmudic Logic and Methodology. London, Vallentine, Mitchel, IX+164 p.

Карлюк, А. С.: Очерки по научному атеизму. Минск, АН БССР, 585 с.

Kaufmann, W.: Religion from Tolstoy to Camus. N. Y., Harper, 450 p.

Критика религиозной идеологии (Ред.: Гапочка и др.). Москва, 263 с.

Loukotka, I.: Zkusemosti z vedeckoateistické výchovy zaku. Praha, SPN., 116 p.

Митрохин, Л. Н.: Христианская «наука жизни». Москва, Госполитиздат, 127 с.

Nahodil, O.—Robek, A.: Puvod náboženství. Praha, Orbis, 528 p.

Proceedings of the American Catholic Philosophical Association. Washington, D. C., The Catholic U. of Am. 254 p.

Reconstruction in Religion: A Symposium. Boston, Beacon, XVI+253 p.

Sládková, E.: Poznání a náboženská vira. Praha, SNPL., 64 p.

Smith, J. E.: Reason and God. New Haven, Yale U. P., XV+274 p.

Tagore Rabindranath: The Religion of Man. London, Unwin, 128 p.

Угринович, Д. М.: О специфике религии. Москва, Изд. ун-та, 156 с.

Valentin, A.: Ştiinţă si religie. Bucuresti, Ed. politică, 84 p.

Veda, vira, povére. Sbornik. Brno, KN., 192 p.

Wilson, J.: Philosophy and Religion. Oxford, U. P., VII+119 p.

Wolfson, H. A.: Religious Philosophy: A Group of Essays. Cambridge, Massachusetts, The Belknap P. of Harvard U. P., XII+278 p.

Vajda Mihály

A „Demográfia” a szociológus szemével

A szorosan vett szakkörökön túl is egyre ismertebbé válik a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Elnökségi Bizottsága és a Központi Statisztikai Hivatal 1958-ban megindult folyóirata, a „Demográfia”. A Szabady Egon szerkesztésében megjelenő folyóirat tartalmával, színvonalával egyaránt megérdemli ezt a már nemzetközi méretekben is egyre inkább megnyilvánuló figyelmet és érdeklődést, hiszen éppen ez a folyóirat járult hozzá nem utolsó sorban a magyar demográfiai tudomány nemzetközi jó híréhez is.

A „Demográfia” tartalmi tagolása, amely különválasztja a tanulmányokat, a közleményeket, valamint a „Figyelő” és „Irodalom” rovatot, különösen alkalmas arra, hogy technikailag is segítse a folyóirat többretű céljának elérését, nevezetesen a demográfia tudományát reprezentáló tanulmányok publikálását, egyes demográfiai jelenségekről való egyszerű beszámolást, a hazai és a külföldi tudomány-szervezeti, tudományfejlődési és más hírekről való friss tudósítást és a demográfia, valamint a kapcsolódó és a határtudományok irodalmának színvonalas, értékelő jellegű ismertetését.

Nem véletlenül utaltunk — mindjárt írásunk elején — a folyóirat technikai jellegű tagolására, hiszen az ily módon tagolt tartalom minden vonatkozásban megérdemli a szociológiával, sőt a filozófiával foglalkozók figyelmét is. A demográfiai jelenségek ugyanis sok vonatkozásban összefüggenek a szociológiai jelenségekkel, és a hazai szociológia művelőinek mindenképpen hasznos ezekkel a jelenségekkel akár számszerűségükben, akár elemzésükben megismerkedniük, és igen sok tanulsággal szolgálhat számunkra a demográfia és a szociológia érintkező problémáit, területeit átfogó irodalmi rovat is.

Az elmondottakon túlmenően azonban már csak az az egy tény is követeli a „Demográfia” ismertetését, hogy a demográfia és a szociológia határtudományok.

Sajnos, az adott keretek között nem áll

módunkban a szociológia és a demográfia sokrétű és nem egyszer rendkívül matematikus viszonyának bármilyen kisigényű elemzését akár csak meg is kísérelni. (Más helyütt megpróbáltunk már ehhez az elemzéshez valamivel hozzájárulni.¹) Csupán annyit jegyzünk meg, hogy ez a viszony akkor válik problematikussá, amikor és amennyiben a demográfia tudománya több, mint egyszerű népesedés-statisztika, más szóval akkor, amidőn a demográfia meghaladja az eddig általánosan központi tekintett formális aspektust,² vagy amidőn többé válik, mint egyszerű morfológia. Bár ellentétes tendenciák is vannak — különösen a szociális morfológia francia szociológiai felfogásában, amely a szociológiába igyekszik olvasztani a demográfiát —, világszerte csaknem általánosnak mondható a demográfia igénye a formális, a pusztán népesedés-statisztikai szint meghaladására, megőrizve egyúttal a konkrét vizsgálatok gyakorlatát, a matematika alkalmazásának eddig is bevált módszertani fogásait. Ez igény valósággá válása, persze, közelebb viszi a demográfiát a szociológiához, és ha nem is változtatja annak részévé, ahogyan sokan, főleg a nyugati szociológiában állítják — mindenesetre tudatossá teszi a szociológia és a demográfia számára egyaránt, hogy a demográfia mint tudomány csak társadalmi tartalommal képzelhető el, vagy, ahogy a nyugati demográfia egyik ismert alakja mondta: csak történeti szociológiai népeségtan van.³

¹ Vö. *Kulcsár Kálmán*: Demográfia és szociológia. — Demográfia 1962. V. évf. 2.sz.

² A demográfia sokak által központi tekintett formális aspektusának meghaladásáról tanulságosan ír *Davis, Kingsley*: *The Sociology of Demographic Behavior*. — *Sociology Today. Problems and Prospects*. Ed. by *Merton, R. K.* — *Broom L.* — *Cottrell L. S.* New York, 1959. 311. o.

³ Vö. *Mackenroth, Gerhardt*: *Bevölkerungslehre*. — *Gehlen A.* — *Schelsky H.*: *Sozi-*

Rendkívül örvendetes, hogy a magyar demográfia — és ezt a nemzetközi demográfiai tudományban elfoglalt előkelő helye is mutatja — nem választotta a fejlődésnek a könnyebb, de ma már inkább konzervatívnak mondható útját, hanem állandóan és sikeresen törekszik a népesség-statisztikai szint meghaladására, a modern értelemben vett népességtudomány kialakítására. Ebből adódik azután a következtetés, hogy a mai magyar szociológia nem mellőzheti kutatásai során a demográfia (mint tudomány és mint folyóirat) eredményeit és ennek során a folyóirat értékelését sem.

Mint mondtuk, a „Demográfia” első évfolyama 1958-ban indult. Az azóta eltelt több mint négy év terméséről, persze, nem adhatunk képet, de rendkívül hiányos lenne értékelésünk akkor is, ha csak a legutóbbi, az 1961. esztendő tennénk szemügyre. Indokoltnak tűnik az 1960—1961. évfolyam és az 1962-ben az ismertetésünk megírásáig megjelent egyetlen szám összefogása. Az összefogás kézenfekvő indoka az a tény, hogy magára a folyóiratra is jellemzően hatott ebben a két esztendőben az 1960. évi népszámlálás. Nem kevesebb, mint kilenc tanulmány és közlemény érinti e két esztendőben valamilyen formában a népszámlálást, és ez a szám egy évente négyszer megjelenő, nem túl nagy terjedelmű folyóirat esetében jellemzően jelentős.

Ha a népszámlálással kapcsolatban már számokat emlegettünk, folytassuk és egyben kezdjük is értékelésünket egy kis statisztikával. Próbáljuk meg a megjelent tanulmányok és közlemények számának megoszlásából megfigyelni a magyar demográfia tudományának és folyóiratának érdeklődését az egyes jelenségek iránt. Az említett időszakban kilenc tanulmány és közlemény foglalkozott elméleti és módszertani kérdésekkel, kilenc a szélesebb értelemben vett termékenység, hét a halálozás, hat a házasság és a család és három a mobilitás problémáival, míg 15 a demográfia egyéb kérdéseivel. A kiemelt problémakörök a demográfia központi és hagyományos érdeklődési területei, éppen ezért rendkívül izgalmas kérdés, hogy pontosan ezeken a hagyományos területeken hogyan érvényesülnek a modern demográfia kutatásai és értékelési módszerei.

I.

A legkifejezettebb az érdeklődés a születés problémakörével összefüggő jelenségek iránt, amelyeket egyszóval, mint a

termékenység problematikáját jelöltünk meg. Az érdeklődés, természetesen, nem véletlen, hiszen a születések számának alakulása szinte az egész világon felhívja magára a figyelmet, és se szeri, se száma azoknak a demográfiai és szociológiai vizsgálatoknak és tanulmányoknak, amelyek a jelen nagy „demográfiai forradalmával”⁴ a legkülönbözőbb aspektusokból foglalkoznak. Valóban demográfiai és szociológiai szempontból egyaránt sokat vitatott tény a születések számának csökkentése, és különösen Magyarországon indokolt e jelenség iránt megnyilvánuló érdeklődés. A magyar demográfiai irodalomban első sorban azok a tanulmányok nagy jelentőségűek, amelyek e probléma társadalmi hátterét kutatják, amelyek sajátos, pontosan e jelenség felderítésére irányuló konkrét vizsgálatok alapján kísérik meg felfedni a termékenység társadalmi tényezőit. Az első ilyen tanulmány, amely a Demográfiaiban megjelent, még az 1959. évre esik: Acsádi György—Klinger András „A termékenység, a családtervezés és a születésszabályozás néhány kérdése.”⁵ Tekintettel azonban arra, hogy az e tanulmányban ismertetett vizsgálat sok tekintetben más, későbbi írások alapjául is szolgál, meg kell emlékeznünk róla. Ez a tanulmány egyrészt a születésszabályozás és a családtervezés összefüggéseinek feltárásával, másrészt azzal, hogy kereste az ebben a jelenségben közreható, egyebek között társadalmi tényezőket, megkísérelte ezeket izolálni és definiálni, valamint a szokásos demográfiai mutatók, különösen a társadalmi-gazdasági rétegek és kor szerinti bontásban vizsgálni, sok, szociológiai szempontból is jelentős következtetésre jutott. Benyomásunk szerint a vizsgálat során gyűjtött anyag, noha más tanulmányok is építenek rá (pl. a Nemzetközi Népeségtudományi Unió 1961. évi New-York-i konferenciáján megvitattott „A termékenység néhány tényezője Magyarországon”, Acsádi György tollából⁶), még távolról sincs minden vonatkozásában kiaknázva, és az eddigi beszámolók inkább csak előzetes képet adnak a vizsgálat során feltárult jelenségekről. Az említett problémát tárgyaló jelentősebb tanulmányok, különösen Mód Aladárné „Születésszám és életszínvonal”⁷, Klinger András „A társadalmi rétegenként differenciált termékenység ala-

⁴ Girard Alain: Démographie Sociale. — Traité de Sociologie. Publié sous la direction de Georges Gurwitsch. Tome I. Paris.

⁵ Demográfia, 1959. II. évf. 2—3. sz.

⁶ Demográfia 1961. IV. évf. 4. sz.

⁷ Demográfia. 1961. IV. évf. 3. sz.

ologie. Ein Lehr — und Handbuch zur modernen Gesellschaftskunde. Düsseldorf-Köln. 1955. 68. o.

kulása Magyarországon⁸ (amelyet egyébként az NNU említett konferenciája szintén megvitatott), valamint Miltényi Károly „A születéskorlátozás szociális és lélektani háttere⁹ (amelyek jobbra konkrét felvételek alapján készültek), mind közelebb visznek a probléma társadalmi-gazdasági összefüggéseire, mert egy „társadalmi-gazdasági szempontból fejlett népességnél a nők termékenységének meghatározásában a biológiai tényezők csaknem teljesen háttérbe szorulnak, s azt döntő mértékben a társadalmi-gazdasági tényezők határozzák meg¹⁰, és feltárnak olyan jelenségeket is, amelyek a születésszám alakulásán túlmenően is jelentősek mai társadalmunk arculatában, espedig szociológiai szempontból is. Csak néhányat említünk, nem is a legfontosabbak közül, ilyen pl. a bányász társadalmi-gazdasági réteg viselkedésének hasonlósága a mezőgazdasági népességhez több szempontból, de elsősorban a családtervezés vonatkozásában. A születésszabályozás problematikájában vetődött fel, de ennél szélesebb jelentőségű társadalmi jelenségre mutat pl. az, hogy a termelősövetkezeti tagság társadalmi magatartása még közel áll az egyéni parasztokéhoz. Társadalmilag sok szempontból érdekes jelenség az, hogy a családtervezés a kereső nők körében elterjedt, és hogy ezek a nők általában kis családokra törekednek, vagy ennek fordítottja: még gyermek esetén sem kívánnak lemondani kereső foglalkozásukról, és hogy társadalmi-kulturális igényeik még gyerek esetén is magasabbak, mint csak a háztartásban dolgozó nőké. Mély társadalmi tartalmat takar az a megállapítás is, hogy „a felvétel során megkérdezett nők többsége születéskorlátozásának indokaként olyan személyi, illetve családi körülményeket jelölt meg, amelyekből kitűnik, hogy a demográfiai magatartás módosulását a családi élet kereteinek és a női szerepkör szubjektív megítélésének jelentős megváltozása idézte elő.¹¹

A sok, rendkívül figyelemre méltó megállapítás értékét azonban még tovább lehetett volna növelni, és egyben a kutatott jelenségekhez is közelebb kerülni, a vizsgálatok bizonyos mélyítése, más módon szerzett ismeretekkel való fokozottabb összekapcsolása útján. Ha pl. megállapítjuk, hogy a „már egy vagy több gyermekkel bíró idősebb nem házas nők része további teherbeesésével kapcsolatban egyre

inkább közömbössé válik¹², akkor ez a jelenség nyilvánvalóan többet jelent, mint azt, hogy a fiatalabb korosztálybeli nem házas nők könnyebben fordulnak a művi vetüléshez. Szociológiai szempontból rendkívül jelentős lehet ugyanis az a körülmény, hogy esetleg e nők többsége nem törvényes házasságban ugyan, de életközösségben él. Más adatok is arra mutatnak, hogy — házasságon kívüli együttélésnek van bizonyos, szociológiai értelemben a családot pótló funkciója (sőt egyes demográfiai felvételek, egyebek közt a népszámlálás is, az ilyen családok jogi formák szerinti házasságra alapozó családdal tekintette azonosnak), helyesebben: a család szociológiai tartalma a házasságon kívüli együttélések túlnyomó részét is jellemzi. E ténynek, természetesen, sok irányú demográfiai jelentősége van, és egyik ilyen kihatása talán éppen a fent írt jelenség. De tovább lehetett volna jutni, pl. a családtervezés vonatkozásában, annak pusztá megállapításánál, hogy a tisztviselő rétegeken belül a családtervezés elterjedtsége egyenesen kapcsolatban áll az iskolai végzettséggel és a szakmai képzettséggel.¹³ A „miért” irányában haladó elmélyülés általában megszüntetné azt az egy-egy tanulmányban még tapasztalható jelenséget, hogy a tanulmány szövege időnként nem sokkal több, mint a táblázatokban és ábrákon már leírt vizsgálati eredmények szavakkal való elismertelése.

Ezzel azonban már ki is léptünk az említett tanulmányok köréből, hiszen ez az észrevételünk elsősorban nem is rájuk jellemző. Talán inkább kiugrik ez a népszámlálás előzetes eredményeinek ismertetését tartalmazó némelyik tanulmányban. Fel kell azonban tételeznünk, hogy ezek a tanulmányok valóban nem kívántak többek lenni a statisztikai szintű adatelemzésnél.

II.

A népszámlálás felvételi és feldolgozási szakaszában használt fogalmak, kategóriák és csoportosítások megállapítása és kidolgozása azonban — ahogyan a demográfiai kategóriák, csoportok stb. megalkotása általában — mindenképpen túlmegegy a demográfia formális aspektusán, és a demográfia tudományán az a modern értelmezését involválja, amelynek szükségképpen a demográfiai jelenségek szociológiai tartalmát kell kifejezésre juttatnia. Ezeknek a kategóriáknak a kidolgozása még a szó általános értelmében vett sta-

⁸ Demográfia. 1961. IV. évf. 4. sz.

⁹ Demográfia. 1962. V. évf. 1. sz.

¹⁰ Demográfia. 1961. IV. évf. 4. sz. 411. o.

¹¹ Demográfia. 1962. V. évf. 1. sz. 68. o.

¹² Uo 42. o.

¹³ Demográfia. 1961. IV. évf. 413. o.

tisztikában is szociológiai feladat.¹⁴ A demográfiai mutatók képzése pedig az esetek többségében olyan fogalomképzést jelent, amely társadalmi tartalmat fog össze, tehát lényegében szociológiai fogalmat alkot. A mutatóknak a tényleges szociológiai tartalom alapján való kimunkálása adhatja meg a demográfiai mutatók értékét a demográfiai feldolgozások, a demográfia tudománya szempontjából is. Igen érdekesek tehát azok a munkálatok, amelyek a népszámlálás során használt fogalmak kialakítási folyamatát engednek bepillantást. A „Demográfia” ismertetett évfolyamaiban egy ilyen jelentősebb tanulmányt találunk, és ez Tamásy József „A család és a háztartás fogalma, összefüggései és az 1960. évi népszámlálás család- és háztartás-felvételének alapelvei.”¹⁵ Ez a tanulmány — noha nem lép fel azazalal az igénnyel, hogy a család fogalmát szociológiai értelemben is meghatározza, akár csupán a mai magyar társadalomra vonatkoztatva is — azzal, hogy konkrét ismérvek alapján alakít ki egy, az egész országra kiterjedő felvétel lényeges szempontjait összefogó fogalmat, bizonyos értelemben közelebb visz a mai fogalom szociológiai tartalmához is. Az említett tanulmány a népszámlálás során is felhasznált családfogalmat a következők szerint határozza meg: „A család a házastársi vagy vérségi felmenő, lemenő és oldalági rokonsági, továbbá örökbe fogadási kapcsolatban ténylegesen együttlakó személyek közül a családmag tagjainak és a családmaghoz tartozó, de külön családmagot nem alkotó rokonoknak a köre.”¹⁶ (A családnak 3 típusát különbözteti meg: a) gyermektelen házaspár, b) házaspár nem házas gyermekkel (gyermekkel), c) egy szülő (apa, vagy anya) nem házas gyermekkel (gyermekkel). Ez a fogalom, a háztartás szélesebb fogalmával kombinálva, ténylegesen kielégítette a népszámlálás szükségleteit. Különösen azzal, hogy az együttlakás tényének meglehetősen központi szerepet juttatott, bár talán, éppen ez utóbbi miatt is, nem mindenben felel meg a család szociológiai tartalmának, ahogyan kérdéses ebből a szempontból pl. a család fejének meghatározása stb. is.

Az említett családfogalom alapján készített, a népszámlálási eredményekre támaszkodó tanulmányok jelentős szerepet kapnak a folyóirat hasábjain. Tamásy

¹⁴ Vö. Croner Fritz: Soziologie und Statistik. — Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. 1959. No. 3. 377—382. o.

¹⁵ Demográfia, 1960. III. évf. 2. sz.

¹⁶ Uo. 195—196. o.

József további két tanulmánya: „Magyarország népességének családösszetétele”¹⁷ és „Az 1960. évi magyar népszámlálás család- és háztartásstatisztikai felvételének néhány előzetes eredménye”¹⁸ (az utóbbi a NNU 1961. évi kongresszusán is megvitatásra került) igen érdekes adatokkal szolgált a mai magyar családok szerkezetére, összetételére, a keresők és az eltartottak arányára, a gyermekszám alakulására stb. a legkülönbözőbb további ismérvek szerinti részletezésben, pl. társadalmi-gazdasági csoport szerint. A tanulmányok érdekes jelenségekre mutatnak rá, de a számszerű bemutatásnál megállanak. Pl. a családon belüli keresők társadalmi-gazdasági csoport szerinti homogenitására vagy heterogenitására vonatkozó ismertetés nagyon sok, társadalmunk új vonásaira is jellemző jelenséget tükröz, de az adatok, értékelés az összefüggések kimutatása és a szociológiai tartalom jelzése nélkül, a levegőben lógnak.

Nem a népszámlálással függnek össze, de még mindig a házassági és a családi jelenségek keretébe tartoznak azok a tanulmányok, amelyek a magyarországi házassági mozgalommal foglalkoznak. Ilyenek Pallós Emil—Vukovich György: „A magyar házassági mozgalom néhány jellegzetessége, házassági táblák”¹⁹ és Vukovich György: „A magyarországi házassági mozgalom néhány jellegzetessége,”²⁰ (ez az NNU 1961. évi kongresszusán is megvitatásra került). E tanulmányok a matematikai módszerek széles körű alkalmazásával és eredményeképpen, hangsúlyozott módszertani igénnyel igen érdekes és jellemző adatokat közölnek, de nem kerül sor az adatokban tükröződő társadalmi jelenségek elemzésére. Pedig a házassági mozgalom tanulmányozása éppen az a terület, ahol a legszerencsésebben lehet egyesíteni a matematikai módszerekkel történő elemzést a szociológia tartalom feltárásával. Mindenképpen érdemes a kérdéssel foglalkozóknak a továbbiakban az általuk kialakított matematikai módszerek és a tartalmi elemzések olyan összekapcsolására törekedni, amely sok tekintetben segítséget nyújthat nemcsak a demográfia, hanem a szociológia módszertani problémáinak megoldásához is.

III.

Szociológiai szempontból rendkívül jelentősek a „Demográfia” azon tanulmányai, amelyek fényt vetnek a magyar társada-

¹⁷ Demográfia, 1961. IV. évf. 2. sz.

¹⁸ Demográfia, 1961. IV. évf. 4. sz.

¹⁹ Demográfia, 1960. III. évf. 2. sz.

²⁰ Demográfia, 1961. IV. évf. 1. sz.

lomban bekövetkezett bizonyos strukturális változásokra. Elsősorban a mobilitás jelenségeivel kapcsolatos írásokra gondolunk. Noha a mobilitás, akár a vándorlás, akár pedig a társadalom átrétegződésének jelenségében jut kifejezésre, a legközvetlenebbül tükrözi a mai társadalmunkban végbement alapvető változásokat, szoros összefüggésben van a szocialista társadalmi viszonyok kialakulásával²¹, eddig meglehetősen elhanyagolt terület volt a régebben folyó demográfiai és az újabb szociológiai kutatások oldaláról is. Ezért rendkívül örvendetes, hogy a „Demográfia” több, e jelenséggel foglalkozó tanulmányt közöl. A társadalom átrétegződésében jelentkező mobilitás egyik leglényegesebb eleme a foglalkozási mobilitás. Ebben a vonatkozásban az 1949. évi népszámlálás óta eltelt 11 év alatt is nagy változások mentek végbe, megfelelően a szocialista társadalom kialakításának. Fokozott érdeklődésre tarthat tehát számot Szabady Egon tanulmánya: „Magyarország népességének foglalkozási megoszlása”²², amely első ízben méri fel ennek az átalakulásnak a foglalkozásváltozásban kifejeződő mozgását. A két népszámlálás egymáshoz viszonyított adatai módot adnak ennek a változásnak számszerű lemérésére, és ez minden további vizsgálat alapját képezi. A másik irányú mozgás, a népesség vándorlásában kifejeződő mobilitás szoros összefüggésben van a népesség foglalkozási mobilitásával. Az iparosítás folyamata, amely egyaránt csökkentette a mezőgazdasági dolgozók arányát (csak egy jellemző adatra utalunk: 1930-ban a mezőgazdasági keresők aránya 50,8% volt, míg ugyanez az arány 1960-ban már 32,2%-ra csökkent), és növelte az iparban dolgozók számát, egyúttal a városok, illetőleg az iparosított helységek felé irányuló mobilitásban is kifejeződött. Kiss Albert „Az agrárnépességi viszonyok területi alakulása Magyarországon”²³ c. tanulmányának adatai tehát kiegészítik a foglalkozási mobilitásról rendelkezésünkre álló ismereteket. A probléma történeti összefüggésekben való tárgyalása nyújt alkalmat arra a megállapításra, hogy a mezőgazdasági népesség átáramlása az ipari jellegű megyékbe már a múlt század vége óta folyik, de a mezőgazdasági népesség csökkenésének üteme az utóbbi 11 esztendő alatt rohamossá vált. 1949 óta ugyanis a

mezőgazdasági népesség arányának a csökkenése nagyobb mértékű volt, mint az előző 50 év alatt együttvéve. A mezőgazdasági népesség területi összetételének e gyors változás folyamatával együtt történő vizsgálata adatszerűen is rámutat néhány ismert társadalmi problémát is okozó jelenségre, mint pl. a férfiak arányának csökkenése a mezőgazdasági népességben, különösen a keresők csoportjában annak ellenére, hogy az összes népességben belül a férfiak aránya 1949-hez képest valamelyest növekedett. Világos, hogy túlnyomó részben a férfiak, és közülük is elsősorban a fiatalok mentek át más foglalkozási ágba, különösen az iparba. Mindezek a jelenségek, azon túl, hogy szociológiai tartalmukban igen jelentősek (bár még alig vizsgáltak), a leggyakorlatibb kihatásokkal is rendelkeznek. Kiss Albert jogosan állapítja meg pl., a mezőgazdasági vándorlás irányainak ismeretében is: előrelátható, hogy az ország északi ipari tája bizonyos határon túl nehezen tudja felvenni a technikailag egyre jobban fejlődő mezőgazdaságban felszabaduló munkaerőt. A vándorlás és a társadalom tudományos szervezése és tervezése tehát demográfiai, szociológiai és gazdasági is égető probléma. E probléma vizsgálatához jelent igen értékes hozzájárulást Acsádi György tanulmánya: „A vándorlás és a regionális tervezés néhány kérdése”,²⁴ és mindhárom említett tudomány vonatkozásában. Acsádi György írása a belső vándormozgalmak megfigyelésének kezdetétől (1955) mérte fel a vándorlás irányait, a vándorlók kor, nem és foglalkozás szerinti összetételét, és tárgyalja az e jelenségből adódó problémákat. A regionális tervezés szempontjából fontos vándorlási modellek kialakítása után a tervezés gyakorlati kérdéseit is érintő példák segítségével mutat rá a vándorlási adatok felhasználásának fontosságára.

Mindezek a mobilitás problémáit érintő tanulmányok a kérdést nem szociológiai szinten vizsgálják, és számunkra nem is elsősorban az a néhány szociológiai megállapítás jelentős, amely szinte természetesen adódik már a probléma felméréséből is. Minden mélyebb szociológiai vizsgálat nélkülözhetetlen előfeltétele azonban, a mobilitás jelenségeinek számszerű felvázolásán túl, a közvetlenül adódó demográfiai és gazdasági következtetések levonása, azoknak a tényezőknek a feltárása, amelyek a demográfia szintjén is a szociológiai tartalom tükröződései.

²¹ Vö. *Kulcsár* Kálmán: A vándorlás és a társadalmi átrétegződés szociológiai jelentősége. — *Valóság*, 1961. 4. sz.

²² *Demográfia*, 1961, IV. évf. 1. sz.

²³ *Uo.*

²⁴ *Demográfia*, 1960. III. évf. 1. sz.

IV.

A már eleve szociológiai szemlélettel is írtakon kívül²⁵ a folyóirat olyan demográfiai tanulmányokat is közöl, amelyeknek szociológiai vonatkozásaik, illetőleg jelentőségük a már eddig értékelt három problémacsoporton túl is kézenfekvő. Ilyenként kell értékelnünk különösen Vukovich György írását: „Az alkoholizmus egyes demográfiai és szociális jellemzői.”²⁶ Vukovich György ebben a munkában nem csupán az általános fogyasztási adatokat dolgozza fel, hanem külön vizsgálatot folytatott Budapest Főváros Alkoholista Gondozó Intézetében az elvonó kúrára jelentkező alkoholisták intézeti anyaga alapján, amely az elvonó kúrára járók társadalmi körülményeinek felderítését célozta.²⁷ Az így felvett adatok hagyományos demográfiai mutatók szerinti bontása is lényegesen közelebb visz az alkoholizmus társadalmi körülményeinek felderítéséhez. Igen érdekes pl. az ivásra való rászokás okainak vizsgálata nem szerinti bontásban. Ebből kiderül, hogy a több tényezőt összefoglaló „állandó hatás” kategória a férfiak esetében jóval jelentősebb (65,4%), mint a nőknél (43,9%), ellenben a női alkoholizmusban jelentős tényező az életkörülményekben bekövetkezett változás (a vizsgált nők 31,9%-a esetében ez volt az ivásra való rászokás oka). Az életkörülményekben való változás pedig a nőknél elsősorban a családi körülményekben való változást jelenti. Ez kifejeződik a kötelek tényleges, forma szerinti változásában is (az elvonókúrára jelentkező nők 15,4%-a volt elvált), de egyéb, a család életében bekövetkezett törések következményeiben is. Mindez arra a szociológiailag rendkívül jelentős tényre vezethető vissza, hogy a női státus — noha ezen a téren jelentős társadalmi változások vannak (fentebb már rámutat-

tunk ilyen, elsősorban a termékenységgel összefüggő változásokra) — még ma is erősen a családi élet köré építődik, így a nők a családi vagy szélesebben a szekszuális életükben bekövetkezett változásokra, problémákra a társadalmat is érintő módon érzékenyebben reagálnak. A tanulmány ilyen és ehhez hasonló, szociológiai szempontból kiválóan hasznosítható megállapításait itt, természetesen, nem értékelhetjük, csak a figyelmet hívhatjuk fel még egyszer, e tanulmányon túlmenően is, a demográfia eredményeinek szociológiai hasznára.

A „Demográfia” két évfolyamának rendkívül gazdag tartalmáról itt természetesen nem adhatunk teljes képet. Elhanyagoltunk pl. olyan jelenségeket, amelyek — noha igen nagy mértékben visszavezethetők társadalmi tényezőkre — a szociológiától mégis kissé távolabb esnek, mint pl. a halálozás problematikája. Az ezen a téren végzett magyar vizsgálatok azonban nemzetközileg is jelentősek, s csak példaképpen utalunk arra, hogy a Nemzetközi Népeségtudományi Unió elmúlt évi kongresszusán két ezzel kapcsolatos magyar tanulmányt is megvitattak (Péter György: „A halandóság konstrukciójának változásai és Szabady Egon: „A csecsemőhalandóságot befolyásoló társadalmi és biológiai tényezők Magyarországon”).²⁸ Nem szoltunk a demográfia tudományánál is szélesebb jelentőségű elvi tanulmányokról (pl. Mihail Ptuha, azóta elhunyt szovjet demográfus írásáról: „A demográfiai jelenségek és folyamatok vizsgálatának általános formája”²⁹ vagy Varga István: „Demográfiai és gazdasági jelenségek közötti kapcsolatok”³⁰, noha ezek, különösen az említett két tanulmány, a szociológia tudományának is bő tanulságokkal szolgálhatnak), Nem szoltunk a — főként a mintavétellel kapcsolatos — módszertani cikkekről, amelyek a szociológiai vizsgálatok során is hasznosíthatók. Mindezen hiányosságokra mentésünk csak az lehet, hogy a „Demográfia” — amely nemzetközileg igen kedvezően fogadott, szocialista vonatkozásban pedig egyenesen úttörő folyóirat — a marxista szociológiától elsősorban nem ismertést, hanem olvasást és tanulmányozást érdemel.

Kulcsár Kálmán

²⁵ Ld. *Kulcsár Kálmán*: Demográfiai tényezők a bűnözésben I—II. Demográfia, 1959. II. évf. 2—3. sz. illetőleg 1960. III. évf. 1. sz., és: A közvélemény és összefüggése a demográfiai tényezőkkel. Demográfia, 1960. III. évf. 3—4. sz. Legújabbban pedig *Szelényi Iván*: A szabad idő vizsgálata a polgári szociológiában. Demográfia, 1962. V. évf. 1. sz.

²⁶ Demográfia, 1961. IV. évf. 2. sz.

²⁷ A felvétel feldolgozott adatai, valamint a fevétellel kapcsolatos közelebbi ismertetések külön is megjelentek a Központi Statisztikai Hivatal kiadványainak sorozatában.

²⁸ Demográfia, 1961. IV. évf. 4. sz.

²⁹ Demográfia, 1961. IV. évf. 1. sz.

³⁰ Demográfia, 1961. IV. évf. 3. sz.

E szám szerzői:

Szabó András György, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa,
Szalai Sándor, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja,
Fukász György, a Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus-leninizmus oktatási
osztályának vezetője,
Szabó Gábor, az MSZMP Pártfőiskolájának tanára,
Novák Zoltán, aspiráns,
Márkus György, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa,
Fodor Judit, a Budapesti Műszaki Egyetem Marxizmus-leninizmus tanszékének
tanársegéde,
P. Kovács Ferenccé, a Budapesti Műszaki Egyetem Marxizmus-leninizmus tan-
székének adjunktusa,
Székely Sándor, a szegedi József Attila Tudományegyetem Marxizmus—leninizmus
tanszékének adjunktusa,
Somogyi János, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Filo-
zófia-tanszékének adjunktusa,
Jakócs Dániel aspiráns,
Vajda Mihály, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa,
Kulcsár Kálmán, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos
munkatársa.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Андраш-Дьёрдь Сабо</i> : О диалектико-материалистическом понимании понятия закона	797
<i>Шандор Салаи</i> : Методологические соображения о некоторых актуальных вопросах специальных исследований по марксистской социологии II.	825
<i>Дьёрдь Фукас</i> : Образование условий решения противоречий между умственным и физическим трудом в Венгерской Народной Республике	881
<i>Габор Сабо</i> : О двойной природе «элементарных» частиц	898

НАБЛЮДАТЕЛЬ

<i>Зольтан Новак</i> : Замечания к соотношению чувственной и интеллектуальной сторон искусства	908
--	-----

ДИСКУССИЯ

<i>Дьёрдь Маркуш</i> : О некоторых вопросах марксистской теории материи	919
<i>Юдит Фодор</i> : Квантовая механика и постулаты теории уровней	934
<i>Ф. П. Ковач</i> : Замечания к статье А. Д. Сабо: «О философских произведениях Сталина»	940

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКИ

Кибернетика по философским аспектам (<i>Шандор Секей</i>)	950
Д. М. Угринович: О специфике религии (<i>Янош Шомоди</i>)	954
И. Б. Боров: Основные эстетические категории (<i>Даниел Якоч</i>)	956
Избранная библиография философской литературы за 1961 г. Ч. II. (<i>Михай Вайда</i>)	959
Рецензии журналов — Как видит социолог журнал «Демография» (<i>Калман Кульчар</i>)	966

CONTENTS

ESSAYS

<i>Andrew G. Szabó</i> : The Dialectical-Materialistic Interpretation of the Concept of Law	797
<i>Alexander Szalai</i> : Methodological Reflexions on Some Current Questions of the Specialized Marxist Sociological Research. II.	825
<i>George Fukász</i> : The Development of the Conditions for the Solution of the Contradiction between Intellectual and Physical Labour in the Hungarian People's Republic	881
<i>Gabriel Szabó</i> : About the Double Character of the "Elementary" Particles ..	898

OBSERVER

<i>Zoltán Novák</i> : Remarks about the Connection of the Emotional and Intellectual Aspects of the Art	908
---	-----

DISCUSSION

<i>George Márkus</i> : About Some Problems of the Marxist Concept of Matter	919
<i>Judy Fodor</i> : The Postulates of the Quantum Mechanics and the Theory of Levels	934
<i>Mrs. Francis P. Kovács</i> : Contribution to the Andrew George Szabó's Article entitled "On Stalin's Philosophical Works"	940

REVIEW AND CRITICS

Cybernetics from Philosophical Point of View (<i>Alexander Székely</i>)	950
D. M. Ugrinovich: The Specific of the Religion (<i>John Somogyi</i>)	954
J. B. Borev: Fundamental Aesthetical Categories (<i>Daniel Jakócs</i>)	956
Selected Bibliography of the Philosophical Works published in 1961. Part II. (<i>Michael Vajda</i>)	959
Review of the Periodicals — "Demography". Seen by a Sociologist (<i>Coloman Kulcsár</i>)	966

SOMMAIRE

ÉTUDES

- András György Szabó* : Pour une conception dialectique de la notion de loi..... 797
Sándor Szalai : Réflexions méthodologiques à propos de certains problèmes d'actualité de la recherche sociologique marxiste II. 825
György Fukász : Élaboration des conditions de la Solution de la contradiction existant entre le travail intellectuel et le travail manuel en République Populaire Hongroise 881
Gábor Szabó : De la nature double des particules «élémentaires» 898

LA VIE SCIENTIFIQUE

- Zoltán Novák* : Des rapports entre les cotés affectifs et intellectuels de la création artistique 908

DISCUSSION

- György Márkus* : De quelques problèmes de la notion marxiste de la matière.... 919
Judit Fodor : Les postulats de la mécanique quantique et de la théorie des niveaux 934
Mme Ferenc P. Kovács : A propos de l'article de András György Szabó sur «Les oeuvres philosophiques de Staline» 940

REVUE ET CRITIQUE

- La cybernétique du point de vue de la philosophie (*Sándor Székely*)..... 950
 D. M. Ougrinovitch: La caractéristique spécifique de la religion (*János Somogyi*) 954
 J. B. Borev: Catégories fondamentales de l'esthétique (*Dániel Jakócs*) 956
 Bibliographie choisie de la littérature philosophique de 1961. II. (*Mihály Vajda*).... 959
 Revue des revues. — La revue «Demografia» du point de vue du Sociologue (*Kálmán Kulcsár*) 966

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21.

Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46

Csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22.

Telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁ-nál, Budapest, V., József nádor tér 1.

Telefon: 180—850

Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is)